

સ્થાન લે છે એમાં તો મતભેદ છે જ નહિ. યુજીસ સાંક્રામમાં અબે
 ચક્રવર્તી રથાને છે.)

એવા એક કવિ સંજ પીની સપગા માહિતી, પ્રમટ અપ્રમટ માહિતી-
 ભેખો, મંથોના જરરી ઉતારા, રીકાઓ, ટિપ્પણીઓ ભેગા કરી એક જ
 રક્ષણે અખાતા જીવન અને કવન વિષે સુયોગ્ય માહિતી મળી શકે એવો
 પ્રયાસ આ મથકમાં કરવાનો લોભ રાખ્યો છે. જે જે વિદ્વાનોએ આ મથકમાં
 પોતાના ભેખો કે ભેખભાગના અવતરણો લેવા દેવાની પરવાનગી આપી
 છે તેમનો સભા તરફથી અત કચ્છપૂર્વક હું આભાર માનું છું.

ઉપરાંત આ મથક સમૃદ્ધિત કરવામાં એને વ્યવસ્થિત રીતે દેવતા
 કરવામાં, વાચન અને અભ્યાસભોગ્ય બનાવવામાં યુજીસના સઘન વિદ્વાન
 અને મારા મિત્ર શ્રી. મજીસાલ રજીસ્ટ્રારના મજમુદારનો આભાર માન્યા
 વગર હું રહી શકું એમ નથી એમના અમૂલ્ય પરિશ્રમ વગર આ મથક
 તેમ જ સભાના બીજા અભ્યાસક્રમ થો બહાર ન જ પડી શક્યા હોત. તેમનો
 પરિશ્રમ સુ એ સાચ અમૂલ્ય છે સભા તેમને આભાર કરતાં બીજાં કંઈ
 વધારે આપી શકી નથી.

સંપાદકીય

શ્રી પ્રેમાનંદ સાહિત્યસભાના ઉપક્રમણે 'સાહિત્યકાર પ્રેમાનંદ' (૧૯૭૮) અને 'સાહિત્યકાર શામળ' (૧૯૪૦) એ એ અભ્યાસમંથોનું સંપાદન કરવામાં મને ઠીક ઠીક દિરસો મળ્યો હતો.

એ જ પરિપાત્રીના અનુસંધાનમાં 'સાહિત્યકાર અંબો' તો અભ્યાસ-ગ્રંથ આટલે વર્ષે માત્ર પ્રાપ્ય સાધતો ઉપરથી ઉપજવી કાઢવાનો સુયોગ પણ મને પ્રાપ્ત થયો છે એ નોંધનાં અનંદ ધાય છે.

આ ગ્રંથના અંગ-ઉપાંગ અનેકા એવા લેખોના, વિદેહ તેમજ વિદ્યમાન લેખકોને અહીં-એકસાથે મળવાનો સાબ ધાય છે એટલું એમાં અપૂર્વ છે; અને તેમ થવા માટે સૌ લેખકોને જ તેનું ધેય થયે છે. માત્ર તેમને એકરથ કરવાની જોખમદારી સંપાદકની છે.

એકજ વિષય ઉપર જુદે જુદે પ્રસંગે અને જુદા જુદા સંદર્ભમાં લખાયેલા લેખોમાં એક પ્રકારની સળંગસૂત્રતા ન સચવાઈ હોય એ સાહ-લિંગ છે તેમજ ટેટસાઈ કવિના કાવ્ય-અવતરણોની પુનરુક્તિ તથા ચર્ચેલા કુદાઓની પુનરાવૃત્તિ પણ નજર બહાર રહી નથી; છતાં તેને માળા નાખવાનું સહસ્ર સંપાદકને યોગ્ય લાગ્યું નથી; જો કે તેમ કરવાથી ગ્રંથને નિહાન એક-અવૃદ્ધીય બાગ ધટારી શકાયો હોત.

છતાં લેખો જે સ્વરૂપે અને જેટલા વિસ્તારથી લખાયા હતા તેને અક્ષમા અસલ સ્વરૂપમાં જ દાખલ કરી દીધા છે.

બન્ધુ ત્યાં સુધી શાં અગત્યનું લખાણ, ખ્યાનમાં હવું ત્યાં સુધી, મૂકી દેવાનું નથી. છતાં 'અખેગીતા' તથા 'રસિકવલ્લભ'ની શૃંગાર કરતો એક લેખ સ્મૃતિમાં હોવા છતાં તેને હું શોધી મેળવી શક્યો નથી તેટલો

શ્રી કેશવલાલ દલ્લર-નામના એક સદૃશરચના 'અખ્યા' મુખ્ય છે એ એ માટેની મદાનિબંધ અંગ્રેજીમાં લખેલો માન્ય થયેલો છે. તે બાદ પાસેથી પ્રચલન કર્યા છતાં કદાચ સખ્યાજી મળ્યું નથી તેથી તે કામતક શકાય નથી.

શ્રી પ્રેમચંદર બટ્ટના વિવિધ નામના સમગ્ર 'અધુપક' નામે પ્રગ. થયે છે (૧૯૪૭) તેમાંનો 'ગાની કેવિ અખ્યા'નો લેખ છેક હમણાં જ મારા જ્ઞાનપર આવ્યો તેને માત્ર નોંધીને જ સતોષ માનવો પડે છે તે માટે દિલગીર છું.

'અખ્યા' સંબંધના આ અભ્યાસરેખોમાં એક લેખની સુદ્ધિ મને સારી છે. તે 'અખ્યામકાની કાવ્ય-પરિભાષા'. એટલે કે અખ્યામકાની કવિતામાંથી તેમના અમાનાના સામૃદ્ધિક શબ્દોનો ભાષાવિવેચક અર્થોભેદ કાષ, કાંઈ અભ્યાસીએ તૈયાર કરાવું જાણ્યું નથી. ભવિષ્યમાં તે દિશામાં વ્યવસ્થિત અને શાબ્દીય પ્રચલન યજ્ઞની અમલને આ પ્રસંગે બંધન કરવાની તક બંધ, આટલું સંપૂર્ણ વક્તવ્ય પૂરું કરું છું.

જૈન-વધામ, પ્રતાપજી }
વડોદરા

મંજુલાલ મજુમદાર

સાંકળિયું

ખંડ ૧ : જીવન-ઝરમર

	૫૪
૧ અખોલક્ષ્મી : શ્રી. દેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	૩
૨ અખાનો પરિચય : સ્વામીશ્રી સ્વયંભોયેતિ	૨૦
૩ અખો અને તેનું કાવ્ય : ડી. આ. નર્મદાશંકર મહેતા	૨૩
૪ અખોલક્ષ્મી અને તેમની કવિતા શ્રી. અખાલાય જાની	૩૮
૫ વેદાન્તી કવિ અખો : પ્રો. બાલકૃષ્ણ કોહારી ૦	૫૬

ખંડ ૨ : કાવ્ય-અર્થ

૧ અખોગીતાનું તત્ત્વચિન્તન . પ્રો. જયન્તકૃષ્ણ દવે ૦	૭૭
૨ અનુભવચિન્દુ ડી. આ. પ્રો. દેશવલાલ મુવ ૦	૧૦૦
૩ અનુભવચિન્દુ પ્રો. રવિશંકર જોશી	૧૦૩
૪ માંડણની પ્રબોધખત્રીશી અને અખાના છપ્પા ૦	૧૧૦
શ્રી શંકરપ્રસાદ રાવળ	
૫ અખાનાં કાવ્યોની આતુપૂર્વિકા : પ્રો. મળેન્દ્રશંકર પટ્ટા ૦	૧૧૬

ખંડ ૩ : અખો-આતુપંગિક અર્થ

૧ મધ્યકાલીન કવિતામાં જ્ઞાનપરંપરા શ્રી રવિશંકર પાઠક ૦	૧૩૩
૨ અખાના સમયનું ગુજરાત : પ્રો. કાન્તિલાલ વ્યાસ ૦	૧૪૨
૩ " માગવતોત્તમ । " આચાર્ય ડો. આનંદશંકર મુવ	૧૫૨
૪ " લખાલગતના છપ્પા " : કવિ શ્રી. અરદેશર ખત્રજી	૧૬૦
૫ અખો અને પ્રેમાનંદ : શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે ૦	૧૬૪
૬ ઉપમાકવિ અખાનું હાસ્ય : શ્રી. ઉમાશંકર જોશી ૦	૧૬૮
૭ અખોની પ્રણાલિકા : શ્રી. ભગવાનજી મહારાજ	૧૭૬
૮ ખેતીની પરિભાષામાં અખાનું પદ. ડો. મંજુલાલ મજમુદાર	૧૭૭
૯ અખો અને અસ્પૃશ્યતા . ડો. મજુલાલ મજમુદાર	૧૮૧
૧૦ અખાના રામકાલીન અજ્ઞાત કવિ કૃષ્ણજીનાં પદો :	૨૦૦
ડો. મંજુલાલ મજમુદાર	

ખંડ : ૪ અખો-વિવેચકોની વાણીમાં

૧ Akho, the Philosopher · Shri Govardhanram Tripathi	૨૦૭
૨ Akho, the Poet : D. B. K. M. Jhaveri	૨૧૦
૩ Akho : Rev. Dr. H. R. Scott	૨૧૪
૪ Social Condition in Akho's Times :	
Prof. N. B. Divatia	૨૧૫
૫ Akho, the Protestant · Dr I. J. S. Tarnaporewala	૨૧
૬ Akho, the Philosopher Poet :	
Shriyuta K. M. Munshi	૨૨૦
૭ 'ત્રીજા નેત્ર'ની પ્રસાદી : ડી. બા. પ્રે. બ. ક. ડાકોર	૨૨૧
૮ અખો . શ્રી હિ મતમાન અંગરિયા	૨૨૨
૯ અખાનો દ્રાક્ષ : પ્રા. રામનારાયણ પાઠક	૨૨૫
૧૦ 'આતમની સૂઝ' : પ્રેા વિજયરાય વેલ	૨૨૬
૧૧ અધિનયો આનંદ : શ્રી અદ્રવદન મહેતા	૨૨૭

સાહિત્યકાર અખો

ખંડ ૧ : જીવન ઝરમર

ગૂજરાતે જે થોડા વેદાંતી કવિઓ ઉત્પન્ન કર્યા છે, તેમાં અન્નેડ અને શ્રેષ્ઠ સ્થાન ગોમવતો અખો ભક્ત જ્ઞાતિએ પરજિયો સોની હતો અને અમદાવાદ પાસે આવેલા નાના ગામડા જેતલપુરમાં જન્મ્યો હતો, એ વાત બાલ્યુતાં આશ્ચર્ય થવા વિના રહેતું નથી. એનો પિતા રહિયો જેતલપુરમાં ધંધો કરી પોતાના નાના કુટુંબનો વ્યવહાર ચલાવતો હતો. સં. ૧૬૪૯ અથવા ખીજે મતે સં. ૧૬૫૩ લગભગમાં તેને ત્યાં અખાનો જન્મ થયો; એ પછી એક પુત્રીને જન્મ આપી એની માતા મરણ પામી. પિતાએ વ્યવહારમાં જ અખાને પરણાવ્યો.

એ વખતે અમદાવાદ ધીમે ધીમે આગળ વધતું આવતું હતું. અનેક પરદેશીઓ અમદાવાદમાં આવી વસતા હતા. ઇ. સ. ૧૬૧૭માં અમદાવાદમાં સર ટોમસ રો આવી ગયો અને તલ્લજ લોકોએ ઇ. સ. ૧૬૧૮માં શાકી રચાપી.

અમદાવાદમાં ધંધો ટ્રેનગારની ખ્યાતિ સંભળી અખાનો પિતા પોતાના નાના કુટુંબ સહિત અમદાવાદમાં આવી રહ્યો. અહીં ખાડિયામાં અત્યારે દેશાઈ પોળ નામે પ્રસિદ્ધ પોળમાં સર ચિતુભાઈના મકાનની નજીક કુનાવાળા ખાંચામાં આવેલા એક નાના મકાનમાં એ કુટુંબ આવી રહ્યું. અમદાવાદમાં આવ્યો ત્યારે અખાની વય ૧૬ વર્ષની હતી. એની વીસ વર્ષની ઉંમરે એનો પિતા મૃત્યુ પામ્યો થોડા સમયમાં નાની બેન અને પત્ની પણ મરણ પામ્યા અને અખો એકલો થઈ ગયો થોડા સમય પછી એણે કરી યજ્ઞ કર્યું. પણ નસીબના ગળિયા અખાનો એ મૃહસંસાર પણ થોડા જ સમયમાં વિલીન થઈ ગયો. સગાઓ થોડાજ સમયમાં મૃત્યુરાગણ્ય થતાં અખાના હૃદયમાં વૈરાગ્યના અંકુર ફૂટ્યા. પોતાના નિભાવનાં કામકાજ ઉપરાંત એ સાધુસમાગમ શોધવા લાગ્યો.

અખાના વૈરાગ્યના અંકુરો વધારે ખીલે તેવા પ્રસંગો પણ આ ગાળામાં બન્યા. અખાની નાની બેન ગુજરી ગયા પછી તેણે પડોશમાં એક ખીજા ખાઈને ધર્મની બેન કરી માની હતી. એ ખાઈએ અખાને ત્યાં ૩૦૦ રૂપિયા યાપણે મૂક્યા હતા. એ યાઈને એ રૂપિયા ઉપાડી લેવાની છુટા થવાથી

ગુજરાતે જે થોડા વેદાંતી ઠવિએ ઉત્પન્ન કર્યા છે, તેમાં અખોડ અને શ્રેષ્ઠ રથાન ભોમવતો અખો ભક્ત ત્રાતિએ પરજિએ સોની હતો અને અમદાવાદ પાસે આવેલા નાના ગામડા જેતલપુરમાં જન્મ્યો હતો, એ વાત જાણુતાં આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી. એનો પિતા રહિયો જેતલપુરમાં ધંધો કરી પોતાના નાના કુટુંબનો વ્યવહાર ચલાવતો હતો. સં. ૧૬૪૯ અથવા ખીજે મતે સં. ૧૬૫૩ લગભગમાં તેને ત્યાં અખાનો જન્મ થયો; એ પછી એક પુત્રીને જન્મ આપી એની માતા મરણ પામી. પિતાએ બચપણમાં જ અખાને પરણાવ્યો.

એ વખતે અમદાવાદ ધીમે ધીમે આગળ વધતું આવતું હતું. અનેક પરદેશીઓ અમદાવાદમાં આવી વસતા હતા. ઈ. સ. ૧૬૧૭માં અમદાવાદમાં સર ટોમસ રો આવી ગયો અને વક્ત્રા લોકોએ ઈ. સ. ૧૬૧૮માં શાહી સ્થાપી.

અમદાવાદમાં ધંધો રોજગારની ખ્યાતિ સંભળી અખાનો પિતા પોતાના નાના કુટુંબ સહિત અમદાવાદમાં આવી રહ્યો. અહીં ખાડિયામાં અત્યારે દેગાઈ પોળ નામે પ્રસિદ્ધ પોળમા સર ચિનુભાઈના મકાનની નજીક કૂવાવાળા ખાંચામાં આવેલા એક નાના મકાનમાં એ કુટુંબ આવી રહ્યું. અમદાવાદમાં આગ્યો ત્યારે અખાની વય ૧૬ વર્ષની હતી. એની વીસ વર્ષની ઉંમરે એનો પિતા મૃત્યુ પામ્યો થોડા સમયમા નાની બેન અને પાની પણ મરણ પામ્યાં અને અખો એકલો થઈ ગયો થોડા સમય પછી એણે ફરી લગ્ન કર્યું. પણ નસીબના ગળિયા અખાનો એ શુદ્ધસંસાર પણ થોડા જ સમયમાં વિલીન થઈ ગયો. સગાઓ થોડાજ સમયમાં મૃત્યુસરણ થતાં અખાના હૃદયમાં વૈરાગ્યના અંકુર ફૂટ્યા. પોતાના નિભાવના કામકાજ ઉપરાંત એ સાધુસમાગમ શોધવા માગ્યો.

અખાના વૈરાગ્યના અંકુરો વધારે ખીલે તેવા પ્રસંગે પણ આ જાણામાં બન્યા. અખાની નાની બેન ગુજરી ગયા પછી તેણે પડોશમાં એક ખીજા બાઈને ધર્મની બેન કરી માની હતી. એ બાઈએ અખાને ત્યાં ૩૦૦ રૂપિયા થાપણે મૂક્યા હતા. એ આઈને એ રૂપિયા ઉપાડી લેવાની ઇચ્છા થવાયી

અને રોહડા રૂપિયા માગવા એ ઠીક નહિ એમ માની, તેટલી દિંમતનાં સોનાની કંઠી કરી આપવાનું કહ્યું. અખાએ સો રૂપિયા પોતા તરફથી ભેટી રૂ. ૪૦૦ ની કંઠી કરી આપી.

‘સોની તો સગી બેનનું ચોરે’ એમ કહેવત થઈ પડી છે. અખે પણ વંતે સોની હોવાથી ધરનું ન જ નાખે, માટે જરૂર બેળ કયોં દરી, આવી ચંકાથી બાઈએ કાઠી ખીજા પારખની પાસે સોનાનો દસ દડાવી ભેટ્યો, તો માનૂમ પણુ કે સોનામાં બેળ કરેલો ન હતો ત્યાં કાપ મુઠાવી દસ ભેવડાવેલો તે બામ ઝેરાવવાને માટે બાઈ અખા પાસે આવી ને કહેવા લાગી કે ‘ઊંદરે આ બામ ટોચ્યો છે, માટે સરખો કરી આપો.’ અખે પાખી અયો કે ‘બેનને વિશ્વાસ ન આવવાથી તેનો કમ કાઢ્યો છે.’ બાઈએ પણ પછી સાચી વાત કરી દીધી.

આ જ આજામાં જહાંગીરે અમદાવાદમાં સ્વામીનારાયણના અત્યારના મંદિરની અગ્નિકોણની બાજુએ ટંકશાળ રચાવી. અખે તેમાં દામે રહ્યો અને થોડા સમયમાં પોતાની હોશિયારીથી ટંકશાળનો ઉપરી યયો. રેષીલા જાતિબંધુએ અખાની આ ઉત્તતિને જોઈ શક્યા નહિ; તેથી અમલદાર પાને અખે સિદ્ધાએમાં હવડી ધાતુઓનું મિશ્રણ કરે છે, તેવી ચાડી કરી. તે વખતના સૂબાએ તેને બદીખાને નાખ્યો. એ પછી મુકદ્દમાએ ચાલતા એ નિદેપ થઈ છટ્યો.

આ એ પ્રસંગોએ એને સ સારમાંથી આસકિત-વિહીન બનાવી દીધા. તેજી પોતાના હોશિયાર રૂવામાં ફેટા દીધા, માત મિશ્કત વેચી નાખ્યા અને સદ્ગુરુની શોધમાં અમદાવાદ છોડી ચાલી નીકળ્યો. કરનો કરતો એ ગોઠુસ મધુર્ન અયો. ત્યાં તેજી શી વસ્તુબાચાર્ણના ચોથા પૌત્ર શ્રીગોઠુસનાથજી પામેથી વેળુવી દીટા કાંધી ત્યાં ટેટલોક વખત રહ્યો, પણુ યાની અખાને ભકિતગર્ભમાં અતુરૂળતા ન આવી. તે પોતાના હાથમાં નેચ્યુંને છે કે—

“શુકે કર્મ મે ગોઠુલનાય. તુમરા મનને ધાકી નાય;
મન મનાવી સત્રકે ઘયો પણુ વિચાર નયુરાનોનકુરો ૧૧૦.”

વેળુવોનો તે પાકો વિરોધી હતો એમ કહેવામાં આવે છે; પણુ એ વાત અખાઓમાંથી સ્ફુટ થતી નથી. એના વેળુવી દીક્ષાના શુરુ તરફનો બાવ નીચેના હાથાઓમાં જણાય છે

“વિચાર કહે પાચે શું અખા, જનમ જનમનો ક્યાં છે સખા ?
 બહુ કાળ હું રાતો રહો, આવી અચાનક હરિ પ્રગટ થયો.
 તણ મહાપુરુષ ને ગોચો આપ, જોનો ન થાય વેદે ઉચાપ.
 અખે ઉર અંતર, લીધો નણ, ત્યાર પછી ઉધરી મુજ વાણ.
 પરાતપર બ્રહ્મ પરગટ થયા, ગુણ દોષો તે દિનના ગયા;
 અચ્યુત આઘ્યાનું એ એ ધાણુ, વચ્ચું ન થાંવે એ અખો અનણ.
 ને નરને આત્મા ગુરુ યશે, કણું અખાનું તે પ્રીછરો.”

એને બ્રહ્મસંબંધની દીક્ષા પછી શ્રી ગોકુલનાથજીના સત્સંગથી “વાણી
 બીધડી” અને તે કવિતા કરવા માંડયો, તેવો ઉપરના છપ્પામાં નિર્દેશ છે.)
 સ્વ નર્મદાશંકર મહેતાને મતે ત્રણ મહાપુરુષો તે ધીજી કોઈ નહિ પણ શ્રી
 વિકુલનાથજી, અને તેમના પુત્ર શ્રી ગોકુલનાથજી છે, કેમકે પછી તરત જ ત્રીચે
 “ગુરુ ક્યાં મેં ગોકુલનાથ” એ છાંયો આવે છે, જોકે એમણે અન્યત્ર વિકલ્પ
 ખતાવી ગુરુ, પરમગુરુ, અને પરાતપર ગુરુ એવો પણ અર્થ કર્યો છે. બેશક,
 જ્ઞાનપિપાસાની શ્રી ગોકુલનાથજી પામે તૃપ્તિ થઈ નથી; અને તેથીજ પોતે
 ‘સચ્ચંદ્ર’ બન્યા છતાં એના વિચાર ‘નગુરા’ રહ્યા.

ત્યાર પછી એ કાશી ગયો કહેવાય છે. ત્યાં પણ એને સંતોષ થયો નહિ.
 તેમ છતાં કેટલોક ગખત એ કાશીમાં જ સદ્ગુરુની શોધમાં રહ્યો. ફરતા ફરતા
 કાશીના મણિકર્ણિકા ઘાટ ઉપર એક ઝૂંપડામાં એકજ શિષ્યને વેદાંતનો
 અભ્યાસ કરાવતા એક સંન્યાસી પર તેની નજર પડી. જ્ઞાનજૂખ્યો અખો
 ત્યાં ઝૂંપડાની પાછળ ખાજ બેસી ઉપદેશનું શ્રવણ કરવા લાગ્યો. પ્રતિદિન એ
 આ પ્રમાણે આવી ઉપદેશ સાંભળવા લાગ્યો. વર્ષ પર્યંત તેણે તે સંન્યાસીનો
 ઉપદેશ સાંભળ્યો અને તેને ખાત્રી થઈ કે ગુરુ થવાને આજ સંન્યાસી પાત્ર છે.
 પણ પ્રકટ થવું કેવી રીતે ?

એક દિવસ એવો સંધ્યામ મળ્યો કે ગુરુ શિષ્યને ઉપદેશ આપતા
 હતા, ત્યાં અચાનક ઝોકું આવ્યું, અને શિષ્ય હંકારો ન બાણી
 શક્યો. ઝૂંપડી પાછળ બેઠેલા અખાએ તરત હંકારો બણ્યો. ગુરુને
 આથી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું. તપાસ કરતાં ઝૂંપડી પાછળ અખો માલુમ
 પડ્યો. આમ છુપાઈ બેસવાનું કારણ પૂછતાં અખાએ પોતાનો સમગ્ર વૃત્તાંત
 કહી સંભળાવ્યો, અને ખાર માસ સુધી જે કાંઈ શ્રવણ કર્યું તે પણ ટૂંકમાં
 કહી બતાવ્યું. ગુરુને એના પર વિશ્વાસ બેઠો અને તેને ગુપ્ત દીક્ષા આપી.

અહીં અખો ગુરુ પામે વેદાંતશાસ્ત્રને સગતા ગ્રન્થો બણ્યો, એમ જન-
 મૂર્તિ છે. આ ગુરુ નિશ્ચે આમ છતાં અખાએ ક્યાંય પણ નિર્દેશ કર્યો નહ્યું-

વામાં નથી આગો. (અખાએ ગુરુ તરીકે "બ્રહ્માનંદ" ના નામનો નિર્દેશ કર્યો માનવામાં આવે છે, તેવાં કેટલાંક સ્થળો નીચે ખતાવવામાં આવે છે:

"ચરણ ચિંતથી રહતિ કરું ચિદ્શક્તિ બ્રહ્માનંદની"
 "સદ્ગુણની સંગત કરીએ, મન કમ વચને તન મન ધરીએ"
 (અખે ગીતા ૧-૧)

"બ્રહ્માનંદ નિજ સુખ અનુસરીએ તો, મોટા મહિમા ગુરુદેવનો રે."
 (અખાની વાણી, પૃ. ૨૮૬)

"બ્રહ્માનંદ સાત્રમા ઝીલતાં, નવ જાણ્યું તે દિન ને રાત,"
 (અખાની વાણી, પૃ. ૨૯૪)

"બ્રહ્માનંદ સ્વામી અનુભવેા રે, જન વારથો છે બ્રહ્માકારે."
 (અખાની વાણી, પૃ. ૨૯૬)

આ અવતરણોમાં "બ્રહ્માનંદ" માં સ્ત્રેષ્ય હોવાનું સ્વ. દી. બ. ન. ૬. મહેતાએ જણાવ્યું છે, તે મને ખરાખર નથી લાગતું. કાશી જઈને એ બ્રહ્માનંદ નામના કોઈ ગુરુનો શિષ્ય થયો હોય તોયે ઉપરનાં અવતરણોમાં બ્રહ્માનંદ એ "બ્રહ્મનો જ્ઞાનંદ" એ જ અર્થમાં છે. 'અખે ગીતા'ના આરંભમાં એ સ્પષ્ટ અર્થ જ છે. ત્રીજા અવતરણમાં પણ એ જ અર્થ છે. ખીજા અને ચોથા અવતરણમાં ગુરુનું નામ બ્રહ્માનંદ ઉદ્દિષ્ટ છે, એમ માનવા એક વાર દિન લલચાય છે. આમાંથી ખીજા અવતરણમાં ગુરુજની કૃપાના ફલરૂપે બ્રહ્મનો જ્ઞાનંદ ઉદ્દિષ્ટ છે; ગુરુનું નામ બ્રહ્માનંદ એટલે ગુરુના મહિમાએ શિષ્યને બ્રહ્મનો જ્ઞાનંદ મળે છે, એમ કહેવું હોત તો વાક્યરચના એ રૂપમાં એ ન આપત. "નિજ" ને સ્થાને "નામ" પાઠ હોત તો એમ માનવા દિવ માત. ચોથા અવતરણમાં "બ્રહ્માનંદ સ્વામી" એવું વ્યામક શબ્દયુગ્મ છે. "બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ જેનો અનુભવ કર્યો, તે જગત બ્રહ્માકારે રેખાયું." એમ અર્થ આમાંથી કરવામાં આવે તો તેમાંથી "બ્રહ્માનંદ" ગુરુનામ નીકળે; પણ તેમ કરવાને માટે "અનુભવાઓ" શબ્દ જોઈએ, ધા "અનુભવો" અખો તો "અનુભવો" કહે છે, તે અખાએ જાતે બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કર્યો તેને પરિણામે જગત બ્રહ્માકારે બાર્યું" સ્વામી એ બ્રહ્મને માટે છે, જેવું એકેબ્રહ્મનંદ. આમ એમાં ગુરુના નામનો સૂબ્ધ જણાવો નથી.

એમ "બ્રહ્માનંદ" એવી વ્યક્તિ જ કોઈ ગુરુ છે એ જ અખાની રચનામાંથી ક્યાંય સ્પષ્ટ નીકળતું નથી અને નરહરિ, ગોપાલ'અને જ્યોતિષાનાં અસ્તિત્વમાં કહેવામાં આવ્યું છે એમ, એ ચારેનો કોઈ એક ગુરુ હોવાનું પણ

પુરવાર નથી થઈ શકતું, કેમકે નરહરિ અને બૂટિયો ગુરનાં નામ અખાની જેમ આપતા નથી; જ્યારે ગોપાલ તો સ્પષ્ટ રીતે ' સોમરાજ ' નામ નામે છે. અખાના કવનકાળમાં સોમરાજનું અસ્તિત્વ અમદાવાદમાં હોવાની સંભાવના છે, પણ એજ સોમરાજ અખાનો ગુર હોવા વિષે એક પણ પુરાવો અહાપિ ક્યાંયથી મળ્યો નથી. આજે છે એના જેવી લગભગ અખા-ગોપાલના સમયમાં અમદાવાદની જાહોજલાલી હતી; અહીં અનેક સાધુ સંતો આવતા હશે, તેમ આવી રહ્યા પણ હશે સોમરાજ એવો કોઈ છે; એવા કોઈ અન્યનો અખાને અહીં લાભ મળ્યો હોય, યા જનશ્રુતિ કહે છે તે પ્રમાણે કાશી કે ક્યાંય અન્ય સ્થળે કોઈ ગુરનો જોટો થયો હોય ગોપાલનો ગુર સોમરાજ પણ સામાન્ય વ્યક્તિ હોય તેવું નથી લાગતું; ગોપાલની કવિતામાં 'રત્ન' નામ એ સમર્થ ગુરના ઉપદેશનું પરિચ્છામ છે, એ નિર્વિવાદ છે. એ જ ગુરની કાંઈ અને કાંઈ અખાને પણ ગદદ મળી હોય તેવું બવિષ્યમાં સિદ્ધ થાય તો એક ગુરની કલ્પના ટકી શકે. મને તે હો અખા ઉપર કોઈ અસાધારણ ગુરની કૃપા ઉતરી છે, એ નિર્વિવાદ છે. (ગુર તરફનો અસાધારણ ભક્તિભાવ તેણે વ્યક્ત કર્યો છે:

- " અર્થ શીતલી સ્તુતિ કર ચિદશક્તિ બદમાનંદની,
અણુહતો અષો અધારોપ કરે કયા નીજ આનંદની ૧
- ગુર ગોવિંદ ગોવિંદ ગુરનામ યુગ્મ રૂપ એક,
તેહને સ્તવ્ય નીચો નમી કરે 'પૂજ્ય માન્યે' હું વિવેક, ૨
- પરતપર પરબ્રહ્મ યે મન વાણીને અગમ્ય,
તેહેનો લક્ષ આગી શકે તે માટે ગુર તે બ્રહ્મ. ૩
- સ્વાન શકર પ્યકાલ પર તેહેના ટાલાનો યે જંત,
તને મૂક હરી કરી યેદને મયે સદગુર સંત. ૪
- ગુરગદ્દિગા છે અત્ય ધણો યે રામને સત સુખલુ,
તે ગુર ગોવિંદ એકતા બને યેહેને લાગા સદગુર ખાણુ ૫
- યમ રવી દેખાડે રવી ધામને ત્યમ ગુર દેખાડે રામ,
તે માટે હરી તે ગુર ગુર ગોવિંદ એહેનું નામ. ૬
- આલીન સમી તે સતની યે ગુર ગોવિંદ એક તા બને,
યમ ધીબા માંહે રસ બરચો વધ્યકટો રૂપ નીચળે. ૭
- યમ ઓવળું ઠરી મોહોર માંહે અન્ય મુદ્રા છે અત્ય ધણી,
ત્યમ ગુરબાજન માંહી સર્વ આવે જે મન વતો ગુરચર્ણ વ્યણી, ૮
- યમ બધિર ન બલે નાદસુપ રવાદ નોદે રસના વીના,
ત્યમ ગુર વ્યના હરી નવ્ય મયે યમ લોમ ન પામે નિર્માના. " ૯

અખાએ એવા ઠાઠ સમર્થ શુદ્ધ પાસેથી મેળવેલા વેદાંતગ્રાનને ઉપયોગ સરસ્વતીને ચરણે ધર્યો; તેની દાબ્યશક્તિ પીલી. તે એક પછી એક કૃતિ માતૃભાષાને અર્પવા લાગ્યો. સ. ૧૭૦૧ માં તેો નિશ્ચિત રીતે એણે એની 'અખેગીતા' રચી;

“ સંવત સત્તર ચત્વરોતરો , શુકલપક્ષ ચેત્ર માસ;
સોમવાર રામનવમી, પૂરણ મંથ પ્રકાશ ”

(૧૬૭૧ ૪૦ મુ')

એનો દામ્યવેગ ખૂબ વધ્યો હતો. (તેનાં દાબ્યોમાં 'અનુભવચિંદુ,' 'કૈવલ્યગીતા,' 'શુદ્ધશિષ્ય સંવાદ,' 'ચિત્તપિચાર સંવાદ,' 'પંચીકરણ' 'બ્રહ્મલીલા,' 'સંતપ્રિયા' એ ખંડદાબ્યો છે.) માકી પ્રકીર્ણ કવિત્ત, છંપા (૫૬ પદી), ચોપદી, માખીઓ, માસ, વાર, વિષ્ણુ પદ, કુઆર્ષ, દ્વદા, પરગિયા વગેરે તેમજ દેટલાંક પદો એ તેની છૂટક કૃતિઓ છે. બધામાં એણે જ્ઞાનમાર્ગની ઉચ્ચ ભૂમિકા તેમજ જગતની ક્ષુભકતા બતાવી છે.

એણે ચાલુ દેશીઓ ઉપરાંત પ્રકીર્ણ માત્રામેળ છંદો જેવા કે દોહા, સોરઠા, ચોપાઈ, કુંડલિયા, સવૈયા વગેરેનો ઉપયોગ કર્યો છે. એના છંપા તે પિંગલમાં નિદિષ્ટ રાજા અને ઉલાળાના મિશ્રબુવાળા છંપા જેમ છે, તેમ જુદી રીતે પ્રયોજેલા ૫૬ પદી ચોપાઈ રૂપે પણ છે. આ પાછલા પ્રકારની કવિતા અખાની પૂર્વે એક માત્ર બંધારા કવિ માંડણે “ પ્રબોધ બત્રીશી ” માં પ્રયોજી છે અખા પછી એનો ફરી ઠાઈએ ઉપયોગ કર્યો જાણવામાં નથી.

એની દાબ્યપ્રવૃત્તિ ક્યાંથી શરૂ થઈ તે વિષે ચત્તમેદ છે; પણ સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં બાધ નથી કે યાત્રાઓ કર્યા પછી પોતાની ઝીંટ વધે તેણે દાબ્યપ્રવૃત્તિ હાથ ધરી તેણે તેના “ કુટકળ અંમ ” ના બ્યારખમાં કહ્યું છે કે—

“ તિલક કરતાં ત્રેપન વહાં, જખમાળાનાં નાકાં મથાં,
તીરથ ફરી ફરી યાત્રયા ચણું, તોએ ન પહોઆ હરિને શણું.”

આ પૂર્વે એવો સિદ્ધાંત થી. અંબાલાલ છુ જાની વગેરેએ સ્થાપ્યો છે કે અખાની દાબ્યરચના પ્રવૃત્તિ આરબમે વર્ષે થઈ. તેના સમર્થનમાં ડેટલીક પંક્તિઓ મૂકવામાં આવી છે, જેવી કે

(૧) “ બારનથી છુદ આધી ઘડી બવયા મવયાથી રહી હવરી.”

(પ્રાપ્તિ, અ. ગ. ૨૪૨)

(૨) "બાવન બાહરો રે, હરિ નાવે વાણી મહિય." (અખાતું ૫૬ ૧૯ મું)

(૩) "રાખ્ય આસરો અક્ષરનો અખા, ને છે બાવનથી વળી બાર" (અખાતું ૫૬ ૩૭ મું)

(૪) "બાહું બાવન મહિય, ને બુદ્ધ વિલાસ બુધી કર્યા." (સોરઠા-૧૧૧)

પણ આમાં તો વર્ણુમાસાના બાવન અક્ષરોની પર એટલે કે પ્રથમ અક્ષરાતીત છે, તેવો સ્પષ્ટ આશય છે એટલે આ પંક્તિઓથી બાવનને વર્ષે કાવ્યપ્રવૃત્તિ શરૂ કરી, તે કહેવું વાજબી નથી તેને માટે તો "તિલક કરતાં ત્રેપન વહયાં" એજ પંક્તિ વાજબી છે, ને ૫૩ વર્ષ પછી "કુટકળ અંગ" ની રચના થવાનું સ્પષ્ટ કહે છે.

અખાએ આમ ત્રેપન વર્ષ પર્વત હરિનામના જન્મ કર્યા હોય તેવું સ્પષ્ટ થાય છે આટલી ઉંમરે પણ તેને હરિશરણુ સિદ્ધ નથી થતુ એની એ વેદના તેણે કાશીમાં જન્મ વામી કહેવાય છે. તેણે આત્મસ્વરૂપનું ત્યા જ્ઞાન ગેળવ્યું સ બને છે, એ એની વાણીમાં ઠેરઠેર જોઈ જાણી શકાય છે. સમકાલીન નર-હરિ અને ગોપાલની કૃતિઓ વેદાતગ્રન્થોના આશય સ્પર્શ રચાયેલી છે; તેમાં તે કવિઓનો ખાસ જાતઅનુભવ નથી એથી ઊલટું, અખાનો શબ્દે શબ્દ જાત અનુભવનો છે. તેણે પરંપરાવાળું પણ સમર્થ ગાયુ, તેથીજ નરસિંહ મહેતા જેમ ભક્તિમાર્ગનો સ્વાનુભવી કવિ છે તેવોજ, અખો જ્ઞાનમાર્ગનો સ્વાનુભવી કવિ છે. અખાનો પૂર્વે થયેલો કે પછી થયેલો કોઈ જ્ઞાની કવિ અખાનો તોલે આવી શકવાની રિયતિમાં નથી.

(અખાએ ગુજરાતી બાપા ઉપરાંત મજ બાપાનો છાંટવાળો તઃકાલીન સિંદી બાપામાં પણ પદો-છપાઓ સવેવાઓ વગેરે રચ્યાં છે. 'સંતપ્રિયા' અને 'પ્રભલીલા' તેવી કૃતિઓ છે. હિંદી બાપામાં પણ ગુજરાતીની જેમ જ તેણે કવિતા લખી છે.)

તે ક્યારે ગુજરી ગયો, એ જાણી શકાતું નથી અત્યારે સામાન્ય રીતે ૧૭૭૦-૭૧ આસપાસ તે વિલીન થયો મનાય છે. એમ કહેવાય છે કે એણે પ્રેમાનંદના શિષ્યમંડળને જોડું હોય. એના છપાના "કુટકળ અંગ" માં પ્રાપ્ત થતી દેહલીક કૃતિઓથી એની કલ્પના અસ્તિત્વમાં આવી છે. વસ્તુ-રિયતિએ સામાન્ય માણુબદ્ધને ઉદ્દેશીતેજ તેની એ ઉક્તિ જાણાય છે:

“અહ્યાનંદી પોતાને પ્રેમાનંદી બણે, એમ જાંઝણી પુત્ર બાળામાં ગણે,
 જાંઝણી પુત્ર શેષા અભિમાન, પણ ઉદરમાં નથી ઉપન્યુ” ગણે સંતાન.
 એમ અહ્યાનંદી પોતાને ગણે ભલ, અખા પ્રેમાનંદ નથી ઉપન્યો પણ,
 એમ ગાય વલટે ગુણીજન ધણા, રંગે રૂપાળા નહિ કંઈ મણા,
 કહે સૂર તાળી ને જ્ઞાન, જમી જાંધવને પાતરનું જ્ઞાન,
 પણ અખા એ તો કસબણ કહેવાય, પતિવતા પૂર્વે તે ન ગાય.”

પ્રેમાનંદનો જીવનકાળ સં. ૧૬૬૨-૧૯૬૦ ગણાય છે. તેની પહેલી
 કૃતિ (“સ્વર્ગની નીસરણી” અને બીજી કૃતિ “લક્ષ્મણા હરણુ” (૨. સ.
 ૧૭૨૦) છે) પ્રેમાનંદે જે ટોળી રચાવી કહેવાય છે, તે સં. ૧૭૨૦-૨૫થી
 અરિતત્વમાં આવી હતી, એમ મનાય છે. આવી ટોળીનું અરિતત્વજ સંકા-
 રપદ છે અને યર્ષ હોય તોયે પ્રેમાનંદની ઉત્તરાવસ્થામાં યર્ષ હોય. તેની નિંદા
 અખાએ કરી એ કહેવં કાર્ષક વધુ પડતું છે. “કુટકળ અંગ” નો પ્રસન્ન
 જ્ઞેતાં એ કાંઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિને ઉદ્દેશી કહેતો હોય એવું જણાતું નથી.
 “લક્ષ્મણા હરણુ” રચાયું ત્યારે અખાનું વય ૫૮+૧૫=૭૩ વર્ષનું તો
 હોયજ. પ્રેમાનંદની ખ્યાતિ તેની આરબની કૃતિઓથી જન્મી હોય તેવું
 કાર્ષક રીતે માની શકાય તેમ નથી.

અખાની થોડખંધ કૃતિઓ, ઢગલાખંધ સાખીઓ, પદો, છરપાઓ,
 દહાઓ, મોરહાઓનું પૂર એટલું બધું છે કે એ થોડા સમયમાં રચાયાં
 જણાતાં નથી. કુટકળ અંગના છરપા પૃથકે વર્ષે રચ્યા હોય તો સંવત્સરનું
 ક્યું વર્ષ એ અખાનું પૃથકું વર્ષ થાય એ કહેવાતું આપણી પાસે કાંઈપણ
 સાધન નથી. અખેગીતા મને તો તેની મોડી કૃતિ જણાય છે. આ કહ્યના
 સાચી હોલ તો પ્રકીર્ણ કવિતા બધી તે પૂર્વે રચી હોય અને ધી ગોકુલનાથજી
 ગોકુલમાં સં. ૧૬૦૮-૧૬૬૭ વર્ષ દરમિયાન બિરાજ્યા છે, એ જ્ઞેતાં સં.
 ૧૬૬૭ પૂર્વેજ શ્રી ગોકુલનાથજીના જીવનકાળમાં તેણે કુટકળ અંગ વગેરે
 લખ્યાં હોય તો સંભવી શકે તેમ છે કે એનું પૃથકું વર્ષ સં. ૧૭૦૫ ધાર-
 વામાં આવે છે એના કરતાંયે થોડાં વર્ષો વહેલું લઈ જવું જોઈએ તો એનો
 જન્મ સંવત્સર પણ સં. ૧૬૪૬ કરતાં વહેલો જાય; અને “પંચીકરણુ”
 ની એક હાથપ્રતની જ્ઞાપાળેગણિ તેવા મંત્રોય ઉપર આવવા કારણ
 મળે ખરું:—

“એ છિ પંચીકરણુ મહાવાક્ય, એણિં હોઈ અનુભવ પરીપાઠ ।
 જન્મતપણું જ્ઞેતેનિં છિ સત્ય, તેણિં કરચી એદેની નીતં ॥ ૬૮ ॥

વેદ તણે વચન છિં એહ, નીસંધિ યાઈ સોધિં તેહ ।
 જીવનમુક્ત તે તેહનું નામ જેણિં સંભાવું મૂલ્યું ધામ ॥ ૯૬ ॥
 ન અવતરીએ સરથો તેહ, જેણિં ઈમ સંભાલો દેહ ।
 તેહનિં મુજબંધ નોહિં અલીમાન, જ્યાંદાં સાવા ન હીએ તિં જ્ઞાન ॥ ૧૦૦ ॥
 ત્રીપુટી રહીત તે છિં અવાચ્ય, 'તત્ત્વમશી' ૧૬ સોઠાં સાચ ।
 સહાસ્રારથ તેણિં પાગ્યું સાંન, આતમ-અનુસવ હવે નીજ્ઞાન ॥ ૧૦૧ ॥
 માંદાપદ માંદાં કલમ્યું વ દેવ, તે ઇમ સમજિં થજાં અદ્વેત ।
 અહં થલે છિં શબ્દ જ વીના, એ સમજિં વેતા આપના ॥ ૧૦૨ ॥
 ઈતિ શ્રી પંચીકણું મહાવાક્યની ઠીકા કરી છિં વીપણવ અપાકર્ત છિ ॥ "

આમાં મધ્ય. ગૂજ.ની ૪થી મિશ્ર ભૂમિકા "છિ હવે" એ વગેરે રૂપોથી રચ્ય છે. અખ્યાએ જોજ રૂપ સ્વીકાર્યું હોય તો તેને સં. ૧૭૦૦ પૂર્વે જરા વહેલો લેવો જોઈએ. મને લાગે છે કે સં. ૧૭૦૫માંથી જોડામાં જોડાં ૨૦ વર્ષ બાદ થરી સં. ૧૬૮૫-૧૭૦૫ એ ગણો અખ્યાના જીવનકાળનો સ્વીકારવામાં આવે તો પંચીકરણની ભાષા અને અખેગીતાના ૨૨મા વર્ષનો મેજ બરોબર બેસી જાય. અખેગીતામાં પણ જૂનું રૂપ સાચવી રાખ્યું હોય, જે પાછળની હાથપ્રતોમાં અર્વાચીન બન્યું હોય. જૂનામાં જૂની સં. ૧૭૭૪ની હાથપ્રતમાં સ્વરૂપ અર્વાચીન ૧લી ભૂમિકામાં —એટલે કે પ્રેમાનંદની સિદ્ધ ભાષામાં છે. (નરસિદ્ધ અને મીરાંની ભક્તિજવાળા ક્યાંથી પ્રકટી એના ઉપર ખૂબ ચર્ચાઓ થઈ છે, પણ અખ્યાની આ જ્ઞાનજવાળા ક્યાંથી કૂટી એને વિશે કઠો ક્યાંય પ્રશ્ન પુછાયો નથી.) પોલીસ કોર્ટમાં સિદ્ધ જેવા પુરાવા મળી જવાથી કુલાયેલો ફોજદાર સાહેબ સમર્થક પુરાવા પછી જોળવા ન બેસતાં આતમવિશ્વાસ રાખી મુકદ્દમે ઉપરની કોર્ટમાં રજૂ કરે છે ત્યાં સિદ્ધવત્ મનાયેલા પુરાવા સમર્થક પુરાવાએને અભાવે વૂટી પડે છે અને મુકદ્દમે માર્યો જાય છે—તેવું જ અખ્યાના વિષયમાં બન્યું છે. કાશીમાં બ્રહ્મનંદ ગુરૂની કૃપા પરસી અને તેના બહે અખ્યાની વાણી ખૂલી, એ માની ચુકાયેલા સમર્થનમાં જનશુતિ વિનાં એક પણ પુરાવો નથી. એટલે અખ્યાને પ્રેરણા ક્યાંથી મળી એ પ્રશ્ન અસલ સ્વરૂપમાંજ આવી બિજો રહે છે. એ શરૂ કરવા ગોકુલ મયાનું પેતેજ લખે છે; જેમકે—

“પણાં રૂપ ક્યાં મેં બાજ, તોએ ન ભાગી મનની દાજ,
 દશનં વેશ જોહ બહુ રહયા, પછે શરૂ કરવાને ગોકુલ મયા-૧૬૬”

“અલપાન દી પોતાને પ્રેમાન દી બણે, જેમ બાહણી પુત્ર ખાજામા મણે
વાહણી પુત્ર શોભા અભિમાન, પણ ઉદરમા નથી ઉપગ્યુ ગણે સતાન.
જેમ અલપાન દી પોતાને ગણે ભલ, અખા પ્રેમાન દ નથી ઉપગ્યે પણ.
જેમ ગાય વળડે શુષીજન ધણા, રંગે રૂપાળા નહિ ઠંઠ મણા,
કહે સર તાળી ને લાન, જેમ બાધવને પાતરનું જાન,
પણ અખા એ તો કસબણુ કહેવાય, પતિપ્રતા પૂર્વે તે ન ગાય ”

પ્રેમાન દનો જીવનકાળ સં. ૧૬૬૨-૧૯૬૦ અધ્યામ છે. તેની પહેલી
કૃતિ (“સ્વર્ગની નીસરણી” અને બીજી કૃતિ “લક્ષ્મણા હરણુ” (૨. સ.
૧૭૨૦) છે) પ્રેમાન દે જે ટોળી રચાપી કહેવાય છે, તે સં. ૧૭૨૦-૨૫થી
અરિતત્વમાં આવી હતી, જેમ મનાય છે આવી ટોળીનું અરિતત્વજ શકા
સ્પષ્ટ છે અને યર્ષ હોય તોયે પ્રેમાન દની ઉત્તરાવરથામા યર્ષ હોય તેની નિંદા
અખાએ કરી એ પ્રકારે ઠાક વધુ પડતું છે. “કુટકળ અગ” નો પ્રસંગ
જોતા એ કાંઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિને હિંદેશી કહેતો હોય એવું જણાતું નથી
“લક્ષ્મણા હરણુ” રચાયુ ત્યારે અખાનું વય ૫૨+૧૫=૬૭ વર્ષનું તો
હોયજ પ્રેમાન દની ખ્યાતિ તેની આરબની કૃતિઓથી જામી હોય તેવું
કાંઈ રીતે માની શકાય તેમ નથી

અખાની થોડાબધ કૃતિઓ, ઢગલાબધ સાખીઓ, પદો, છંપાઓ,
દ્વંદ્વાઓ, સોરઠાઓનું પૂરું એટલું બધું છે કે એ થોડા સમયમા રચાયા
જણાતા નથી કુટકળ અગના છંપા પડમે વર્ષે રચ્યા હોય તો સ વસરનું
કયુ વર્ષ એ અખાનું પડમું વર્ષ થાય એ કહેવાનું આપણી પાસે કાંઈપણ
સાધન નથી. અખેગીતા અને તો તેની મોડી કૃતિ જણાય છે. આ કૃત્તિના
સાચી હોલ તો પ્રકીર્ણ કવિતા બધી તે પૂર્વે રચી હોય અને થી ગોકુલનાથજી
ગોકુલમા સ. ૧૬૦૮-૧૬૬૭ વર્ષ દરમિયાન બિરાલ્યા છે, એ જોતાં સ.
૧૬૬૭ પૂર્વેજ શ્રી ગોકુલનાથજીના જીવનકાળમા તેણે કુટકળ અગ વગેરે
સખ્યા હોય તો સ ભવી શકે તેમ છે કે એતું પડમું વર્ષ સં. ૧૭૦૫ ધાર
વામાં આવે છે એના કરતાએ થોડા વર્ષો વહેલુ લખ જવું જોઈએ તો એનો
જન્મ સ વસર પછી સ ૧૬૪૯ કરતા વહેલો જાય, અને “પચીકરણુ”
ની એક હાથપ્રતની બાયા જોવાયે તેવા મતબ્ધ ઉપર આવવા કારણ
મણે ખરું —

‘એ હિ પચીકલ મહાવાક્ય એણિ હોઈ અનુભવ પરીપાક ।

જકતપણુ જેહેનિ હિ સત્ય, તેણિ કર થી એહેની નીત ॥ ૬૮ ॥

વેદ. તલ્લો વચન છિં એહ, નીર્સધિ યાઈ સોધિં તેહા
 જીવનમૂકત તે તેહનું નામ જોણિં સંભાલું મૂલ્યું ધામ ॥ ૬૬ ॥
 ન અવતરીઓ સંરથો તેહ, જોણિં ઈમ સંભાલો દેહા
 તેહનિં મૂકાળંધ નોદિં અજીમાન, જયાંદાં સાતાન હીજે તિં જ્ઞાન ॥૧૦૦॥
 ત્રીપુટી વહીત તે છિં અવાચ્ય, 'તત્ત્વમશી' પદ સોધ્યાં સાચ ॥
 સાદાશ્ચાર્ય તેણિં પામ્યું સાંન, આતમ-અનુભવ હવેા વીજ્ઞાન ॥ ૧૦૧ ॥
 માંદાપદ માંદાં કલ્પ્યું વ દ્વૈત, તે ઇમ સમજિ યજાં અદ્વૈતા
 અહં બ્રહ્મ છિં શબ્દ જ વીના, એ સમજિં વેતા આપના ॥ ૧૦૨ ॥
 ઈતિ શ્રી પંચીકણું મહાવાક્યની ટીકા કરી છિં વીષણુવ અધાકર્ત છિ ॥ "

આમાં મધ્ય. ગૂજ.ની ૪થી મિત્ર ભૂમિકા "છિ હવો" એ વગેરે રૂપોથી
 રૂપ છે. અખાએ એજ રૂપ સ્વીકાયું હોય તો તેને સં. ૧૭૦૦ પૂર્વે જર
 વહેલો લેવો જોઈએ. અને લાગે છે કે સં. ૧૭૦૫માંથી આજામાં આજ
 ૨૦ વર્ષ બાદ કરી સં. ૧૬૮૫-૧૭૦૫ એ ગણો અખાના કવનકાળને
 સ્વીકારવામાં આવે તો પંચીકરણની ભાષા અને અખેગીતાના રરમ
 વર્ષનો મેળ બરોબર બેસી જાય. અખેગીતામાં પણ જ્ઞનું રૂપ સાચ
 રાખ્યું હોય, જે પાછળની હાથપ્રતોમાં અર્વાચીન બન્યું હોય
 જૂનામાં જૂની સં. ૧૭૭૪ની હાથપ્રતમાં સ્વરૂપ અર્વાચીન ૧લી ભૂમિકા
 —એટલે કે પ્રમાનદની સિદ્ધ ભાષામાં છે. (નરસિંહ અને મીરાં
 મકિતબાળા ક્યાંથી પ્રક્ટી એના ઉપર ખૂબ ચર્ચાઓ થઈ છે, પં
 અખાની આ જ્ઞાનબાળા ક્યાંથી ફૂટી એને વિશે કદી ક્યાંય પ્ર
 મુછાયો નથી.) પોલીસ કોર્ટમાં સિદ્ધ જેવા પુરાવા ગળી જવાથી ફુલાયે
 ફોજદાર સાહેબ સમર્થક પુરાવા પછી, ખોળવા ન બેસતાં આત્મવિશ્વ
 રાખી મુકદ્દમે ઉપરની કોર્ટમાં રજૂ કરે છે ત્યાં સિદ્ધવત્ મંનાયે
 પુરાવા સમર્થક પુરાવાઓને અભાવે વૂટી પડે છે અને મુકદ્દમે માથો
 છે—તેવું જ અખાના વિષયમાં બન્યું છે. કાશીમાં ધ્રુવનંદ શરતી
 વસ્તી અને તેના બહે અખાની વાણી ખૂલી, એ માની સુકાયેલા સમર્થ
 જનશ્રુતિ વિનાં એક પણ પુરાવો નથી. એટલે અખાને પ્રેરણા ક્યાંથી
 એ પ્રમ્ન અસલ સ્વરૂપમાંજ આની ઊભો રહે છે. એ શર કરવા જે

“અદપાનંદી પોતાને પ્રેમાનંદી બણે, જેમ નાંદણી પુત્ર બાળામાં ગણે,
વાંદણી પુત્ર થોભા અભિમાન, પણ ઉદરમાં નથી ઉપન્યું ગણે સંતાન.
એમ અદપાનંદી પોતાને ગણે ભલ, અખા પ્રેમાનંદ નથી ઉપનયો પલ.
એમ ગાય વળડે ગુણીજન ધણા, રંગે રૂપાળા નહિ ઠંઈ મણા,
કહે સુર તાળીને તાન, ગમે નાંધવને પાતણું શન,
પણ અખા એ તો કસબણુ ઠડેવાય, પતિપતા પૂવે તે ન ગાય.”

પ્રેમાનંદનો જીવનકાળ સં. ૧૬૯૨-૧૯૯૦ ગણાય છે. તેની પહેલી કૃતિ (“સ્વર્ગની નીસરણી” અને ખીજી કૃતિ “લક્ષ્મણા હરણુ” (૨. સ. ૧૭૨૦) છે) પ્રેમાનંદે જે ટોળી રચાવી કહેવાય છે, તે સં. ૧૭૨૦-૨૫થી અસ્તિત્વમાં આવી હતી, એમ મનાય છે. આવી ટોળીનું અસ્તિત્વન શંકા-રૂપ છે અને યર્ષ હોય તોયે પ્રેમાનંદની ઉત્તરાવરથામાં યર્ષ હોય. તેની નિંદા અખાએ કરી એ કહેવં ઠાઈક વધુ પડતું છે. “કુટકળ અંગ” નો પ્રસંગ જોતાં એ કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિને ઉદ્દેશી કહેતો હોય એવું જણાવું નથી. “લક્ષ્મણા હરણુ” રચાયું ત્યારે અખાનું વય ૫૪+૧૫=૬૯ વર્ષનું તો હોયજ. પ્રેમાનંદની ખ્યાતિ તેની આરંભની કૃતિઓથી જન્મી હોય તેવું કોઈ રીતે માની શકાય તેમ નથી.

અખાની થોડબંધ કૃતિઓ, ઢગલાબંધ સાખીઓ, પદો, છંપાઓ, દહાઓ, સોરઠાઓનું પૂર એટલું બધું છે કે એ થોડા સમયમાં રચાયાં જણાતા નથી. કુટકળ અંગના છંપા પડમે વર્ષે રચ્યા હોય તો સંવત્સરનું કયુ વર્ષ એ અખાનું પડમું વર્ષ થાય એ કહેવાનું આપણી પાસે કાંઈપણ સાધન નથી. અખેગીતા મને તો તેની મોડી કૃતિ જણાય છે. આ કૃત્તિની સાચી હોલ તો પ્રકીર્ણ કવિતા બધી તે પૂવે રચી હોય અને શી ગોકુલનાથજી ગોકુલમાં સં. ૧૬૦૮-૧૬૬૭ વર્ષ દરમિયાન બિરાજ્યા છે, એ જોતાં સં. ૧૬૬૭ પૂવેજ શ્રી ગોકુલનાથજીના જીવનકાળમાં તેણે કુટકળ અંગ વગેરે લખ્યાં હોય તો સંભવી શકે તેમ છે કે એનું પડમું વર્ષ સં. ૧૭૦૫ ધારવામાં આવે છે એના કરતાંએ થોડા વર્ષો વહેલું લખ જવું જોઈએ તો એનો જન્મ સંવત્સર પછી સં. ૧૬૪૯ કરતાં વહેલો જાય; અને “પચીકરણુ” ની એક હાથપ્રતની બાપાજોગયે તેવા મંતવ્ય ઉપર આવવા દારણુ મળે ખરું —

“એ ઠિ પંચીકણુ મહાવાક્ય, એણિં હોઈ અનુભવ પરીપાકા
જકતપણું જેહેનિ ઠિ સત્ય, તેણિં કરચી એહેની નીતી ॥ ૬૮ ॥

વેદ તલો વચન છિં એહ, નીર્ણયે પાઈ સોધિં તેહ ।
 જીવનમૂકવ તે તેહનું નામ જેણિં સંભાલું મૂલ્યું ધામ ॥ ૯૬ ॥
 ન અવતરીઓ સરપો તેહ, જેણિં ' ઈમ સંભાલો દેહ ।
 તેહનિં મુજબ નોહિં અજીમન, જ્યાંદાં સાતા 'ન હીજે તિં જ્ઞાન ॥૧૦૦॥
 ત્રીપુટી રહીત તે છિં અનાચ, ' તત્વમંશી ' પદ સોધ્યાં રાચ ।
 સાહાચારય તેણિં પામ્યું સાંન, આતમ-અનુભવ હવે વીજ્ઞાન ॥ ૧૦૧ ॥
 માહાપદ માહાં કલધ્યું વ દેવ, તે ઇમ સમજિ ચહાં અદેવ ।
 અહાં ઘણિ છિં સપદ જ વીના, એ સમજિં વેતા આપના ॥ ૧૦૨ ॥
 ઈતિ શ્રી પંચીકણું મહાવાક્યની ટીકા કરી છિં વીપલ્લવ અપાકર્ત છિ ॥ "

આમાં મધ્ય. ગૂજ.ની ૪થી મિશ્ર ભૂમિકા "છિ હવે" એ વગેરે રૂપોથી રચ્ય છે. અખાએ એજ રૂપ સ્વીકાર્યું હોય તો તેને સ. ૧૭૦૦ પૂર્વે જરા વહેલો લેવો જોઈએ. અને લાગે છે કે સં. ૧૭૦૫માંથી જોહામાં જોહાં ૨૦ વર્ષ બાદ ઠરી સં. ૧૬૮૫-૧૭૦૫ એ ગણો અખાના ટવનકાળનો સ્વીકારવામાં આવે તો પંચીકરણની ભાષા અને અખેગીતાના ૨૨મા વર્ષનો મેજ બરોબર બેરી જાય. અખેગીતામાં પણ જુલું રૂપ સાચવી રાખ્યું હોય, જે પાછળની હાયપ્રતોમાં અર્વાચીન બન્યું હોય. જૂનામાં જૂની સં. ૧૭૭૪ની હાયપ્રતમાં સ્વરૂપ અર્વાચીન ૧લી ભૂમિકામાં —એટલે કે પ્રેમાનંદની સિદ્ધ ભાષામાં છે. (નરસિદ્ધ અને ગીરાંની ભક્તિભવાળા ક્યાંથી પ્રકટી એના ઉપર ખૂબ ચર્ચાઓ થઈ છે, પણ અખાની આ જ્ઞાનજ્ઞાળા ક્યાંથી ફૂટી એને વિશે કદી ક્યાંય પ્રશ્ન પુછાયો નથી.) પોલીસ કોર્ટમાં સિદ્ધ જેવા પુરાવા મળી જવાથી કુલાયેલો ફોજદાર સાઈબ સમર્થક પુરાવા પછી ખોળવા ન બેસતાં આતમવિશ્વાસ રાખી મુકદ્દમે ઉપરની કોર્ટમાં રજૂ કરે છે જ્યાં સિદ્ધવત્ મનાયેલા પુરાવા સમર્થક પુરાવાએને અભાવે તૂટી પડે છે અને મુકદ્દમે માર્યો જાય છે—તેલું જ અખાના વિષયમાં બન્યું છે. કારણમાં ઘણાં નદ શુભની કૃપા વરમી અને તેના બંધે અખાની વાણી ખૂલી, એ માની મુકાયેલા સમર્થનમાં જનશ્રુતિ વિનાં એક પણ પુરાવો નથી. એટલે અખાને પ્રેરણા ક્યાંથી મળી એ પ્રશ્ન અસલ સ્વરૂપમાંજ આવી જીઓ રહે છે. એ શુદ્ધ ઠરવા જોડેલ મવાતું પોતેજ લખે છે; જેમકે—

"પણાં કૃત્ય ક્યાં મેં બાજ, તાએ ન જાગી મનની દાજ,
 હસાંન વેશ જેજ બહુ વહયો, પછે શુર કરવાને જોડેલ ચપો-૧૬૬"

અને અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ, એણે વૈષ્ણવી દીક્ષા લીધી, અને ત્રણ મહાપુરૂષ મળ્યા, તે ઠાણ તે અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે. તેજ ત્રણ મહાપુરૂષો ન હોય તો સ્વ દી. મ. નર્મદાશંકરભાઈએ ખીજે વિહરૂપ બતાવ્યો છે, તેમ ગુરૂ, પરમગુરૂ, પરાત્પર ગુરૂ, એ ત્રણ તેને મળ્યા અને વાણી ખીલી; તેણે કાવ્યપ્રવાહ પુસ્તક વહાવ્યો. આ તેની જ્ઞાન-જ્ઞાણની શરૂઆતનું કારણુ ? આ પ્રશ્ન જ પ્રશ્ન બીજો કરે છે: અર્ખાએ શું આ બધું નવીન અવતારુ ? એની પૂર્વે એના જેવી કવિતા ન જ મળતી હોય તો એનીજ એ નવીનતા ખરી; પણ એમ, ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ જોતાં જણાવું નથી. અખાની કવિતાનો સ્વપ્રતિભોત્ય વેગ ગાળા નાખતાં, બીતરમાં દોડસો વર્ષ ઉપર થયેલો માડણ બંધારો ડોકિયાં કરે છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં માડણ બંધારો જૂનો જ્ઞાની કવિ છે. અખાનો તનમનાટ અને આત્મ-સાક્ષાતકારે માડણમાં નથી; પણ એ પ્રકારનાં કાવ્યરૂપુ તો એમાં દેખાય છે જ. એ જાનેની સરખામણી કરિયે તો.

માંડણુ

અખેા

(૧) યદ્પદી ચોપાઈ-કાવ્યબંધનો પ્રેમી	(૧) યદ્પદી ચોપાઈ-કાવ્યબંધનો પ્રેમી
(૨) ખૂબ કરેયો	(૨) ખૂબ કરેલો
(૩) ઢાંગી ધર્મગુરૂઓનો વિરોધી	(૩) ઢાંગી ધર્મગુરૂઓનો વિરોધી
(૪) સમાજના સડાનો વિરોધી	(૪) સમાજના સડાનો વિરોધી
(૫) હૃદયનો વૈષ્ણુવ	(૫) હૃદયનો વૈષ્ણુવ
(૬) ગુરૂ તરફ સંપૂર્ણ આદર	(૬) ગુરૂ તરફ સંપૂર્ણ આદર
(૭) જ્ઞાની કવિ	(૭) જ્ઞાની કવિ

સર્વ સામાન્ય જે સામ્ય છે, તે આટલું છે. જે વચ્ચે જળરદરત જે તકાવત છે, તે એ કે એક ફક્ત ઉપદેશક છે, ખીજે પ્રતિભાશાળી તનમનાટ-બાજો કવિ છે, પણ તે ઉપદેશકનાં વાવેલાં ખીજેનો તદ્દન સ્વતંત્ર-સર્વતંત્ર-સ્વતંત્ર વિકાસ કરનારો માળો છે, એ લેશ પણ ભુલાવુ ન જોઈએ.

(૧) ઉપરના સાત મુદ્દાઓમાંનો પહેલો મુદ્દો તો પ્રત્યક્ષનો જ વિષય છે. અખાએ યદ્પદી ચોપાઈ એટલે કે ચોપાઈનાં ૭ ચરણોની એક કડી એવીમાં અનેક 'અંગો' લખી નાખ્યાં છે (એણે કડવાખદ 'અખેગીતા', દોહા ચોપાઈ બંધની કવિતા, આયુ રોળા-હિસ્લાલના છરપા, દૂહા પરબિયા, સોરઠા, સાખીઓ અને પદો સિવાયની બીજી બધી કવિતા યદ્પદી ચોપાઈમાં લખી છે. એ યદ્પદી ચોપાઈ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રયોજનારા માત્ર

જે કવિઓ: માંડણ અને અખો. દોઢસો વર્ષમાં કે તે પછી આજસુધી કોઈએ એ પદ્ધતી ચોપાઈ પ્રયોજી નથી. માંડણી પદ્ધતી ચોપાઈનો નમૂનો અગાઉ આવી ગયો છે. એણે કહેવતોનો ચર કર્યો છે, તેનો ચર અખાએ નથી કર્યો; છતાં એ ચોપાઈઓની સખ્દાવલીઓ અને કહેવતો અખામાં અત્રત્ર આવી ગઈ છે:

માંડણુ—

અખો—

આગઈ કવિ જ્યા મોટા કવિ
જે ભાલઈ તે વાણી નવી.
ખિણે સામલવા શ્રીતા મિલ્યા
જાણે તિલ કોદ્રવમાં બલ્યા
તેહની ધયસિ ન ધાણી હોઈ
વાચિ વ્યાસ ન ખૂબઈ કોઈ
ક સરૂર અંધ નઈ વહુ સરગદુ
ક પાપમતીના મહિરા પીધ
વડકણ વહુ નઈ પીધ પક્ષ કીધ
૫ પરણી નારી તલ વનિ ગયુ
આલસે અજિ તપસિ યયુ
કામખાણુ ન સકયુ જલવી
રડવડતી સ્ત્રી આણી નવી
શ્વાન બસાવઈ હીડઈ ચકયુ
બાહરિ ન ગ્યુ ધર ન રાખી સકયુ

૧ કવિતા પણા કવિ કવી ગયા
અઘાપિ કવે પ્રાયજા રલા.
૨ અધે અખ અંધારે મળ્યા
જેમ તલમાહે કોદરા મળ્યા
યેસ ન યાય ન યાયે ઘાણી
૩ અંધો સસારે ને સણુગટ વહુ
ક વડકણ વહુએ હીકરો જુલ્યા.

૫ અગ આજસ ને તપરી યયો
ધર મેલીને વનમા ગયો,
કામખાણુ ન સકયો જલવી,
રડવડતી એક આણી નવી,
શ્વાન બસાવે હીડે જકયો,
અખ્યા હગ્યા નહિ ને ધર નવ રાખ્યો.

આ તો માત્ર પાંચ નમૂના જ આપ્યા છે, આવાં સામ્ય ડાં છે. " અખો-એક સ્લાખાય " એ નિબંધમાં શ્રી ઉમાશંકર જ્ઞેશીએ પેલાં અનેક ઉદાહરણો અહીં અનુસંધિત કરવાં.

(૨) બંને જણા ખૂમ કરેલા હતા. માંડણુના વિપયમાં આ પૂર્વે સૂચવાયું અખો " તીરચ કરી કરી યાકયા ચર્ણુ " નું સૂચન કરે છે.

(૩) ઢોંગી ધર્મગુણોના બંને વિરોધી હતા. માંડણુનો તે વિપયક મત ૧૧ પૂર્વે આવી જાય છે. અખો તો સ્પષ્ટ જણાવે છે કે—

✓ શરૂ મેં જોડો હોરો કરી, કહે પણ શકે કયમ તરી ?
જ્યમ નાર નાવડી હું પ્રસૂત, વળતી વાયે ને અહૂભત:
ગિખ્યને વારે વારે રવો, અખા તે મૂલત્રેયો ગયો,
પોતે હરિ ની જાણે લેય, કાઠી જોડો ગુરનો વેશ,
સાધને યેર પરાણે સાધ, મુખ ચાગી ચાલ્યો યેર આધ,
એવા શરૂ પણા સંસાર, તે અખા યું મુકે ભવપાર ? "

(૪) સમાજના સડાઓનો વિરોધ માંડો રવલ્ય જેવો પણ ક્યો છે, જેવો કે,

“ ઘીલા કાઠઈ મ ટોઠર યાઈ, મદ મિરિડા માન કાઈ.
ટોઠ દલાવિ જમ નમ્મિનુ, પલ પાટ મ સિત-દલતુ.
એ વિધિ નહુ કંમક વળી, ખા ચારીનઈ સુલ આપજીઈ ટક ”
(પાખંડ વીરણી, પૃ. ૧૧)

અખાએ એનાં ‘અખો’માં વેશનિંદા અંગ, આભડછેટ અંગ, દંભમકિત અંગ, જ્ઞાનદગ્ધ અંગ, નેશ વિચાર અંગ, અજ્ઞાન અંગ, કુટકળ અંગ, એ વગેરે અંગોમાં સમાજમાં ચાલતાં દંભ વગેરે ઉપર વારંવાર પુષ્ટળ ટકોર કર્યા છે. ‘આભડછેટ અંગ’માં એ કહે છે:

“ આભડછેટ અંત્યજની જણી, કામિભુ વેષ્યુવ કીધા ધાત્રી;
બારે માસ બોજવે એ બેદ, સીને ઘેર આવી ગઈ રહે.
અખા દરિ નહુ જડ નય, તે તો મનસા વાચા પેશી રે’ કાય.

x

x

x

- ✓ | કથર નહુ તે આચાર, એ તો છે ઉપડો ઉપચાર;
મીઠા મીઠાં માન્યા દ્રાક્ષ, અન નાય અનભાની રાખ;
✓ | સોનામુખીસોતુ નવ યાય, અખા આંધળીને પાયરતાં વાણું વાય ”

(૫) બને હુદયના પહો વેષ્યુવ છે, દરિમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધાવાળા છે. માંડ વેષ્યુવ છે, એ અગાઉ બતાવ્યું છે, જ્યારે

“ દરિ પામવા સૌ તપ કરે, અખો દરિમાં એજે કરે;
મારે સમરસ રોજ સ યોગ, સાવ રવતતર પાગ્યો બોગ,
એમ બવસામરે તિમિંજલ રમે, હું દરિમા તો દેહ કોણુ દમે ?
વેરે વેરે એ બેહું મથી, એ દરિ વિના પદારથ નથી;
તો ઠક વેંતનો હું એ પડયા, તેને ક્યા અજગો જઈ પડયા ?
એમ એતા દરિલાગ્યો દાય, ટળ્યા અખો તે એ રહી આરથ રપટ ”

અખા જેવો ચુસ્ત જ્ઞાની પણ ગોપીમકિત પાછળ ગાંડો જણાય છે; ગોપીમકિતમાં દોષ નથી બેતો. —

- ✓ “ જ્ઞાની વિહારી ગોપી જસા, તેજ જ્ઞાની એને ગોપીની દસા,
ગોપી બૂલી ઘર ને બાર, ગોપી બૂલી કુડુંબ પરિવાર;
પોદાની દેહ પણ બૂલી ગઈ, પ્રસન્ન અખા કામની કુશવત યઈ.
પ્રસન્ન થઈ પ્રસૂ પ્રેમ મળ્યા, નમ નેચારથ કરવો ટળ્યા;
વિધિ નિવેધ ને યાપ ઉયાપ, સકલ વિકલ્પ ટળ્યા સંતાપ;

✓ પ્રગટથો ઉરમા પ્રેમાનેદ, પિયે સુધારસ પ્રમદા વ'દ.
 સખી સમાગમ સદા નિજ ધામ, અખા અક્ષય રસ તેનું નામ."

શાંકરવેદાંતના સમર્થ પંડિત શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતી અસામાન્ય કૃષ્ણ ભક્ત હતા, અને કૃષ્ણાત્પરંક્રિમપિ તત્ત્વમહં ન જાને કહી કૃષ્ણની પરાત્પરતા કહેતા, તેવી અખાના હૃદયમાં ગોપી અને કૃષ્ણની સર્વ શ્રેષ્ઠતા ઉપરની ચોપાઈઓમાં સ્પષ્ટ યાથ છે; પણ તેમ થવામાં અને કારણ તેના વૈષ્ણવ દીક્ષાને કારણેના અનુભવ મુખ્ય લાગે છે. તેના વેદાંત મેતમાં પણ જગત કોડાખાંડ છે, તેવી મતલબની દર્શિતામાં શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના શુદ્ધાદેવ વાદની છાયા દેખાય છે. (જુઓ નીચે અને પછી આગળ)

(બક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ત્રણે માર્ગથી મોક્ષ મળવામાં એ માને છે. જ્ઞાનમાર્ગીય છતાં બક્તિ તરફનો એ તેનો પ્રેમ છે, તે તેના ઉપર વૈષ્ણવી અસર છે. એનું આખું જીવન એક જ્ઞાનમાર્ગીય ભક્તત્વ છે, જેમાં એનો વૈદાંતિક સિદ્ધાંત કેવલસૂત્ર છે.) બક્તિ તરફનો તેનો અનુરાગ જુઓ:

- ૧ " જલેરે નહો કાહેને" એ તેા આત્મા વિહારી રહો,
 યેનને બાગવત ગાયે ગીતા, જીવનીવેધે" ય કહયો
- ૨ ભક્ત તે થે એમ જાણે જાણીને રહા ધરં,
 સ્વામી માહારો રહો સધલે અહર્નિશ ચ્યંતન એ કરે
- ૩ જીવન જગ્ય માહા રહો પૂરી પૂરણ સવે પરમાતમા,
 પોત તે પીતાથી નિરંતર ભેદ દેષુ હું બાલ્ય માહાં.
- ૪ માહારો શમ રમે છે સર્વં વિષે એમ હૈલ્ય હૈસિ મંત,
 હરી કહ હરી સાબધે હરીન સોધે તન
- ૫ નિગ્ય રાસ નારાયણનો દેખે તે અનંત અપાર,
 પાહા યેદેવો ત્યાહા તેદેવો નારાયણ નર નાર્ય,
- ૬ ગદગદ મંદ્ર ગાતે શેમાચિત હોએ ગાત્ર,
 હર્ષ આંસુ દોત હિદે શૈમ કેરું તે પાત્ર.
- ૭ નવનીન સરખ રહે મમલ મહયું ન જાએ દેત,
 આશામદા અમલ સરચ સહિત રેડું તે વેત.
- ૮ ખાતો પીતો ખાલતો દેખે તે સધલે શમ,
 વેદ્ય મન રહે તેહનું સધલ સંસારી મમ.
- ૯ "મ નરવજમી ચુવડી મન તેહનું મન રહે પ્રીતમ પાસ,
 અહનીરી રહે આનોવની બાહ એદેવું મન હરીલાસ

(૧) શુક તરફનો મંપૂર્ણ આદર જનેમાં ઠીક મળે છે. માંડળે શુક્રપ્રેમ નીચે મુજબ વ્યક્ત કર્યો છે:—

“ મારીજી સમૃદ્ધ શ્રી ગુરુપ્રસાદિ, પારિ મયા બહુ આદિ અનાદિ,
 ચેદ નરિ પ્રભોધ માનીવા, મયા વેકુંદિ આપ શિખિ કીયા,
 કશ અદાર ભુતિ મેદલયા સિખિ, રાજ રાજ્ય પ્રભ હૃદિ મુખી ”

(સતોપ વીથી પૃ. ૭૯)

(અખે તો ગુરુ માટે અસાધારણ પ્રેમ બતાવે છે. અખાના પ્રત્યેક કાવ્યમાં ગુરુ માટેનો આદર તેણે અસાધારણ બતાવ્યો છે, એ આ પૂર્વે બતાવવામાં પણ આવ્યું છે. ‘ અખે ગીતા ’ના પ્રત્યેક કડવાને અંતે “ સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને ” એ ચરણમાં તેનો ગુરુપ્રેમ રૂપક છે; એ ગુરુ અને ગોવિંદને એક જ માને છે) કેટલીક વાર તો એમ જ લાગે છે કે પ્રભુ જ એના ગુરુ છે :

“ ગરવા ગુરુ મળ્યા રે, એવા સત નિરંગન દેવ,
 મિષ્ટ વચન ગુરુદેવનાં, તેનો વિરલા જાણે બેવ.
 જેને જાત વાલ આશ્રમ નહીં, ને સહેજ પણે અવધૂતઃ
 ગુણુ માથે નહિ યોગના, રપશે નહિ પંચભૂત.
 અખિન જગત ગ્રહમાં રહે, અને ગુરુ રહે નિન્ધારઃ
 અ-ય-આશ્રિત નહિ ગુરુ વિષે, તે રહે પરાને પાર.
 એ અચરજ ગુરુનું ધણું, જે અરૂપી ને અણલિંગઃ
 સ્વભાવે સાક્ષી તે સદા, પ્રતિબિંબે પંચ રંગ,
 સામથ્યે સધળે રહે, અને સ્વયં રહે સંત પાસઃ
 ત્યા ગેજાવે અખા માહેરો, એ તો સ્વયં મળે અવિનાશ. ”

(૭) બંને જણા જ્ઞાની કવિ છે, એ વિષયમાં અહીં લંબાણ કરવાની જરૂર નથી.

આ ચર્ચા પછી એટલું મુખ્યત્વે સમજવાની સરળતા થશે કે કોઈ અને કોઈ રીતે અખા ઉપર માંડણ બંધારાની અસર છે; એની પરંપરાનો એ એક માત્ર વિકાસક છે, અને આજે પદપદી ચોપાઈના વિષયમાં અખાનું અસાધારણત્વ તુલસીદાસની ચોપાઈથી જરાયે હિતરતા પ્રદારનું નથી. અખાના વૈભવની સંસ્કારોએ જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યની ત્રિવેણીને ઝીલી કાઢી જ્ઞાનની સરિતા વહાવી છે; એમાં અખાની રસિકતાએ અને પ્રતિભાએ કવિતાગંગા વહેવડાવી છે

“ સ્વયં બીનાયલ બ્યાપી ચિલસી રયો તુંજ હદે શ્લોક મતે ન જણે,
 અખિલ જે રાસ સ્વામી તણો ત્યા સદા, ભુવનમાં ભુવનેશ્વર માણે. ”

તેહ પોતે પ્રભુ બ્યાપી રહો વિશ્વમાં, તે હરિ વિસરે સર્વ પ્રકારે;
અદિત્ર જોઈ વહવા રંચ. નહિ નિંદવા, યાટ નહિ બેસે બીજું વિચારે."

આમાં શુદ્ધદિત-સિદ્ધા-તની આત્મરમણની અસર સ્પષ્ટ છે. અખ્યાનું
કવિ તરીકેનું મૂલ્ય કેટલું? આ પ્રશ્નો-જવાબ અખ્યાની પ્રતિભામાંથી
ધોધમધ જરતી વાણીજ આપી દે છે. જ્ઞાનતી કપરી વાતોમાં પશુ એ
કવિતા વહવડાવી શકે છે;

"અણુછતી અબ તમારી, અંબીકૃત ક્ષરખી અશી;
તે મધ્ય પરિચું ધામ તમારું, ત્યારે ઈશ્વર થઈને વિશ્વસી.
તે ઈશ્વરના એવમ્ વિષે અનંત ઉપજે ને કૃરે;
સૈતન્ય ચાલ્યું આવે તમારું, ત્યારે અનંત પ્રકારે કવરે
જેમ કાચનું મદિર રચ્યું, નીલ પીત શુભ્ર રયામનું;
તે કપર તપીઓ સૂર્ય જ્યારે ત્યારે વિચિત્ર રૂપ યયું ધામનું." ૮
કેવલ્ય સુરજ તપે સદા, માયા તે મંદિર કાચ;
ઈશ્વર નામ તે તેહેનું, પણ છવ વઈ માન્યું ન સાચ, ૬
અધિષ્ઠાન તે તમે સત્ય સ્વામી, તેણે એ ચાલ્યું નય,
ત્યા અણુછતો છવ 'હુ હુ' કરે પણ ભેદ ન પ્રીછાય. ૧૦"

એની કવિતાનો પ્રવાહ એનાં અંગે અસાધારણ રીતે આપે છે: બલિષ્ઠ
કવિ-તારો, પૂરે અદેલી નદીને એ કાચગી વીંજતો આમળ ધર્યો નય તેમ તે
ખાલે છે

"સકલ લોક ત્વમ સાતા પુરુષ, એમ તે નર છે મૂરખ;
દેહ વિષે સૌ સરખા જણે, જેમ કંચન વાઙ ત્રાપદમાં વણે,
અખા અમૃત તે પાણી નેાય. રસ નણી રક્ષુશો મા તોય. ૧૭૦
જ્ઞાનીનો -સક્ત પરપંચ-પાર, જેમ નાવ ચાલે કુને આધારે,
વલુવાળી જેમ વહે નદી, આવી મેલાણુ કરે ઉદમ્ભિ;
જેમ કીપક ઢેરી મત્ય મગન, એમ પરશ્વદમમાં અખા ઠ' ગણ.
સૈજ સ્વભાવે સર્વાતીત, દેવ તેજ બારણું અદ્વૈત;
જેમ કુમાસ વિષે જો દિસે બાત્ય, પણ પોલ થઈ ને અજગી નાય.
અખા જ્ઞાતા દેખે અશું, અદ્ભુત કારણુ ન્યાં વસરણું, ૧૭૧"

જનન તણ રકુષ્ઠ મન વણું, જેમ સૂર્ય કારણુ રેણી દિન વણું;
સુરજ વિના મોહે દિનરાત, તેમ તે વિના કાણુ દેખે ભાવા
અખા તેમ જે મનને લહે, ત્યારે સોજે પરમ કારણુ રહે. ૧૭૪"

ગૂંજરાતીમાં અને તે ઉપરાંત હિંદીમાં પણ અખ્યાએ પદોની રેસમહેસમ
કરી નાખી છે; એ પદોમાં પણ તેની કવિમતિબા દેખાયા વિના રહેતી નથી.

૧૧. "બહુમરસ પીતે એ રે, તે કાઈ આવે ત્યાંની દોષ;
 મજાનવિદ્યા નહખેલ છે, તે ખેલે અખેલા; કોય
 કેસરી ડુખથી સંચરે અને વાંકા રે મદાવીર;
 તે મજાનાએ મજરાજ નારો, કાંઠાલ છાંટે ધાર,
 સાંન સાધર સદેને 'તરે, જેમ' એક અજલી' નીર;
 પુઠે નહિં કહું' ખિદ' સાખી, ત્રિવેણીને' નીર
 સંભામે ધરા લહે, જેના પાંચર દોષ ન શીશ;
 ધાર - અણી અટકે નહિ, જેને રામે રામે જમહીરા-
 મહા પરમારથી તેને કહીએ તે સર્વને કરે સંત;
 અખે મહાતેજ માટે, તે મળી શકયા મહંત."

અને

નામે' યદ, ખીના યદ નાહી, જેસે દેહ સંગ દોત' લઈંદી રક
 જેસે મુકુરમે પડત લાંદી, કહી ન ભત ન્યારી કે માંદી, ૧
 પાન્દ્રીમે નભ દેખીઅત નીકે, જલકા મલ નહીં ઉનદીકે.
 બિન અકાસ રથલ નહિ રહેકુંકું, લીવર બહાર બચન કહેવેકું."

"સંતપ્રિયા" અને "અલલીયા" એ વગેરે કાવ્ય એણે હિંદીમાં રચ્યાં
 છે. હિંદી કવિઓથી જરાપણુ નળણી નહિ, તેવી કવિતા તે આપે છે: હિંદીના
 શદ છેદો સવૈયા, એ અજબ જેરથી સલકારે છે:—

"કહા બયો કચન કુંહસો અગ, રંજ મુર્ગધ શોભા અતિ ઓપે ?
 કહા બયો તાન તુરંગ તુરી અટ, મુને ધરા નીકે નેક પાકે ?
 ધનક સો ધન કરન સો દાની તો કહા કામ સર્વો હરિ તાપે.
 એતે શુન અવશુન બએ સોતારા, લે શુર જ્ઞાન ન પાયો શરપે.
 મન રીજાવન વેદવિદ્યા સખ, મન રીજાવન ચીદ વિધારી,
 મન રીજાવન પાક પકબર, મન રીજાવન મહોલ અટારી;
 પક રીજાવન તાપ તપે સખ, મન રીજાવન દોષ બહમચારી.
 મનક મેઠ મનાતીત ધાવે, એ તો અખા હે શુરુલ ન્યારી."

પરમ ચૈતન્ય આદિ નિરંજન અકર્તા-પદ સો સિદ્ધા;
 અન્ય અદ્ય અર્થાકિ અન્ય સો જગત પલમે' સદા;
 સચ્ચ બ્રહ્મ સો રત્નતિ પદારથ, દર્શ' પદારથ-સ્વામિની,
 અપ્પા! બ્રહ્મ ચૈતન્યા ધનમે' બહુ વ્યાયાનક' દામિની

વળી

જેસે અંક પિંડ ધુટ્ટ વિહંગા, ઔર રૂપ' લયો! ઝાવણી રંગ-
 આગે અંક મધ્ય ગંદા પાણી, ચલન હલન તાકી કોમલ બાની. ।
 (૭૬) બાની કોમલ અંગ ઝેચર-ભુચર વાવના સબ ઝરી; -
 તેસે! જંત પ્રસાદ શુર તે' અહંતા આપની મિરિ;

“ અનુભવ ણિદુ ” માંના નીચેના છાપા પછુ એ કવિતા બતાવશે:”

“ જેમ વર્ષા ઝંતુ ભય, શરદ ઝંતુ રૂઠી દીસે
 દામિની દોડી પળાય, વાય મન હળવા ઈસે;
 અહુ દિશ ચમકે અંદ, દદ બહુ મનના બાગે;
 તેમ બાગે ભવજાતિ, કાતિ જેમ ક્ષિતીયા આગે.
 વિમળ વપુ હોય વારિ, ચતુર સિંગ દેખી, બહે,
 ચિદાકારા શિવમય અપ્પા, ધ્યાતા ધ્યેય સમરસ રહે. ૧”

મોટા મદિર બહાર, ચાર દિશ કાચો ઢાળ્યા;
 નીલ પીત બહુ રંગ, ઢંગના ભેદો સાળ્યા;
 લગ્નો શરી કા સૂર, ફરથી અતિશે ગળકે;
 દેખાડે બહુ રૂપ, ધૂપ વિવિધ ઘેર ચળકે,-
 અપ્પા ઉપર અવધોકતા, તહાં તેમનું તેમ છે;
 તેમ ત્રિવેણી લણ્ણે, એક વસ્તુ વડે એમ છે.”

(અપ્પાએ કવિતામાં બધા પછુ અનેક લીધા છે. ‘અપ્પે ગીતા’ કડવાબદ્ધ
 કાવ્ય છે, ‘અલ્લીલા’ માં એ જ પ્રકારના હરિગીતની દેશીના ચોખ્ખરા છે, તે
 ‘પંચીકરણ’, ‘ચિત્ત વિચાર સંવાદ’, ‘અનુભવણિદુ’ (મધા જ રોજા ઉદ્ધાવના
 છાપા) એ સર્ગ બધનાં કાવ્યો છે ન્યારે ‘શુર શિખ્ય સંવાદ’ જુના
 પ્રમથ-પાડવા જેવુ દોહરા-ચોપાઈનું કાવ્ય છે. છૂટી વટપટી ચોપાઈ,
 દોહરા, મોરકો અને દેશી અંધનાં અનેક રાગોમાં ગવાતાં હિંદી અને ગૂજ-
 રાની પદો, એમ અનેક પ્રકારની વિવિધતા, મને લાગે છે કે બાગ્યેજ તુજ-
 રાની કવિએ સાધા હશે.)

અને તેથીજ મને લાગે છે કે પડ મા વર્ષની પૂર્વે અને પછી
 અપ્પાએ કવિતા ખૂબ રચી હશે. માઈં દિલ તો એમજ કહે છે કે આજામી,

ઓર્ડા ૨૫ થી ૩૦ વર્ષ એટલે સં. ૧૬૭૫-૮૦ થી ૧૭૦૫-૧૦ સુધીમાં અખાએ કાવ્યની વહેલુ વહેવરાવ્યાં છે. પણ પછીના કવિઓ એ કવિતા ઝીલી શક્યા નથી; એટલે તેનીજ પદ્ધતિની કવિતા આપી શક્યા નથી. બાલુદાસ તેના સમયમાંજ અને ધીરો-જન્મજીવન પછીના સૈકાઓમાં યોડો-ધણો વેગ સાધે છે ખરા.

અખાના કાવ્યો જીવનને હવ્ય ભૂમિકાએ પહોંચાડવામાં, આદર્શ જીવ-કડવામાં પણ ઓર્ડા ઉપયોગી નથી; એણે સંસારના અટપટા રંગોને કાવ્યમાં વણી તેની મેહિનીનો પરિચય બની શકે તેટલી માર્મિક રીતે આપ્યો છે. એણે જ્ઞાનની પાછળજ પોતાનું જીવન ન્યોછાવર કરી દીધું છે અને બીજાઓને ન્યોછાવર કરી દેવાની સરળતા કરી આપી છે.

અખાની પરંપરા ગાથાનું કહેવાય છે. લુહાવાડા તાબાના વીરપુરના ઠાઈલાલદાસ તેના શિષ્ય હતા. તેના હરિકૃષ્ણ મહારાજ (અમદાવાદ), તેના જીતા મુનિનારાયણ (સુરત જીલ્લાના ઉત્તરાણમાં), તેના કલ્યાણ દાસજી (કદાનવો જાંજો) શિષ્ય થયા. તે પછી તેજ આમમાં પૂર્ણાનંદ, દયાનંદ, અને બગવાનજી મહારાજ શિષ્ય-પ્રશિષ્ય થયા. આમાંના છેલ્લા અત્યારે વર્તમાન છે. (જુઓ, અગ્ર. અ. પૃ. ૨૮૦)

સ્વામી સ્વયંભોષિ

અખાનો પરિચય

(વેદાન્તકનિશિરોમણિ) અખાનો જન્મકાળ જે મુદાઓ ઉપરથી ઉપ-જ્ઞાની શકાય તેમ છે તે નીચે પ્રમાણે છે:

આત્મસાક્ષાતકાર થયા પછીજ તેમની વાણી ઉઘડી-અર્થોત્ તેમની કાવ્યરચના શરૂ થઈ; વાત તેમણે જીવ્ય ઓના 'પ્રપચ અ જ' માં નીચેની ક્ષીટઓમાં કરી છે —

• બહુ કાલ હુ રોતો રહ્યો, આવી અચાનક હરિ પ્રજ્ઞ થયો.

• ત્યજ મહાપુરુષ ને ચાઓ આપ, નેરો ન રહે યાજ ઉયાજ

• અજે હર અંતર કીધો બહુ, ત્યારપછી ઉઘડી મુજ વાણ.

એ પછી 'પ્રાપ્તિ અ જ' માંનું નીચલું કવન દર્શાવે છે કે બાળન વર્ષની વયે તેને આત્મસાક્ષાતકાર થયો હતો —

(હાંડું શોધતાં સાધી પોળ, હવે અખાં કર ઝાકમ ઝાળું
 'ભાવનેથી પ્રથમ આધી વધી, ભણ્યા બહુયાથી રહી કલ્પી.')

હવે 'અખે ગીતા' એ અખાનો પહેલો અલ્પ છે એમ માનીને તેમાં તેની રચનાની સાલ સંવત ૧૭૦૫ આપેલી છે તેની સાથે ઉપલા-ખાને સુદાઓ ધટાવીએ, તે સમગ્ર છે કે અખાનો જન્મ સંવત ૧૬૫૩ માં હોવા બોધ્યો; અને આ પ્રમાણે અખાનો જન્મસમય નક્કી થતાં પ્રેમાનંદ અને શામળ એ બંને કવિઓ કરતાં અખો વધારે જૂનો હરે છે.

જગતના અવિશ્વાસને પાત્ર એવો સોનીનો ધંધો છોડી દઈને તે એકલો સંત-મહાત્માઓના સત્સંગમાં-સત્ પદાર્થની શોધમાં નીકળી પડ્યો. અત્યારથી એના આત્મમંથનનો કાળ શરૂ થયે. જગતનાં સંબંધોનો વિચાર, પોતાનાં પ્રેમપાત્રનો અવિશ્વાસ અને પ્રાપ્તિ કે જગતના કાવાદાવાએ એના ચિત્તમાં વિરાગનું સિંચન કર્યું. અમદાવાદમાં પણ એ વખતે વખત સંતસમાગમ એવી સત્ય સુખની પ્રાપ્તિનાં સાધનોની ચર્ચા કર્યાં કરતો હતો; પણ ભારતભૂમિનાં તીર્થોમાં અનેક અસાધારણ મહાત્માઓ હોઈને ત્યાં પરમ સત્યનાં દર્શન સહજ થઈ શકશે; એવી શ્રદ્ધાના અંગે તેણે તીર્થ પર્યટન કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. ધરની માલ મિલકત વેચી દઈ, સંસાર વ્યવહારને સંકેલી લઈ પ્રથમ તે પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને જયપુર ગયો. દ્રવ્યવાન યાત્રાળુ હોવાથી ત્યાંના વૈષ્ણવ મંદિરમાં એને બહુ સારો સત્કાર મળ્યો. એ સત્કારથી બોળવાઈને ત્યાંજ તેણે યુરુ દીક્ષા લીધી. "યુરુ કાધા મેં ગોકુલનાથ" ઇત્યાદિ વાક્ય પરથી એ વાત સમગ્ર છે. વધુ અનુભવ તેમજ ચર્ચાને અર્થે એ ત્યાં થોડો સમય રહ્યો; પણ એની સત્ય જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થાય એવી આશા ન બંધાઈ. આથી પછી તે કાશી તરફ નીકળી પડ્યો.

સત્યનો જે આવેશ અખાની કવિતામાં પ્રતીત થાય છે એજ બળ તેના એ સમયના જિજ્ઞસુ હૃદયમાં પણ સતેજ જણાઈ આવે છે. "કંચન અને કામિનીની મોહનજમાં ન ફસાય અને માયાથી નિર્લિપ્ત રહી કેવળ જ્ઞાન-યમ રૂપેજ લોકલિપ્તમાં નિરત રહે, એજ જીવ-મુક્ત સાચા સંત કહેવાય:" એવું સત્ય એના હૃદયમાં સંપૂર્ણ હતી ગયું હતું ગોકુલનાથના યથેચ્છા અનુભવ ઉપરથી રથજે રથજે મળી આવતા મહાત્માઓની એ પરીક્ષા કરતો હતો. સાધુ સતીનાં દર્શન કરી જ્ઞાનચર્ચાનો પ્રસંગ દહાડી એમની સત્યનિષ્ઠા તે તપાસતો; દ્રવ્યાદિ બેટની સાસરો આથી એમનું તપોબળ અનુભવતો; સમાગમ સેવી એમની રાજાવિક જીવનશૈલીના નિદાનતો; અને એ

માં ઉત્તીર્ણ થાય તેમનોજ ઉપદેશ માંભળતો. આવી ઉત્તરુપાના તરફડાટમાં એને એક સમયે મીનાનાં દર્શન થયાં.

“અરથુ ચિંતવી રતુતિ કર, ચિદ્દશકિત ધર્માનંદનો” અદેવગીતાના મંગલાચરણમાં એની ગુરુમૂર્તિનાં નામનો આમ એ ઉલ્લેખ કરે છે.

અખાનું બાહ્ય શુવન એટલે કે આચારના પ્રસંગો તો આપી વિશેષ આપણને ઉપદેશ નથી; પણ એની કવિતા પરથી જાણીએ આવે છે કે એણે ત્યાગીનો વેપ પહેલો ન હતો. વર્ણુ કે આશ્રમના પ્રાસંગિક દેરશરોને પણ એ અનુમોદન નથી આપતો એ એનાં નીચેના વાક્યો પરથી સમજાય છે —

- “સૂતરં આવે તેમ તુ રહે જ્યમ ત્યમ કરીને દરિને લહે;
- “વેપ ટકે છે આડા જલી, પેઠે તે ન રહે નીકળી.”
- “અખા દૃત્યનો અડશે ક્ષાય, રખે તું કાંઈ કરવા નભ.”

અને તેણે તેમજ કહ્યું છે. એના એજ બાહ્ય વેપમાં એ ‘મસ્ત’ કે કરતો હતો. એક ભજનમાં એણે લખ્યું છે કે —

“દેશ ન છોડયા વેપ ન છોડયા, સંસાર” સાસારિક સંબંધીઓન

વિદ્યોમથી ઉત્પન્ન થયેલા વિરાગ, જન્મતના પ્રપંચી મનુષ્યોનો સંહવાસ, પેલી ધર્મભૂમિની પર વિરુદ્ધ પ્રેમ છતાં. તેનો અવિશ્વાસ; અને ટંકશાળા મૂકાયેલો આરોપ, એવા એવાં અનેક કારણોને લીધે એણે જન્મતના આડખરખાં લોઠાપર સખ્ત પ્રહાર કર્યો છે. એમના એ આડખર પર જેવી રીતે એને ધિક્કાર હતો એવોજ અભાવ એને વેપધારી સાધુસંતપર પણ અમળ્યો હતો. જેમ ત્યાગીઓમાં એને નિંદા વ્યક્તિઓનો પરિચય થયો હતો તેવોજ ગૃહસ્થાશ્રમી વ્યક્તિઓનો પણ થયો હતો, છતાં બેખધારી પ્રતિ વિશેષ અભાવ ઉપજવાનું માત્ર એકજ પ્રમણ કારણુ આપણે કહી શકીએ તેમ છીએ કે —

એ આશ્રમના લોઠા વ્યવહારની ઉપાધિઓ ત્યજી દઈ સઘોમોક્ષ માટે રણસમામર્મી ગુપ્તી પડેના કેસરીયા કરેલા પીરનરો ગણાય છે, અને સંન્યાસ-યજ્ઞના અગ્નિમાં બહિરંગ સાધનો જન્મતના સબંધી જનો ધ પ્રત્યેના સબધો અને આસક્તિનો હોમ કરી, એ જ્વાલાના રમના બાહ્ય વસ્ત્રો પહેરે છે. આવા—

સર્વ ધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।
મહ ત્યા સર્વપોષ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥

એ વાક્યાતુસાર, ભગવદ્દશરણ થએલા ચતુર્થ આશ્રમીએને અન્ય તુચ્છિત વ્યવહારમાં રત, રહેતા જીવે ત્યારે અખા જેવા વિરાગતી પરા-કાએ પહેચેલા વીરને તેમના પ્રતિ અભાવ ઉત્પન્ન થાય અને એ અભાવ તેમના આવેશમાં ઉત્તર સ્વરૂપધારણ કરી કઠિન શેષદોમાં એની કવિતામાં તરે એ સ્વાભાવિકજ લોગે છે.

“સાચા સંતો તંરક તો એને સંપૂર્ણ સદ્ભાવજ હતો. સંતનો મહિમાં એણે રથને રથને માર્યો છે.” અખે ગીતા ની પ્રત્યેક કડવાની અંતે “સેવા રિ-ગુર-સંતને” એ વાક્ય એણે મૂક્યું છે. અન્ય રથને પંથ એણે માર્યું છે કે—

“જીલ રે જીલ તું સંતસંગરથી જલની માનવી માન મૂકી દે મનનું,
“સત સગત વિના નર નથી કોઈ નીપજ્યા... ..”
અને
“સંત ગંગા તણું ફલ છે અતિ ધણું, કહે અખો શું આપવીતી.”

આવી રીતે પોતાની “આપવીતી” ની રેખા દોરી જનસમાજને સંત-સમાગમની તે બલામથ્ય કરે છે.

અખાની વાણીમાં રહેલા સત્ય જ્ઞાનનો તેના અધિકારી હૃદયોમાં અધિકારીક સંચાર પામે એવી શુભેચ્છા સાથે હું તત્સત્.

દી. બા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા

અખો અને તેનું કાવ્ય

સર્વ ભાષામાં ગદ્ય કરતાં પદ્યનો આરંભ પ્રથમ થયેલો હોય છે, અને તેજ ન્યાયે આપણી ગુર્જરી ભાષામાં પણ કાવ્યોની પ્રતીતિ પ્રથમ થયેલી છે. ગુર્જરાતી કાવ્યના વિકાસક્રમમાં ત્રણ પગથીયાં છે (૧) પ્રાચીન કાવ્યનું જેની સાદી રોખા આદિ કવિ નરસિંહ મહેતામાં, ભક્ત કવિ વિળ્લુદાસ તથા તથા બાલણ્યમા, અને ટટલાક જેની કવિઓમાં જળકે છે. (૨) મધ્યકાલીન કાવ્ય જેમાં કથારસમાં નિપુણ શામળ, સર્વરસમત્તર પ્રેમાનંદ, તત્ત્વ વિચારમાં કૃત્તગ અખો, બોજને, ધીરો તથા પ્રીતમ, અને ગુંગારસિક દયા-રામની કૃતિઓ પ્રધાનપદ બોમવે છે. (૩) અર્વાચીન કાવ્યનો આરંભ કવિ દલપતરામથી થાય છે. આ હેના સમયમાં પશ્ચિમના વિચારોની ઊપાની

સંક્રાન્તિ થપલી અનુભવાય છે, અને તેની સાથે આપણી જુદા માત્રભાષા સંસ્કૃતના અભ્યાસના ફિરજરખે વાણીની વિશુદ્ધિ પણ અધિક પ્રવેશ પામેલી બન્યાય છે. આ સમયના ટેટલાક તારાઓ નમદાશંકર, પાલાશંકર આદિ અસ્ત થયા છે; અને ક્ષિતિજ ઉપર અન્ય જગદે પણ છે)

ઉચ્ચ ભાષાના અભ્યાસથી ભગ્યત યતા નવીન વિચારોનો અનુભવ જેમાં નથી તેમ છતાં વિચારસ્વાતંત્ર્ય જેમાં અધિક રકુરે છે એવા મધ્યાકાલીન કવિઓમાંના અખાની: યુગરાતી ભાષામાં જે અમલકૃતિ છે તે અન્યમાં નથી. યુગરાતના સાક્ષરોની જ્યંતિ કરવાના કૃતસાહવાળા મંડળના પ્રણય પ્રયત્નો ધન્યવાદ આપી આપણે આ અખાની જ્યંતિના મંજલ દિવસે તે વિચારશીલ કવિની કૃતિના અવલોકનમાં તેની અધ્યાત્મિક અવિનાશી મૂર્તિને નમન કરી.

અખાને કવિ ગણવો, ભક્ત ગણવો, તત્ત્વવિચારક ગણવો, કે તત્ત્વ ગણવો એ સંબંધમાં ઘણા મતભેદ પરીક્ષકની વૃત્તિના ભેદથી હોવા સંભવ છે. જેઓ શબ્દ તથા અર્થના અલંકારમંજલ કાવ્યનો આત્મા આવી છે એમ માને છે તેમને અખાને કવિરૂપે લાગવાનો નહિ; પણ નિદોષ શબ્દવડે કેા પણ અંગી રસની નિષ્પત્તિ કરવામાં કાવ્યનું રહસ્ય રહ્યું છે એવું જેઓ માને છે તેને તો અખાને નિઃસંશય કવિરૂપે ભાસવાનો) જે રસની નિષ્પત્તિ કરવાનો આશય હોય તે રસની નિષ્પત્તિ થવા સાર જે શબ્દનું, અર્થનું, વર્ણનું, ભાવનું ઓચિત્ય જોઈએ તે ઓચિત્ય જેમાં રકુરે છે તે શબ્દરચનાજ કાવ્ય છે, અને તેવા ઓચિત્યવાળાજ અખાની રચના છે એમ પ્રત્યેક વિચારકને જણાયો. આ ઓચિત્યને કાવ્યનો આત્મા ગણી વેદશાહીન મંત્ર કૃષ્ટાને પણ કવિ કહેવાની પ્રથા સંસ્કૃત ભાષામાં ચાલે છે; કેમકે તેઓ 'કાંતદર્શી' એટલે વિશ્વ દર્શિ વાળા હતા, અખાને ચોતાને પણ રૂઢ અર્થમાં ગણાતા કવિ તરીકે ગણવાની વૃત્તિ હતી નહિ. "ગાનીની કવિતા ન ગણીરા" એવું માનનાર અખાની દર્શિમાં, જે શબ્દરચનાથી હેયેપરિધ રહિત અર્થોત્ત્વ લખવા ચોગ્ય તથા મહત્ત્વ કરવા ચોગ્ય જેમાં કાંઈ રહ્યું નથી એવું અખંડ પરમાત્મતત્ત્વ સમજાય, તે શબ્દરચનાજ કાવ્ય હતી.

જે અખાને કવિતાપણું કરે, તે વાત કશી ન પામે રહે; કે એવું કે મુહુરું કહે, તે તો ત્યાં આધાર રહે. એવું કરવાં આવે લાજ, સમજ્યા સરખો ઉ મહાતાજ; ઉદેવ પટે તે ભેદયું ખરું, જેણે જીવપણું ખરું ખરું પાત્રી સખો મોઠ જોડાય, મનવું જમવું સો કો ગાય; અખા અર્થ સહિત કહેને સાવ, નાચે પૂવ તવ લાને માવ.

(આત્મલક્ષ અંગે)

અખાના ઉપરના વિચારમાં ધણી જાડો અર્થ રહ્યો છે. જે કાવ્યથી માત્ર સાંસારિક રસને અનુભવ થાય છે પણ અંતઃકરણમાં યોધની છાયા પડતી નથી, તે કાવ્ય પ્રજ્વળની નૈતિક ઉત્પત્તિમાં કાંઈ પણ ઉપયોગના નથી. જેમ વસ્ત્રાલંકારમાં વનિતાનું સૌંદર્ય નથી પણ તેના અંગ ઉપગિમાં ઝળકતા લાવણ્યમાંજ સૌંદર્ય છે, તેમ શબ્દ તથા અર્થના અલંકારમાં કાવ્યનું કાવ્યત્વ નથી. પણ શબ્દાર્થને પ્રકટે રહેલા યોધમય રસમાં કાવ્યત્વ છે, વળી જેમ નમસ્કારમાં સૌંદર્ય નથી, તેમ કટોરવાણી અને અર્થમાં કાવ્યત્વ નથી. શબ્દાર્થ યોધરૂપ રસના ઉપકારક છે, પણ યોધ વિના શબ્દાર્થનું વૈચિત્ર્ય રાખને અસંકૃત કરવા જેવું છે. વિલક્ષણ શબ્દાર્થની રચનાથી યોધ ધ્વનિત થવે એમાં જ કાવ્યનું રહસ્ય છે, નહિ કે ક્યા માંડી 'આમ કરવું જોઈએ' તેમ કરવું જોઈએ' એવો સ્પષ્ટ ઉપદેશ કરવા બેસવું.

આ દારણ્યથીજ કાવ્યદ્વારા યોધ આપવાની શૈલી અલંકારશાસ્ત્રદારોને વધારે સંમત છે, અને કાવ્યના પ્રયોજનોનું વર્ણન કરતાં મમ્મટાચાર્ય— 'કાન્તાસંમિતવયોપદેશયુજે—' એમ કાન્તાની પેઠે મધુર ઉપદેશ આપનાર કાવ્ય છે એવો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરે છે. આ પ્રકારની વિલક્ષણ વાણીદારા યોધરૂપ શાંત રસને પ્રકટ કરવામાં અખો અતિશય કુશળ છે. (આ રસ પ્રકટ કરવામાં શબ્દરચના તરીકે અખાએ હાપાને પસંદ કર્યા છે, સરળ અને હૃદયબેદક માર્મિક વાણીનો અશ્રય કર્યો છે, અને ઔદ સંસ્કૃત બાપામાં જે ગદ્યન તત્ત્વવિચારો છે તે ગુજરાતીમાં પ્રસાદમય શૈલીથી હિતારવા પ્રયત્ન કર્યો છે) આ શ્રેણીમાં તે કટકે અંશે સફળ થયો તે આપણે એના કાવ્યની પરીક્ષા કરતાં જોઈશું.

(યોધપ્રધાન અખાની કવિતાનો મોટો ભાગ સાતસો છે તાલીસ હાપામાં છે, અને તેનાં સુમાળીશ 'અંગ' પાડ્યાં છે.) અખાએ આ 'હાપાને' વ્યવરથાસેર ગોઠવવાને પ્રયત્ન કર્યો નથી; તો પણ તે હાપાએ બિન્ન બિન્ન વખતે લખાપલા હોવાથી તથા પ્રસિદ્ધ કરવાનાં સાધનો તે સમયમાં હાલના જેવાં નહિ હોવાથી તેણે શુદ્ધિમાં કાંઈ વ્યવરથા ધારી દર્શો પણ તેનાથી તે પ્રકટ રૂપમાં મૂકાઈ નથી. અખાના અખાસકને આ અંગોમાં વર્ણવાપલા વિચારો પ્રતિ લક્ષ આપતાં હાપાએના નીચેના ચાર વર્ગ પડેલા જણાશે.—

(મુદ્ધમ તો શ્દ થયેલા સંપ્રદાયોના ધર્મના દોષોના મદ્દમાંથી છૂટવા સાથે તેણે કટલાંક અંગો રચ્યાં છે) આ અંગમાંલાંને આપણે (૧) દોષ નિવારક અંગ (૨) શ્દીશું. આ વર્ગમાં (૧) વ્યવનિંદા (૨) આભાસકેટ નિંદા (૩)

સંકલિત થયેલી અનુભવાય છે, અને તેની સાથે આપણી જૂઠા માન્યતા સંસ્કૃતના અભ્યાસના ક્ષેત્રે વાણીની વિશુદ્ધિ પણ અધિક પ્રવેશ પામેલી લક્ષ્ય છે. આ સમયના કેટલાક તારાઓ નર્મદાશંકર, બાલાશંકર આદિ અત્યંત ધણ છે; અને ક્ષિતિજ ઉપર અન્ય ઝગદે પણ છે)

ઉમેશ બાપાના અભ્યાસથી જાગૃત થતા નવીન વિચારોનો અનુભવ જેમાં નથી તેમ છતાં વિચારસ્વાતંત્ર્ય જેમાં અધિક રુચે છે એવા મધ્યાહ્નકાલીન કવિઓમાંના અખાની, યુજરાતી ભાષામાં જે અમલકૃતિ છે તે અનુભવ નથી યુજરાતના સાક્ષરોની જ્યંતિ કરવાના ઉત્સાહવાળા મંડળના પ્રશસ્ત પ્રયત્નો ધન્યવાદ આપી આપણે આ અખાની જ્યંતિના અંગૂઠા દિવસે તે વિચારશીલ કવિની કૃતિના અવલોકનમાં તેની અધ્યાત્મિક અવિનાશી મૂર્તિને નમન કરીશું.

અખાને કવિ મણુવો, ભક્ત મણુવો, તરવિચારક મણુવો, કે તરવઈ મણુવો એ સંબંધમાં ઘણા મતભેદ પરીક્ષકની વૃત્તિના ભેદથી હોવા સંભવે છે. (જેઓ શબ્દ તથા અર્થના અલંકારમાં જ હાળ્યતો આત્મા આવી ઠરે) એમ માને છે તેમને અખો કવિરૂપે લાગવાનો નહિ; પણ નિરોપ શબ્દવડે કેાલ પણ અંગી રસની નિબંધિત કરવામાં હાળ્યનું રહસ્ય રહ્યું છે એવું જેઓ માને છે તેને તો અખો નિઃસંશય કવિરૂપે જાણવાનો) જે રસની નિબંધિત કરવાનો આશય હોય તે રસની નિબંધિત થવા સાથે જે શબ્દનું, અર્થનું, વર્ણનું, ભાવનું ઔચિત્ય જોઈએ તે ઔચિત્ય જેમાં રુચે છે તે શબ્દરચનાજ હાળ્ય છે, અને તેવા ઔચિત્યવાળીજ અખાની રચના છે એમ પ્રત્યેક વિચારકને જણ્યારી. આ ઔચિત્યને હાળ્યતો આત્મા મણુ વેદકાલીન મંત્ર દ્રશ્યને પણ કવિ કહેવાની પ્રથા સંસ્કૃત ભાષામાં ચાલે છે, કેમકે તેઓ 'કાલદર્શી' એટલે વિષદ દષ્ટિવાળા હતા. અખાને પોતાને પણ જુદા અર્થમાં જણાતા કવિ તરીકે મણુવાની વૃત્તિ હતી નહિ (" જાનીની કવિતા ન મણુશ " એવું માનનાર અખાની દષ્ટિમાં, જે શબ્દરચનાથી હૈયેપાદેય રહિલ અર્થાત્ લખવા યોગ્ય તથા મૂલ્ય કરવા યોગ્ય જેમાં કાઈ રહ્યું નથી એવું અખંડ પરમાત્મતત્ત્વ સમજામ, શબ્દરચનાજ હાળ્ય હતી)

✓ (જે અખો કવિતાપણું કરે) જે વાત કશી ન થાયે શરૂ; કે શબ્દ કે મણુવું કહે, તે તો ત્યાં આપે' રહે. એવું કવતાં આવે લાજ, સમજ્યા સરખો છે મહારાજ; કહેવ પડે તે ભેદનું ખરૂં, જેણે છવપણું નવે ખરૂં બાઈ સુધયો મોહ નેદાય, મનનું જમણ સો કે વાપ, અખા અર્થ સહિત કહેવે સાત, નાયે પૂત તવ લાને માત " (આત્મલક્ષ અખં)

રથળદોષ અંગ (૪) પ્રપંચ અંગ (૫) ચાનક અંગ (૬) સુક્ષ્મ દોષ અંગ (૭) ભાષા અંગ, (૮) ખળ જ્ઞાની અંગ, (૯) જટભક્તિ અંગ (૧૦) સમુદ્ધ ભક્તિ અંગ (૧૧) દંબ ભક્તિ અંગ (૧૨) જ્ઞાનદંબ અંગ, (૧૩) દશવિધ જ્ઞાની અંગ, (૧૪) વિભ્રમ અંગ (૧૫) કુટકળ અંગ.

બીજા વર્ગમાં બ્રહ્મવિદ્યાના સાધનોનું મુખ્યત્વે દરીને પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ વર્ગનું નામ (" ગુણુપ્રાદક અંગ ") વર્ગ આપણે આપીશું. તેમાં નીચેના તેર અંગોનો સમાવેશ થાય છે:—(૧) ગુરુ અંગ, (૨) સહન અંગ (૩) ક્ષિ અંગ (૪) વૈરાગ્ય અંગ (૫) વિચાર અંગ (૬) ક્ષમા અંગ (૭) તીર્થ અંગ (૮) સ્વાતીત અંગ (૯) ચેતના અંગ, (૧૦) પા અંગ (૧૧) ધીરજ, અંગ (૧૨) ભક્તિ અંગ (૧૩) સંત અંગ.

ત્રીજા વર્ગમાં બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રગેયો અર્થોત્ જાણવાયોગ્ય પદાર્થોનું તથા સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન છે. આ વર્ગને (" સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદક અંગ ") વર્ગ કહીશું. તેમાં નીચેના ચૌદ અંગોનો અંતર્ભાવ થાય છે:—(૧) મામા અંગ (૨) સુઠ અંગ (૩) મહાલક્ષ અંગ (૪) વિશ્વરૂપ અંગ, (૫) સ્વભાવ અંગ, (૬) જ્ઞાની અંગ, (૭) જીવધર અંગ, (૮) આત્મલક્ષ અંગ (૯) વેપવિચાર અંગ, (૧૦) જીવ અંગ, (૧૧) વેદ અંગ, (૧૨) અજ્ઞાન અંગ (૧૩) મુક્તિ અંગ, (૧૪) આત્મા અંગ.

ચોથા વર્ગમાં બ્રહ્મવિદ્યાના ફલનું વર્ણન કરતાં કાવ્યો છે. આ (" ફલ પ્રતિપાદક અંગ ") વર્ગમાં (૧) પ્રાપ્તિ અંગ, અને (૨) પ્રતીતિ અંગોનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

અખાના હરપાઉપરાંત અન્ય પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો 'અખેગીતા', 'અનુભવ ગિદુ', 'કૈષ્કયગીતા', 'ચિત્ત-વિચાર-સંવાદ', 'પંચીકરણ્ય' 'ગુરુ શિષ્ય સંવાદ' તથા કેટલાંક, વેદાન્તશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોને ચર્ચતાં છૂટક પદોનો, સંગ્રહ છે. અખાની શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તમાં નિપુણ મતિનું ભાન કરાવવા પ્રથમના ચાર ગ્રંથો બસ છે. કાવ્યચમત્કૃતિ તથા બ્રહ્મવિદ્યાનું પ્રસાદમય વાણીમાં પ્રતિપાદન જોઈને છૂટક પદોમાં છે તેટલું અન્ય ગ્રંથોમાં નથી, તત્ત્વ વિદ્યાની સર્વ શોભા તથા પ્રતિષ્ઠા વિદ્યાનના અનુભવમાં છે. ત્યાં અનુભવ નથી પણ માત્ર પરોક્ષજ્ઞાન છે ત્યાં શ્રોતાના અંત હિપર અસર કરવાની શક્તિ નથી.

અખાના સંબંધમાં વિશેષ આલોચન કરવા યોગ્ય એ છે કે એનો નિર્માણ બ્રહ્મત્વના અનુભવનો અંદરમાં એની જાંભીર પદ્મચોતરવિનીના પ્રયેક તરંગમાં જળકે છે; અને તેથી અખાસકને કંઈ નહિ તેો કાણુબર આ

સંસારમાં મિથ્યાત્વનું તથા તેના અંતરૂપટમાં રહેલા પરમાત્મતત્ત્વની યથાર્થતાનું બાન સત્તર ગાય છે. આ અનુભવની ખુમારી "અક્ષય લીલા" નાં પદોમાં એટલી સ્ફુરે છે કે તેની ફેટલીક-પંક્તિઓ અત્યંત ટાંકવાનું યોગ્ય ગણાયું છે:—

સંતો રે વનરપતિ કુલી, માયા ડેરા ધામમાં;	
પર ગયો છે ભૂલી, સંતો રે વનરપતિ કુલી,	સંતો રે ૦ ૧
જાગૃત્વ વશુવરખડો; જઈ જગનમાંહે-મોર્ચો,	
ફાલ્યો કુલ્યો બહુ ફળ્યો, ત્રિલોકમાં ફાઈ,	સંતો રે ૦ ૨
પગ વિના પગ કાઢવો, વણવાટ હીવો જાણો,	
જે ઘર ભલું મુઆ પછી, તે ઘર જીવતાં નિહાણો,	સંતો રે ૦ ૩
પયોલ થઈને પરવરો, ધર બન જોમ ફેડો;	
જે ફળ છે અગમ અગોચર, તે ફળ તિરલા વેડો.	સંતો રે ૦ ૪
ઘટ ઘુંઘટ ઘેરી-રહો, માણ મનશુ બાધો,	
ઘટ ઘુંઘટ અજગો કરો, તે સોઈ આપે લાધો.	સંતો રે ૦ ૫
અનેક પદવી-ભપરે, અક્ષર એક સૂને,	
અક્ષરે અક્ષર ઉતરે, અપો એ અક્ષય બને.	સંતો રે ૦ ૬

x x x x

" સંતો રે વહેતે નવ વહીએ, આત્મા શું અવિસંબતાં,
લહેમાં લીન થઈએ, સંતો રે વહેતે નવ વહીએ. "

અખાના રામે રામમાં જે પ્રહારસ પ્રસરી રહી છે તે એના "અનુભવ પંક્તિ" ના અવવાસીને સહજ જણાય તેમ છે. આ મધ લમ્બુ છે, તોપણ તેનું ભીયં અવર્ણનીય છે. 'હાપા'માં જે અખાને આપણે અતિચારી ધમી-ધોને સપાટા મારતાં જોઈએ છીએ તે અખાની લેખિની અને આ મંથની (ખિનીમાં ધણો બેદ છે) જેના કિતરરામચરિત્ર'માં ભવભૂતિની પરિણતપ્રયાગ્રાહે છે તેમ આ લમ્બુ કૃતિમાં અખાની અત્યંત જ ભીર પ્રહારસ્વમાં ઠરેલી રાતિ ૨૨૩ છે.—

(અખાના કાન્ય નાતપર્ષપ્રધાન છે, અને તેથી તેમાં પશ્ચાત્તિવાદિ ગુણો વધારે સ્ફુરતા નથી.) પોતાની, વ્યવહારપૂરતા સરકાર પામેલી, વાણીદારા ધણ વિદ્વાનાં નરવેને મામાન્ય પ્રબળ આગળ પ્રકાર કરવા પ્રતિ તેનું ક્ષમ્યે ગાયકું છે (સ સારસર્મા મગ્ન હવેના હૃદયમાં હૃદી લાગાડી થાય અને તેની માથે ઉપરેશ આપનાર દ્વિપ્રતિ તિરસ્કાર ના ઉપરને 'એવી મામિ' વચનશ્રેણીના ઉપયોગ કરવામાં અખાના જેવી કુશળતા અન્ય યોધક દ્વિ આમાં જણાતી નથી આવચનોની શ્રેણીમાં એક દક્ષાત અને ખીલુ દાટીનિત' અને " અને " શબ્દથી જેડી, બનેના સમાનધર્મીની પ્રેરણા આભિ વ્યક્તિ અષ્ટો ધણી ચમત્કારિક રીતે કરે છે અંગાની જીવનું સ્વરૂપ વધુવતો આ દ્વિ એક રથને કહે છે કે —

“ અબુસમન્થો હવ ને ખીલુ આખર, ન્યા દેખે ત્યા વળગે ખર
પ્રકૃતિ મળે ત્યા તે અડે, નહિ તો પાલુ વાટે પડે,
એમ અખા સપગો સ સાર, લામરગો કરે વેધાર ”
(હવ કથર અ જ)

અંગાની હવ અને આખરાનું સામ્ય “ વળગવામાં ” રહ્યું છે, અર્થાત્ જોમ આખર રસ્તે જનાર માણસને વળગે છે તેમ અંગાનું હવ પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ સ સારના વિષયો સાથે શુચાય છે. જે વટેમાર્ગનું લુગડું આખરને વળગી રહે તેવું હોય તો આખર સાથે જાય અને નહિ તો વાટમાં પડી રહે છે, તેમ જીવનું અત કરણુ રામદેવવાળું હોય તો વિપર્યો ॥ સરકાર ગોરે છે, નહિ તો વિષયરૂપ આખરા વળગી રહેતા નથી)

સગુણ ભક્તિ કરતાં નિર્ગુણ ભક્તિની પ્રશંસા કરતા વળી અષ્ટો અન્યત્ર કહે છે કે —

“ પડતું સુવર્ણ ને ખીલુ મન, તેડ વેલુ ધાડ ન હોય જલન
જે મન ખાર અગ્નિને મળે, તો યાચ નીકું મન પાલુ વળે
મનની કાંધી સર્વ વપાય, મનાવીત અખા આરણ્ય ’
(સગુણ ભક્તિ અ જ)

અહીં જોમ હલકા સોનાની શુદ્ધિ ધોવા કરવાથી થતી નથી પણ અગ્નિમાં તપાવવાથી જ થાય છે, તેમ મનની ખરી શુદ્ધિ મનગોહન આગળ ધુધરી વગાડવારૂપ સગુણ ભક્તિની લીવાથી થતી નથી, પણ નિર્ગુણ નરવતો અધી સ ચમત્કારિકી જ થાય છે એ, ધણી સાદી અને ચમત્કારિકી આપામાં રજીવ્યું છે

અખાની ઠોક, વગરસમને ધર્મના આચારમાત્રને વળગી રહેનાર

મનુષ્યો પ્રતિ જાળરી છે, અને સર્વને માનસ પવિત્રતા અર્થાત્ વિચારની શુદ્ધિ કરવા વારંવાર પ્રયોધે છે. પરંતુ આ સાથે જાણ્યાવવું જોઈએ કે અખાને આચારનું નિરર્થકપણું સમજાયું નથી. આચાર, શુદ્ધ વિચારના ફળરૂપ હોવો જોઈએ, તે વિના મૃત શરીરતુલ્ય ગણાવો જોઈએ, એ સિદ્ધ કરવા તેનો ખાસ આગ્રહ છે. (આચારનું વાસ્તવ સ્વરૂપ વર્ણવતાં અખો કહે છે:—

“ ધશ્વર જાણુ તે આચાર, એ તો છે ઉપસો ઉપચાર;
મીઠાં મીઠાં માન્યાં દ્રાખ, અત્ર નોગ અનમાંની રાખ;
સોનામુખી સોનું નવ ધાય, અખા આધજાને પાધરતા વાંણુ વાય.”

અર્થાત્ જો આચાર વડે ધશ્વરતત્ત્વ સમજાય તે જ આચાર છે “ હં ચામડાં ”—ને ઘોવા માત્રમાં “ આચાર ” રહ્યા નથી, એ તો ઉપરં “ ઉપચાર ” છે.

નિર્દોષિકપંથુઓ અખાને અતીવ આગ્રહ છે. જેવી રીતે વિચારશૂન્ય આચાર કામનો નથી, તેવી રીતે દાંબ તથા અભિમાન સાથેનો તત્ત્વવિચાર પણ નિષ્ફળોગી છે. તત્ત્વવિચારમાં ખાજકના જેવું સરળ અને નિષ્કપટ મન થવું જોઈએ, તે વિના તત્ત્વનિષ્ઠારૂપ ફળનો ઉદય થતો નથી. ક્ષોદાયમાં જોમ અજ્ઞાન વિરોધી છે તેમ જ્ઞાનનું અભિમાન પણ વિરોધી છે અનેના ત્યાગની મોક્ષના ઉદયમાં જરૂર છે.—

“ ડહાપણુ મોળપણુ છામી રહે, આડ કરે હરિ મારગ જો,
જોજાને અસુજની આડ, વિચક્ષણુ પડયો અતુરાકની ખાડ
અખા તરવું તેને માથે બાર, હીરા, છાર જે નાખે પાર.”

(વિશમ અ.ગ.)

આના “ ડહાપણુ ” રૂબેલા પાંડિતોના હૃદયમાં જ્ઞાનરવિનો પ્રકાશ હોતો નથી, અને એવા જાતોનો ઉપહાસ કરતાં અખો એક સ્થળે કહે છે કે:—

“ જ્યાં જોઈએ ત્યાં ફેડે ફેડ, સામે સામાં બેઠા ધુડ:
કોઈ આવી, વાત સુરજની કરે, તે આગળ જઈ ચાલજ ધરે,
અમણે દલ્લર વર્ષે અંવારે અયાં, નમે આગા દાલ્ય કર્યાંથી થયા ?
અખા મોટાની તો એવી બજ, મૂકી હીરા, ઉપાડયો પાણુ.”

(કુટકળ અંજ.)

“ કોઈ એ ઉત્તમ વ્યસની થયા, કોઈ એક મધ્યમ વ્યસનમાં વયા,
ઉત્તમ મધ્યમ જે જે વ્યસન, જેમ મદા કપુર જે વેરે મન;
સત્કર્મ વિકર્મ જે જે વિહાર, અખા નિજ રૂપે રહે નિરધાર.”

(દોષ અંજ.)

✓ (અખાના કાવ્ય તાત્પર્યપ્રધાન છે, અને તેથી તેમાં પદ્ધતિવાદિ ગુણો વધારે સ્ફુરતા નથી.) પોતાની, વ્યવહારપૂરતા સરકાર પામેલી, વાણીકારી થઈ વિદ્યાના તત્ત્વોને મામાન્ય પ્રાણ આગળ પ્રકાશ કરવા પ્રતિ તેણે ઘણું જોયાપણું છે (સમારસમાં મગ્ન હોવાના હૃદયમાં ઊંડી લાગણી યાવ અને તેની સાથે ઉપદેશ આપનાર કવિપ્રતિ તિરસ્કાર ના ઉપગ્રે એવી માન્ય વચનશ્રેણીનો ઉપયોગ કરવામાં અખાના જેવી કુદૃશિતા અન્ય બોધક દર્શિ એમાં જણાતી નથી આવચનોની શ્રેણિમાં એક દષ્ટાત અને જીવુ દાર્શનિક અને " અને " સુદૃશિ જેડી, ખ-નેના સમાનધર્મીની સ્ત્રોતારા અભિ વ્યક્તિ અખો ઘણી ચમત્કારિક રીતે કરે છે અગાની છવનું સ્વચ્છ વર્ણવતો આ કવિ એક સ્વયં કહે છે કે -

" અણુસમન્વેષી છવ ને ખીનુ આખર, જ્યા દેખે ત્યા વળગે ખર
પ્રકૃતિ મળે ત્યા તે અડે, નહિ તો પાણુ વાટે પડે
એમ અખા સપતો સ સાર, આમરગોને કરે વેધાર "

(છવ છવર અ બ)

✓ અગાની છવ અને આખરના સામ્ય " વળગવામાં " રહ્યું છે, અર્થાત્ જોમ આખર રસો જનાર આણુસને વળગે છે તેમ અગાન છવ પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ સ સારના વિષયો સાથે ગુચ્છાય છે (જે વડેમાણુંનું લુગકુ આખરને વળગી રહે તેવું હોય તો આખર સાથે જાય અને નહિ તો વાટમાં પડી રહે છે તેમ છવનુ અ ત કરણ સમદ્રેપવાણુ હોય તો વિષયો ॥ સ સકાર મે' છે, નહિ તો વિષયરૂપ આખરના વળગી રહેતા નથી)

સચ્ચ બક્તિ કરતા નિચુંથુ બક્તિની પ્રલસા કરતા વળી અન્યત્ર કહે છે કે -

" પડતું સુવર્ણ ને ખીલ મન, તેણ ધોણ ધાણ ન હોય જતન
જે મન ખાર અગ્નિને મળે, તો ધાય તોડું મન પાણુ વળે
મનની કીધી સર્વ ઉપાધ, મનનીત અખા આરાધ્ય "

(સચ્ચ બક્તિ અ બ)

અહીં જોમ હલકા સોતાની શુદ્ધિ ધેલા કરવાથી યતી નથી પણ અગ્નિ માં તપાવવાથી જ યાદ છે, તેમ મનની ખરી શુદ્ધિ મગોદન આગળ મુશ્કરી વગાડવારૂપ સચ્ચ બક્તિની લીલાથી યતી નથી, પણ નિચુંથુ તત્ત્વની મધી સ વમાગ્નિથી જ યાય છે એ, ઘણી માદી અને ચમત્કારિક ભાષામાં વર્ણવ્યું છે

અખાની ઠોક, વગરસમજે ધર્મના આચારમાત્રને વળગી રહેનાર

મનુષ્યો પ્રતિ જીવરી છે, અને સર્વને માનસ પરિવ્રતા અર્થાત્ વિચારની શુદ્ધિ કરવા વારંવાર પ્રયોધે છે. પરંતુ આ સાથે જીવ્યાવતું જોઈએ કે અખાને આચારનું નિરર્થકપણુ સમજાયું નથી. આચાર, શુદ્ધ વિચારના ફળરૂપ હોવો જોઈએ, તે વિના મૃત શરીરતુલ્ય ગણાવો જોઈએ, એ સિદ્ધ કરવા તેનો ખાસ આગ્રહ છે. (આચારનું વારતંવ સ્વરૂપ વર્ણવતાં અષ્ટો કહે છે:—

“ ઇશ્વર જાણે તે આચાર, એ તેાં છે ઉપલો ઉપચાર;
મીઠા મીઠા માન્યા દ્રાખ, અન નોગ અનમાની રાખ;
સોનામુખી સોનુ નવ યાય, અખા આંધળીને પાયરતા વાંજી વાય.”

અર્થાત્ જે આચાર વડે ઇશ્વરતત્ત્વ સમજાય તે જ આચાર છે “ હાડ ચામડાં ”—ને ધોવા માત્રમાં “ આચાર ” રહ્યો નથી, એ તો ઉપરનો “ ઉપચાર ” છે.

નિર્દોષિકપણનો અખાને અતીવ આગ્રહ છે. જેવી રીતે વિચારશૂન્ય આચાર કામનો નથી, તેવી રીતે હજ તથા અભિમાન સાથેનો તત્ત્વવિચાર પણ નિરૂપયોગી છે. તત્ત્વવિચારમાં યાજકના જેવું સરજ અને નિષ્કપટ મન મધું જોઈએ, તે વિના તત્ત્વનિષ્કારૂપ ફળનો ઉદય થતો નથી. ક્ષોદ્ધમાં જેમ અજ્ઞાન વિરોધી છે તેમ જ્ઞાનનું અભિમાન પણ વિરોધી છે અનેના ત્યાગની મોક્ષના ઉદયમાં જરૂર છે.—

“ ડહાપણુ મોળપણુ જાંતી રહે, આડ કરે હરિ મારગ જ
મોળાને અમુજની આડ, વિશ્વક્ષણુ પડયો ચતુરાઈની ખાડ
અખા વરતું તેને માથે બાર, હીરા, ધાર જ નાખે પાર. ”
(વિભમ અ. ગ.)

✓ અખાનાં દા. ૫ તાત્પર્યપ્રધાન છે, અને તેથી તેમાં પચ્ચાસિતવાદિ ગુણો વધારે સ્ફુરતા નથી યોગાની, વ્યવહારપૂરતા મરહાર પામેલી, વાચ્યીકાણા યક્ષ વિદ્યાનાં તત્ત્વોને મામાન્ય પ્રથમ આગળ પ્રકાશ કરવા પ્રતિ તેનું લક્ષ્ય છે. એ મારરસમાં મનુ શ્વેના હરપમા હરી સાગલ્પી થાય અને તેની માથે ઉપદેશ આપનાર કવિપ્રતિ તિરરખર ના ઉમને એવી માર્મિક વચનશ્રેણીનો ઉપયોગ કરવામાં અખાના તેવી કુદાગતા અન્ય બોધક કવિ એમાં જણાતી નથી આવચતોની શ્રીષ્ટિમાં એક દષ્ટાત અને ખીલું દાટીનિતક અને " અને " સબદથી જોડી, બનેના મમાનધોગીની મ્તેસદારા અખિ વ્યક્તિ અખો ધણી મમતારિક રીતે કરે છે અગાની શ્વત્તુ રવમ્પ વર્ણવતો આ કવિ એક રથો કહે છે કે —

“ અખુસમળ્યો શ્વ ને ખીલુ જાખર, ત્યા દેખે ત્યા વળગે ખર
પ્રતિ મને ત્યા તે અડે, નહિ તો ખાખુ પાટે પડે,
એમ અખા સધળો સસાર, જાખરજોગે કરે વેષાર ”
(શ્વ ઇશ્વર અ જ)

અગાની શ્વ અને જાખરો સામ્ય “ વગવવામાં ” રહ્યું છે, અર્થાત્ જોમ જાખર રરતે જનાર માણસને વળગે છે, તેમ અગાન શ્વ પ્રતિતિ પર્તિ શ્યામરૂપ સસારના વિષયો સાથે ગુચ્ચાય છે. જે વટેમાર્ગીનું ડુગું જાખરની વળગી રહે તેવું હોય તો જાખર સાથે જન્ય અને નહિ તો વાટમાં પડી રહે છે, તેમ શ્વત્તુ અત કરણુ રામરૂપવાળું હોય તો વિષયોમાં સરહાર મો છે, નહિ તો વિષયક જાખરની વળગી રહેતા નથી.)

સગ્રુણ બંધિન કરતા નિર્ગુણ બંધિની પ્રર સા કરતા વળી અખો અન્ય કહે છે કે —

“ પદ્મી સુવર્ણ ને બીલુ મન, તેવુ ઘોણુ ઘણુ ન હોય જતન
જો મન ખાર અગ્નિને મળે, તો ધાખ નૌકુ મન પાણુ વળે
મનની શીધી સર્વ ઉપાધ્ય, મનનીત અખા આરાધ્ય ”

(સગ્રુણ બંધિ અ જ)

અહીં જોમ હલકા મોનાની શુદ્ધિ ધોવા કરવાથી થતી નથી પણ અગ્નિ મા તપાવવાથી જ થાય છે, તેમ મનની ખરી શુદ્ધિ મનમોહન આગળ ધુધરી વગાડવારૂપ સગ્રુણ બંધિની લીવાથી થતી નથી, પણ નિર્ગુણ તત્ત્વના સખધી સવમાગિતથી જ થાય છે એ, ધણી સાદી અને અમતારિક ભાવામાં વર્ણવ્યું છે

અખાની ઠોક, વગરસમને ધર્મના આચારમાત્રને વળગી રહેમાર

મનુષ્યો પ્રતિ જન્મી છે, અને સર્વને માનસ પવિત્રતા અર્થાત્ વિચારની શુદ્ધિ કરવા વારંવાર પ્રમોદિ છે. પરંતુ આ સાથે જલ્યાવયુ જોષ્ઠિએ કે અખાને આચારનું નિરર્થકપણુ સમજાયુ નથી આચાર, શુદ્ધ વિચારના ફળરૂપ હોવા જોઈએ, તે વિના મૃત શરીરતુલ્ય ગણાવો જોઈએ, એ સિદ્ધ કરવા તેનો ખાસ આગ્રહ છે (આચારનું વારંવાર સ્વરૂપ વર્ણવતા અખો કહે છે—

‘ ઇશ્વર જાણે તે આચાર, એ તો છે ઉપલો ઉપચાર,
મીઠા મીઠા માન્યા દ્રાખ, અન્ન નોગ અનમાની રાખ
સોનામુખી સોનુ નવ યાચ, અખા આધજાને પાયરતા વાંજુ વાચ.’)

અર્થાત્ જો આચાર વડે ઇશ્વરતત્ત્વ સમજાય તે જ આચાર છે “ હાડ ચામડા ”—ને ઘોવા માત્રમાં “ આચાર ” રહ્યો નથી, એ તો ઉપરનો “ ઉપચાર ” છે

નિર્દામિતપણાનો અખાને અતીવ આગ્રહ છે. જેવી રીતે વિચારશૂન્ય આચાર કામનો નથી તેવી રીતે દબ તથા અભિમાન સાથેનો તત્ત્વવિચાર પણુ નિરુપયોગી છે તત્ત્વવિચારમાં બાળકના જેવું સરળ અને નિષ્કપટ મન યુગ્ જોઈએ, તે વિના તત્ત્વનિષ્ઠારૂપ ફળનો ઉદય થતો નથી. ફલોદયમા જેમ અજ્ઞાન વિરોધી છે તેમ જ્ઞાનનું અભિમાન પણુ વિરોધી છે અનેના ત્યાગની ગોક્ષના ઉદયમાં જરૂર છે —

“ ડહાપણુ જાળપણુ છાડી રહે, આડ કરે હરિ મારણ બે
બોળાને અસુકળી આડ વિચ્છેડાણુ પડયો ચતુરાઈની ખાડ
અખા ઘરણુ તેને માથે પાર, હીરા, ઘાર બે નાખે પાર ”
(વિભમ અંગ)

આવા “ ડહાપણુ ” રૂબેના પડિતોના હૃદયમાં જ્ઞાનરવિનો પ્રકાશ હોતો નથી, અને એવા જનોનો ઉપહાસ કરતા અખો એક સ્થાને કહે છે કે —

તરવની ઉપાસનામાં ઉપદારક છે; પણ તે સદ્વિચારયુક્ત હોય તોજ, નહિ તો તે જડતાનીજ ઉત્પાદક થાય છે. તરવના સામાન્ય સ્વરૂપને જાણ્યા વિના તેના પ્રતિ પ્રીતિ બંધાતી નથી અને તેથીજ અખો કહે છે કે:—

“ પ્રીતને હરિ-ભક્તિ આદરે, તો અંત્યે પડે સહુ વરે;
હું તે કાણ ? હરિની વરત, જે જાણી અહું જઈ હરત ?
એમ જાણી જપે મળે ભગવાન, નહિ તો અખા વરવોડોણી જવં ! ”

(સદ્વિચારને સાચી ભક્તિ, જેણે જીવ શિવની સહીએ વ્યક્તિ.)

અર્થાત્ પરમાત્માના તથા પોતાના વાસ્તવ અભેદને વિચારદ્વારા જાણી, જ તરવ પ્રતિ પરમ પ્રીતિના પ્રવાહને ચકાવવો એજ સત્ય ભક્તિ છે. તંત્રશાસ્ત્રમાં પણ આજ પ્રકારની ભક્તિને છષ્ટ જાણી છે:—

આત્મરૂપાનુસંઘાનં ભક્તિરિત્યભિધીયતે ।

સ્વસ્વરૂપાનુસંઘાનં ભક્તિરિત્યપરે જગુઃ ॥

(વિવેક ચૂડામણિ)

જ્યાં સેવ્યસેવકના ભેદભાવથી ભજન થાય છે ત્યાં પ્રેમની પરાક્રાણ નથી, તે સમર્થદ પ્રેમ છે. અને તેની સાથે તે સ્વાભાવિક નથી પણ નૈમિત્તિક છે; અને નૈમિત્તિક પ્રેમ, નિમિત્તનો ભંગ થયે નિવૃત્ત થાય છે. (પરમેશ્વર આપણા વાસ્તવ આત્મા છે, અને આત્મા સર્વ પ્રેમનો આધાર છે, માટે તેના પ્રતિ પ્રેમ સ્વાભાવિક ગૈરિમિશ્ર છે.) અને તે વિચારના ઉદય પછી અપ્રતિબદ્ધપણે વહે છે.

જે તરવને જાણી તેના પ્રતિ પ્રીતિનો પ્રવાહ ચકાવવાનું અખાએ છષ્ટ જાણ્યું છે તે તરવનું સ્વરૂપ અખાએ કેવું બાંધ્યું છે તે અખાના અધ્યાસીએ અવશ્ય જાણવું જોઈએ. આ તરવ પ્રપંચના અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને તેના વડે પ્રપંચની સંતારૂતિ છે:—

"ઈન્દ્રપદ્માય પરીપૂર નથી, કારણે કોઈ ન મારી મથી."

"પરબળે જેવાને મન, ભટ્ટ ભાતનાં કરે જતન;
પતળીને કૈમ જુભિ વાણ, દેખજુદા પતળી છે કુખ્ય:
ઈર્ષ્ય માંડી લેવા અપ, તે અખા નિજ છામા પ્રામ."

આ તરવ સર્વન સગર બરેશુ' છે અર્થાત મરુત્યાપક કર્તા -શૂન્યાધી નથી:—

"શૈલ શ્વપર ઝોલાહાજુ ભેષ, શમશી અલગો નહિ રોષ.
તરવ એક ને મેલન એક, નામ રૂપ શુભુ કમ' અનેક;
-આપે અખા ચલાવે મિલ, એમ સમજતાં પડે ઉકેલ.
ભેષ ખરા તે ભેષ ન અણ, નીચ તે મોઢે નીચ નિર્વાણ;
શરમા શમ ભમણો નથી બધો, નીચ ચિંક કાણો નથી ક્ષોધી;
કહે અખો સખામાં બકષો, જેમ છે તેમ જોઈ નવ યકષી."

આ સર્વોપારમ પરમ તરવ એકજ છે:—

✓ ("અખા એ મોટા ઉપાત, ધણા પરીપૂર ક્યાંની વાત ?")

મરુના અધિપાન રૂપ, ચૈતન્યવન, મનવાણી આદિથી અગોચર, સ' અંતર્ધર્મીકૃપ દોષાયી પરમ પ્રેમતા પાત્રરૂપ અને સર્વોપાય પરમ તર અબેદ બાને બક્ષિત કરવા અખાએ પોતાની ચાનક સાંગે એવી અરમ બા વડે શુભ' પ્રગતને પ્રબોધી છે.

અખાના મિદાન્તર્મા બક્ષિતનો, ગાનનો અત્તે વૈરાગ્યનો સદા સર્વ અવિરોધ છે સ્વકપના અગાનને વશ પુર્નનારા તથા સંપ્રદાયના સંક્રમિ ધર્મોમાં શાસ્ત્રનું નમમ રહસ્ય માનનારા દુરામલી પુરણોએ આ ગણુ માધને નો વિરોધ ઉપજાવી સામાન્ય જુદિવાળાને સુમાર્ગે વહન ધવામાં ધણ પ્રતિબંધો ઉપજાવ્યા છે સંસારના ત્રીપુનાદિ વિગથો પ્રતિનો મોઢ છટપ વિના, સર્વાન્તર્ધર્મી પ્રજુ પ્રતિ અખ'ક પ્રતિનો પ્રવાહ વડેવો સંબરતો નથી. વળી પ્રસૂના તારતવ સ્વરૂપને સામાન્યતઃ જાણ્યા વિના પ્રોતિના અંકુરો કૂટતા નથી આ પ્રમાણે બક્ષિત, ગાન, અને વૈરાગ્ય પરસ્પરનાં ઉપકારક છે અને તેથી અખો કહે છે કે:—

("બક્ષિત જ્ઞાન અને વેદામ્ય, પદાર્થ એક તણુ નામવિભાગે)
તેને અલબ્ધથી કહે જુજવા, સમજવાને તે એકજ કુવા,
અનુભવતાં બારી ને બેદ, બક્ષિત જ્ઞાન અખા નિર્દેહ,
જગત બાવ રહેથી ગયો, ત્યારે ત્યાં વૈરાગ્યજ થયો
ત્યા જુવે દરિ રહિ પડે, ત્યારે બક્ષિત રીસાડે બડે,
ઉત્તલાવ અખા ત્યારે ગણુ, તણુ પ્રકારે જ્ઞાન જ યજીને"

આ ત્રણ સાધનોના સેમ્યક પાલનેથી સ્વરૂપનો યથાર્થ અનુભવ થયાપછી ત્યારે ત્યારે બેદની પ્રતીતિ ઉત્થાનંઝનક સંસ્કારથી-યાપ-ત્યારે બેદના અસત્યપણાના જ્ઞાન સાથે પરમાત્માનાં યશોગાન કરવારૂપ-અવૃત્તિનેજ સેવ-તવાનું અખ્યાએ યોગ્ય ગણ્યું છે:—

“અહંકૃતિ ત્વજ સ્મરણ કરો, મન કમ વચન હરિ વડે આદરો,
 અવશબ્યા જરા હરિના આઓ, હરિના છે ને હરિના યાઓ,
 અહેતે અણછતા ન યચા, છતાં ધણીથી છેડા રહ્યા.”

અર્થાત “ઘણીજ સન્ન ઘણાપ્યેતિ”-એ શ્રુતિપ્રોકત ન્યાયે “હરિની ને હરિના યાઓ”-એમાજ જીવનનું રહસ્ય છે.)

આ સાધનત્રયી-ભક્તિ, અને વૈરાગ્ય-માના જ્ઞાન અથવા સદ્વિચારરૂપ ધનને અખ્યા પોતાની ગામડી પરિભાષામાં “સુઝ” કહે છે. આ “સુઝ”-અખ્યા ‘સદ્ગ જ સાધન’-પણ કહે છે. બુદ્ધિની પરમ શુદ્ધિ થયા પછી જીવ, મરતયા જગતના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન અથવા “સુઝ” સદ્ગ પ્રકટે છે. || સદ્ગ સાધનના પ્રભાવથી જગદાકારા વૃત્તિ બ્રહ્માકારા યાપ છે; અને ‘હરિરેવ જગજ્જગદેવ હારિ:’...અથવા શબ્દોર્મા કહીએ તો “સમર રાઈ રજો છે ન્યાય, હિંડતાં લાગે હરિને હાય”- એ પ્રકારની નિવારણ-પ્રિ પ્રકટ થાય છે. “સુઝ” જેમાં પરોવાયલી નથી એવાં કેવળ હૃદયોગાદિનાં સાધનો કેવલ્યને પ્રકટ કરતાં નથી; પણ તેવી, સાધનરૂપ ધેતુને સિદ્ધિની ગામડાં લાગે છે. અખ્યા એક રચણે કહે છે કે:—

“ઉન્મત મનને યોગ સાધવો, જે કમ્બોધ કરે તદિ નવો,
 જેમ ક્ષી ધેનુ ગાદવી કરે, અંધારે આંધે ટેવ વિસરે;
 અખા તે જલ્હી કર્યા ઉપાય, ત્યાં સિદ્ધિથી લાગી-બગાય.”

સારારા, અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે યોગનાં સાધનો ઉન્મત મનને વશ કરી પરમાત્મપ્રવણ કરવા અર્થે છે; છતાં તે આશયને કારે મૂકી અણિ માદિ સિદ્ધિપ્રાપ્ત જીવ આકર્ષીઈ પુનઃ મનને ઉન્માદ પ્રાપ્ત કરાવે છે. અધ્યાત્મનાં ધણુ ગામડાં સમાપણુ છે. પરમાત્માનાં ગુણ-ગુર્મત-સ્વચ્છુ નર નાર જીવાત્માને કેવલ્યસિદ્ધિ પ્રકટ થતાં પરમેશ્વરના એવધીદિ ગુણ-ધર્મોની તેના અિચસત્ત્વમાં અનુવૃત્તિ પ્રપલ્ન વિના થયેલી હોય છે, અને પરમજ્ઞાનપ્રારબ્ધના બળથી તથા લોભસંબદ્ધાર્થપ્રસંગે તેની અભિભ્યક્તિ અધિકારી જનેને થાય છે.

સિદ્ધિની બગાડ સગિલા ધણા સાધો આપણે

એ પક્ષે, જેમ દુ ખર્ચા મડયા મરતા અને રાગદ્રેપાદિ દ દને આત્મા આરોપ કરી, પોતે મુખીદુ ખા છીએ એવું અ દરથી માનતા છતાં, વેદાંતના આડ અર્થમાં અત્યંતે પોતે મુક્ત છે એવું જ્ઞાન પ્રાપ્તનાર દાક્ષિ વેદાંતીઓ છે, તેમ અન્ય પક્ષે પોતાનો તથા પરમાત્માનો નારતવ અર્થે ઠેવા પ્રકારનો છે તેનો વિચારદ્વારા નિર્મુખ કર્યા વિના, યોગસામ્રના યમનિમ માદિ ક્રિતમ સાધનોનું પાનન દરવાથી જે આરોગ્યાદિ સ પત્તિ પ્રાપ્ત થાય તેટલાંથીજ દૈવશ્વતું દ્વાર ઉધમ્બું છે એવું જ્ઞાનનારા અવિવેકી યોગીઓ પણ ધણા છે આ ઉભય પક્ષના મનુષ્યો અખ્યાતા અભિપ્રાયમાં " મુક્ત" વિનાના છે જેવી રીતે સિદ્ધિની અગાધ લાગેલા યોગીઓ હોય છે અને તેન પ્રતિ જેવો અખ્યાનો દટાણ છે, તેવી રીતે પરમાત્મ સાક્ષાત્કાર કરી સ્વરૂપ અગાધ વૈભવનું આતર જ્ઞાન મેળવ્યા વિનાના શુદ્ધ જ્ઞાની તથા જ્ઞાનરૂપ પ્રતિ અખ્યાની લેકીજ ચોટ છે —

‘ સુક જ્ઞાન અને અજ્ઞાન મૂઠ કરવી થન ફરવનું પૂછ, જે આરથી અર્થ ન લામ, સારું એવ ઉપાદે કાય અખા અમલ વિન દોઝલ જ્યે કમ્યુ જ્ઞાન પણ દરિ નવ વસે.

* * *

‘ શુદ્ધ જ્ઞાની નીરસ હોમ રહે, વાણી ભાગી લેખુ વહે; ઘોસે નદિ તે સર્વાવાસ, ચેતન ભણી મોય ઉદલાસ, જે લક્ષણ શુદ્ધ જ્ઞાની તણ, જ્ઞાનદ થ અખા હવે ભલુ, જ્ઞાનદ થ હોયે અધબલુથી સત સમાગમે રહે તે મલ્યે જાણ કરી જલાણી મત્ય માહે આપોણુ દલા સત્ય, અનુભવ અંકુર ન ફૂટે ત્યાંહાં જેમાં અખા રહે છે સ્પુટા ’

અખ્યાના હૃદયમાં તરવવિચારની કેમ્લી ઊ ઠી છાપ દટી તે જશ્વન નીચેની દટીઓ ખસ યશે —

“ જોમ ધ્યાન વપ લીશ્ય ત્યામ ભક્તિત કર્મ ને વક્ષ વૈશાન્ય વિષય વૃત્તિ નાનાવિષ જોમ વાહયો ન્ય છે ચેતન જોગ; અખા સર્વ ફવામીના ફવ સહ સર્વદા આપ અસન ” ૧

* * *

‘ સકલ ચરણુ સિર કર અવધેવ સકલ શબ્દ જોસે જે દેન તેમા ઘયી નીકલ્યું સહ, નિત્ય ખરે નિત્ય વાયે બહુ કેમ કહુ ડા કાળે અવતાર જે તે વડે થાણે સહાર, ઠલણીયલ ધણા મડ વળે વચમથી શુભો નિકળે

એક પક્ષે, જેમ દુઃખમાં સડયા કરતા અને રાગદ્વેષાદિ હંદનો આત્મા વિ આરોપ કરી, પોતે સુખીદુઃખી છીએ એવું અંદરથી માનવા છતાં, વિ વેદાંતના આદંબરમાં અન્યતે પોતે મુક્ત છે એવું બાહ્ય કરાવનાર દ્વિધિ વેદાંતીઓ છે, તેમ અન્ય પક્ષે પોતાનો તથા પરમાત્માનો વારતવ અખે દેવા પ્રકારનો છે તેનો વિચારદ્વારા નિર્જુન થયા વિના, યોગશાસ્ત્રનાં મનનિક માદિ ઉત્તમ સાધનોનું પાલન કરવાથી જે આરોગ્યાદિ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય તેટલાથીજ દેવતાનું દ્વાર ઉપરથી છે એવું માનનારા અવિવેચી યોગીઓ પણ ધણા છે. આ ઉભય પક્ષના મનુષ્યો અખાના અભિપ્રાયમાં "મુક્ત" વિનાના છે. જેવી રીતે સિદ્ધિની અમાધ સાગેલા યોગીઓ હોય છે અને તેવ પ્રતિ જેવો અખાનો કટાક્ષ છે, તેવી રીતે પરમાત્મ સાક્ષાત્કાર કરી સ્વરૂપ અમાધ વૈભવનું આતર બાહ્ય બેળખા વિનાના શુદ્ધ જ્ઞાની તથા જ્ઞાનસ્વ પ્રતિ અખાની વેલીજ ચોટ છે—

"સુક જ્ઞાન અને વ્યંજન મૂલ્ય, કરીને એવું કૃતરતું મૂલ્ય;
એ આરથી અર્થ ન થાય, સાચું એવ વપાટે કાય;
અખા અમલ વિન હાકલ જયે, કમ્ય જ્ઞાન પણ હવિ તવ વયે—

"શુદ્ધ જ્ઞાની ગીરજ દોશ રહે, વાણી બેળી લક્ષ્ય વટે;
દીસે નદિ તે સર્વાવાસ, જેતન અહી નોય ઉલ્લાસ;
એ લક્ષણ શુદ્ધ જ્ઞાની તણું, જ્ઞાનસ્વ અખા હવે સંણું;
જ્ઞાનસ્વ દોષે અધભયે, સંત સમાજમે રહે તે મળ્યે;
બાવા કમ્પે અલાણી મત્ય, માદે આપોયું હંવા સત્ય;
અનુભવ અંકુર ન રૂટે ત્યાં, જેમાં અખા રહે છે સુખા."

અખાના હૃદયમાં તત્ત્વવિચારની કૃતલી ઊંઠી છાપ હતી તે જણાવ નીચેની કૃતીઓ વાસ થયે:—

"જેમ ધ્યાન વધ તીવ્ર ત્યાગ, સકિત કમ્પે તે વજા વેગ્ય;
વિષય વૃત્તિ નાનાવિષ બેગ, ચાલ્યો જાય છે મેલન જેમ;
અખા સર્વ સ્વામીના સંજ, સદા સર્વદા આપ અસંજ." ૧

"સકલ ચરણ ચિર કમ અવચેવ સકલ શબ્દ બોલે જે દેવ,
તેમાં ઊગી નીકળ્યું સહ, નિત્ય ખરે નિત્ય વાયે જહ
કેમ કહ્યું હૈ કાળે અવતાર, જે તે વટે ચાલે સંસાર;
હૃદયસ્થાન પણા પદ વલે, વચમાથી જુને નિરજે

જગત્ ક્ષતરો કેળ મહામૂલ, જે વડે રંભા તે અર્ધસુત;
અખો અરેખી ઉગ્યો ભેઈ, પૂર્વપદા ન કરોડી કોઈ. " ૨

* * *

વેલ ન દિસે દિસે પાન, દિસે કીરણ ન દિસે ભાણ,
પ્રવાહ ન દિસે દિસે તરંગ, તેમ ચિન્હ ન દિસે દિસે અંગ:
અખા દેખણુદારો દેત, ઢળતે રહે તે સર્વાતીત.

* * *

ચિદ્અણુવહેરા બુદ્ધુદા, ઉપજે ખપે રૂવભાવે અદા,
અસ્તિ નાસ્તિ એની ન કેવાય, નર છાયા જેમ સાચે ભય,
સૂરજ ધામ કહેવાને જે, એમ જીવ શિવ અખા ભેઈ લે. ૪
બેલ ભરાઈ બેઠો જન, હું જ ઘણી એમ માને મન;
કાજ સદા ખેટે સારથી, બેઠો ફેરે અખિનાશી રથી. ૫

* * *

મહા વિચાર વિચાર્યો અખે, જે-જગત ચંદ નાવે જલ વિખે;
વસે સદરિ તરંગ બુદ્ધુદા, ણિંહુવિકાર ઇહુને નહિ કદા;
એમ પરમાત્મા જાણે ણિંડ, તે પરમાત્મા તારક ભૂમંડલ, ૬

* * *

" નિરાધાર નાટક અટપટું, સ્વતઃસિદ્ધ દિસે સામટું,
ઉત્પત્તિ ક્ષિપ્તિ લય સ્થેજે થાય, પ્રવાહ તણી જેરે ચાલ્યું ભય;
'તેમાં આચાર્ય' કીધી યુક્તિ, કલ્યાણ બધ ને માની મુક્તિ " ૭

અત્ર પહેલી કડીમાં ચૈતન્યધન પરમાત્માને એક અખંડ યોગીની ઉપમા આપી આ સંસાર એ એક વિલક્ષણ યોગની ધારા ચાલતી હોય એવું માન કરાખ્યું છે. ખીજામાં વિરાટ આત્માનું અપૂર્ણ આલંકારિક ભાષામાં વર્ણન છે. ત્રીજામાં દેત ભમની ઉપર પ્રતીતિ અને અદૈત તત્ત્વનું ગુપ્ત અવસ્થાન દર્શાવતી પરાથી આબેહુળ વર્ણવ્યું છે ચોથીમાં, પાંચમીમાં અને છઠ્ઠીમાં જીવાત્મા અને પરમાત્માનો કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે અને વસ્તુનું અદ્વિતીયત્વ કેવી રીતે છે તેનું વેદાંતશાસ્ત્રની રસિક પરિભાષામાં ઉત્તમ રીતે નિરૂપણ કર્યું છે; અને માતમીમા પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ અને બધ-મોક્ષની રૂપના કેવી રીતે

અખા ભક્ત અને તેમની કવિતા

યદાતથાપિ યઃ પૂજ્યો યત્રતત્રાપિ યોડર્ચિતઃ ।

યોડપિ યા સોડપિ યા દેવસ્તત્ત્વદ્ભક્ત્યા નમામ્યહમ્ ॥

નિકમ સંવત ૧૭૦૦થી ૧૭૨૬ એટલે અઠાસા સૈકાનો સમય, યુરોપીય 'એંગરટન' યુગની માફક, યુર્નર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અતિ જ્વલદ જ્યોતિષી પ્રકાશી રહ્યો છે. તે દેહીપ્રમાણ જ્યોતિષી પ્રમાણ યુર્નર પ્રમાણ હૃદયપટ ઉપર એવી તો ગાઢ છવાઈ રહી કે પુરુષો તથા સ્ત્રીઓ તે વિલક્ષણ પ્રમાણ મોહને અતાપિ પર્યંત દૂર કરી શકતા નથી. પ્રથમ યુગમાં (પંદરમા સૈકામાં) આજ કવિ નગસિદ્ધ મહેતા, બાનજી આદિ સાહિત્યવ્યવસ્થાના અત્યંત પતી મધ્યકાલમાં વિષ્ણુદાસ, શિવદાસ, આદિ તારકો અને ખલોતો પ્રકાશ આપતા હતા. મહેતાના પદોનો શુદ્ધ અને મધુર લહેક તથા રણુકારે કહ્યું જોયર યનો ય યથા એટલે શોકને વશ થઈ યુર્નર-મિરાએ રસિકતાનો વેશ ઉતાર્યો, પરંતુ અઠારમા સૈકામાં માતૃ-પ્રેમથી ઉભરાતા પનોતા પુરુષ આગ્રહયુક્ત ભક્તિથી માતા યુર્નર-મિરાને આનંદ આપી પુનઃ રસિકતાને વેશ ધારણ કરાવી પોતાનું 'પ્રેમાનંદ' નામ સાર્થક કર્યું; અને નવમી રમણીય તથા આઠવર્ષક પરિવેશથી વિવક્ષણ પ્રમાણ પ્રાપ્ત કરી યુર્નરશિલો પ્રકાશવા લાગી.

મધ્યકાલમાં એટલે સત્તરમા સૈકામાં રસિકતા જણાતી નથી અને 'કવિતા રચવાનું કાર્ય' ધર્મસુક્રએ અને વધનભમતાનુસારીઓના હાથમાં ગયું. તેનું પરિણામ એ યજુ કે કવિતાએ એકદેશીય ભક્તિરૂપ ધર્મ. (ગા. મા. ત્રિ.)

મુસનમીન જાદશાહો, સુગાઓ, તથા મુસનમીન પ્રજાના સંસર્ગથી ધર્મના નિયમોની શિથિલતાથી, તથા તેમની વિપરીત અને દાંભિક વર્તનથી, તેમજ તેવા અગોચર આચારને સમર્થન કરવા સારૂ સામ્રાજ્યના સદ્વ્યવસ્થાને સહ અર્થ યુગ રાખી રાજમાચરિત અનાચારને અનુકૂલ અર્થની બનાવટથી તથા તેના જ પ્રકારની સમજાવટથી, ધર્મવેનાજી અને પાખંડથી, તથા નિવામક અને સત્યમાર્ગદર્શક નેતાઓના અભાવથી યુર્નર પ્રજા ધીરે ધીરે વિચારી અને રસ્તો ઠી યતી મઈ, ધર્મનું મૂલ સત્યસ્વરૂપ વિચારી ગઈ, અને અખા ભક્ત હૃદયે છે તેમ, અંબાલાલ વાની ને જ

બજવા લાગી. પરિણામ એ થયું કે સર્વત્ર ધર્મને નામે અત્યાચાર અને અત્યાચાર પ્રસરી રહ્યા, અને અધર્મવિધર્મની ગાઢ નિદ્રામાં ગુર્જર પ્રજા પડી.

અદારમાં સૈકાનો સૂર્ય ક્ષિતિજમાં દર્શાવે છે તે પહેલાં અખાણી અરુણે મામિક આક્ષેપ અને સચોટ વાગ્માણીથી સત્ત્વમાં સૈકાની રાત્રિમાં જામેલા દંભ, પ્રપંચ અને સ્વાર્થરૂપી અધકારનો વિચ્છેદ અને વિનાશ આરંભ્યો.

ઘણા વર્ષના મથેદ્રિયત કૃષિ-કર્મના અભાવે સાહિત્યક્ષેત્રમાંથી કથેચ્છ પાક પામ ચત્ત્રે ન હતો; તેથી અખાબકત જેવા અનુભવી હલધરે તે ક્ષેત્રને ધૈર્યથી અને ધીરતાથી અગ્રેવરૂપી હલવતે ખેડ્યું, અને કેટલેક અંશે તે ક્ષેત્રની ભૂમિકાને ઉચ્ચપાયલ પથુ કરી, અને સમકાલીન સહુ ધર્મીઓ તેમજ અનુયાયીઓને નિયત માર્ગમાં સરલતા અને સુગમતા કરી આપી.

આ સૈકામાં મુખ્ય કવિઓ ચાર થયા છે. અખાબકત, પ્રેમાનંદ, સામળ, અને વલ્લભ ભટ તેઓમાં સૌથી પ્રથમ, સવત ૧૭૦૫ માં અખા બકતે પોતાનું કાર્ય ચાર વ્યુઠ્ઠ આ ચાર કવિઓએ પોતાના કાર્યનો ઉપક્રમ પોતેજ ધડી કાઢ્યો, અને કર્તૃવ્યભુદિથી પ્રેરાઈ પોતપોતાનાં દષ્ટિબિન્દુ પ્રતિ કાર્યનીકાને સ્વતંત્ર રીતે હંકારતા હંકારતા પ્રત્યેક આગળ વધ્યા. તેઓમાંના પ્રત્યેકે સ્વાભાવિક રીતિએ એકબીજાની ન્યૂનતા એવી તો સરસ રીતે પૂજા કરી છે કે કોઈ અગ્નિયો માણસ સહસા તે કૃણી શકે એમ નથી. આ પ્રકારે લોકસુધારણાનું કાર્ય આપોઆપ વહે ગાઇ ગયું, અને પ્રત્યેક કવિ પોતપોતાના કાર્યમાં સદ્ગુણ થયા. તેઓએ સાહિત્યના વિદ્યાસને આવશ્યક કેટલાક અંગો ઉમેર્યાં. તેના શુભ અને ધ્વજિત પરિણામે ગુર્જર કવિતાએ નવીન અને આકર્ષક રૂપ ધારણ કર્યું. અત્યારસુધી ભકિતના પદો તથા શુષ્ક કથારણ્યોનામાં કાવ્યની સમાપ્તિ થતી હતી હવે વિલક્ષણ ઉત્સાહના વેગે કરી કવિતાનો પ્રવાહ આગળ વધ્યો અને 'અખાની વાણી' દ્વારા અન્યક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ્યો.

જન સમાજને પ્રબોધાનો કવિતાનો હુઝ્ય અને ઉચ્ચત આશય, આ કવિઓની સમીપ આદર્શરૂપ થયો. આક્ષેપગર્ભ કવિતાનો આરબ થયો સમૃદ્ધ વાગ્મયને અનુસરી ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ નવ પ્રકારના રસ આજુવા પ્રેમાનંદે કાવ્યો રચ્યા. માનુભાષા માટે અનહદ અભિમાન દોનાથી, ગુર્જરનિરા અન્ય ભગિની બાપાઓની સંગોવડ કરી શકે એટલી ઉત્તમ પ્રતિની યનાવવા તેઓ મદા સર્વિ પ્રવનમાન રહેવા લાગ્યા

शुद्धर दविताये हमे हमे देशकालअनुसार देवुं देवुं इप 'लीपु' आपणे लोई गया. हवे अभाभकताना समयमां देवा प्रकारतो संसार गावने हतो अर्थात् ते समयनी देवा प्रकारनी परिस्थितिअये अभा भकतने कविना करवा प्रति प्रेषां ते अणुवा साउ कविश्रीतुं एतन अणुलोडपुं लोडणे.

।अतने अनुभव थया पछी कविनी-निर्द्धा छहली, अने अणुअनु-छता, अणु न यावतुं-कथ्युं न कथपुं-अवे उद्देश रापी पोताउ अणुअने- अणुय रथले तत्त शोधना न जशो, सद्गुरुद्वारा बोध प्राप्त करी पोताना आत्माने न येनानो अरु करी प्रयास करशो ते अत्य उस्तु सत्तर प्राउशो, अवे बोध करवा लाग्या. प्राप्त रिया संबंधी 'प्राप्ति-अंग' मां कवि हपने लिभरो हहाउे छे—

“ बाई वसधुं नपुं त्यां दरि. हुं तो भारे भेडा करी भला गृहस्थने वाडे माय, अम आप सोभ्युं दरिभांग. धीई शोधता बाधी शोध, हवे अभा कर आउम, जोव. जावनेधी सुध आधी वडी, अणुमा अणुयापी रतीं छहली. वषड वांगुं टावये आप, सेडेने टणाया हंतने पाप. हवे रलो ते हुं के दरि, विगत करे अणो रो करी ? भारे मोटे हुंकर जडयो, धियर-इपी जडने नडयो. पंअ सद्धित छतरीया न पार, पण नदि जालुं नणसंसार. हुं हततो रभतो दरिभां भजयो, अणो लजे ने वणजे वजयो, ”

वणी 'प्रतीति-अंग' मां पणु हडे छे हे,—
 “ येरे येरे में नेपुं मथी, ने दरि विना पदारथ नथी. जो आउ वेतने हुं ने धडये, ते ते कया अलगी जण पडयो ? अम नेदां दरि लाग्यो टाय, टयो अणो ते अे रही छाय. ”

आयी रपष्ट थाय छे हे अभाभकत नेवा आउछी सत्तशो। शुद्धिमान मुख्य धर्मना आणोपचार विपर भेला नथी. शोधक अ पृच्छक शुद्धिने अनुकूल आंतरतत्त न जडवाधी विनास'अये कविअे धम अधननेतो त्याग कथो. रपष्ट शण्डोमां जगतने, धमने नामे प्रवर्तण अनीतितुं हसन करण्युं, अने अतप्रवर्तणे तथा पाप'डी जनेानी पूरे पूरी आउकणी हहाडी संसारना टाढतडकानो अनुभव सेई, तीयाउन करी सत्यशोधन पाणवा मथ्या. रनेह तथा हयायी पूछुं उद्गारे हहाडी सप पंथनुं मान करवावामां हायनी सकलता भ्रमिधरा लाग्या.

અખા ભક્તના જન્મમરણ સંબંધી સાક્ષ વગેરેની માહિતી મળતી નથી; રત્ન એક પંક્તિ 'ખાવનેથી' ઇત્યાદિ આપેલી છે તે જોતાં, તથા ત્યાર પછી ઉઘડી મુજ વાણ્ય' એ પંક્તિનો સંબંધ તેની સાથે ઘટાવતાં અનુમાન કરી શકાય કે કવિએ પોતાના પ્રયાસનો પ્રારંભ ખાવન વર્ષની અમરે કર્યો હોય. 'અણે ગીતા' એ અખાભક્તનો પ્રથમ અંક છે, તેમાં ૧૭૦૫ ત્રી સાલ આપેલી છે. તે તે ઉપરથી ૧૬૫૩ ની સાલમાં અગર તે બરસામાં કવિ જન્મ્યા હોય એમ અનુમાની શકાય. 'વન'માં પેલા પછી કવિતા કેમ કરી શક્યા એવી કોઈને શંકા થાય તો તેવું નિરાકરણ આ છે કે નિપમ અને કમપુરાસર શિક્ષણને અભાવે કેટલાએકનાં જીવનેનો પ્રારંભ-માત્ર સંસારનું અવલોકન કરી, અનુભવસંચય કરવામાં ભય છે ને તે અન્તરમાં એકત્રિત અનુભવ, પાછલી વયમાં પૂરવેગથી કવિતારૂપ ધારણ કરી બહાર નિસરે છે. અખા સંબંધમાં તેમજ કહી શકાય, અને તેવી જાતનાં અનેક દષ્ટાન્તોમાં પ્રેમાનંદના શિષ્ય 'જરક' દ્વારકાદાસનું ઉદાહરણ તાજું. દુષ્ટિસમીપ તરતું છે.

ઉપર પ્રમાણે કવિના જીવનનાં આવશ્યક જોટલાં બિન્દુઓ તપાસી, તે તે પ્રસંગોએ જે પ્રકારની કૃતિ હૃદયમાંથી બહાર કઢાડી તેનું દર્શન કરીએ.

કવિની કૃતિ-નિનાશક તેમ જ સંસ્થાપક:—સંસારના ત્રિવિધિ તાપથી બળી-જળી રહેલા અખાભક્તના હૃદયમાંથી ઉત્તમ મર્મદાહક જવાલાઓ પ્રકાશવા માંડી. કવિથી પ્રપંચ, દંભ, અનાચાર સાખી શક્યાં નહિ. ગાદ નિદ્રામાં પડેલી તથા ગાડરીયા પ્રવાહમાં તણાતી પ્રજાની અન્વેષણ-વૃત્તિ એટલી બધી બહાર મારી બઈ હતી કે અખા જેવા આશ્વેપવાદી લેખકના મુંઝગરના પ્રકારની આવશ્યકતા હતી. કામળ અને મૃદુ વચનોની વૃષ્ટિ મરુ ભૂમિસમાન હૃદયપટ ઉપર નિરર્થક તેમજ નિષ્ફળ નીવડત. હૃદયમાં ઉછાળા મારી રહેલી ધ્યન-વૃત્તિને દેશકાલાદિ કેટલાંક કારણોને લીધે ધણાં વર્ષો સુધી દબાયાં અંધારાં રહેવું પડ્યું હતું તે વૃત્તિ, ગોળવતા પ્રાપ્ત થતાં પૂર્ણ જ્ઞેસથી પોતાના ઉભરા કઢાડવા લાગી. તે સમયની નીતિ રીતિનું યથાર્થ દર્શન કરનારને વિદિત થશે કે અખાભક્તની 'ખારી કૃતિ' તે સમયે અપેક્ષિત અને ઉચિત હતી.

અખાભક્તની કૃતિ પ્રણે અંશે દોષ-પરિહાર અને શુદ્ધિ-સંપાદનને અર્થે યોગ્યવલા વિનાશક પદ્યને અનુસરનારી છે. કવિનો આશય પોતાને ગાટે સત્ય વગતુ શોધવાનો અને સોખ્યા પછી તદનુસાર દેહનું માર્થકય કરતનો હતો.

વર્ણિત ઉચ્ચપ્રાદને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસ સાથે કવિને દુર્ગમ દે-
 અરપ્પમાં પ્રયાજી કરવું પડ્યું હતું. ઉત્સાહમાં મનમાં રહ્યા ત્યારે
 અતિ કષ્ટ પ્રાપ્તવ્ય સત્ય પરતુ પામ્યા. તદનન્તર પોતાના પંચ
 પરતુ પ્રાપ્ત કરવાનો પંચ કવિએ દર્શાવવા માંડ્યો. તે પંચને સ્વયં કં
 તેમજ સુસાધ્ય કરી આપવા સાથે, તથા ઉન્માદો વડેનારાઓને
 વાળવડ સાથે શુદ્ધિવાદક વિધ્વંસક પદ્ધતો અંગીકાર કરી, કવિએ દેવ
 પ્રપંચ આદિ મુશ્કેલી સુરક્ષિત મંદિના દુર્ગેષ દુર્ગને ઊન્નિભિન્ન કરવ
 પોતાના અદ્ભુતપણાને તથા વિશાળ વ્યાવહારિક અનુભવનો ઉપયોગ
 અખ્યા ભક્તના વિધ્વંસક પદ્ધતો સેખ તરીકે "પાખંડખંડન" ઠા
 પાંચવા બેવા છે.

કેવલ વિનાશક પદ્ધતે અવલંબીને કવિ શાંત રહ્યા નથી, પરન્તુ
 કવિએ સંસ્કારક પદ્ધતો આશ્રય લઈ વેદાન્તના મન્દો પશુ રચવા માંડ
 આ મન્દો વચ્ચે જણાવ્યું છે કે કવિએ મુખ્ય ઉપનિષદોનાં બાધ્ય, શ્રી
 પંચદશી વગેરેનું વ્યાસ્યિત થવજી ગુરુમુખ્યથી કયું છે. શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય
 પ્રતિપાદિત કેવલદૈત વેદાન્ત અખામકતે રવીકાયું છે. તે અદૈતવન્
 અનુદ્ધ તત્ત્વગ્ન સમજવવાના ઉત્સાસ-ભયો કાયમાં કવિએ કહ્યું
 છે. તે જ્ઞાની કવિએ વેદાન્તનું દિગ્દર્શન સંક્ષેપમાં કરાવ્યું છે. આ મન્દો
 વિચારોની શુદ્ધિ એવી તો ગહન અને ગૂઢ છે કે મહાન્ પડિતોને પણ
 ઉદ્ધેશતાં ક્ષણભર તો ગોચાં ખાવાં પડે. તે વિચારોને સમજવાને અદ્ભુત
 અનુભવપૂર્ણ અવ્યાસકોની અપેક્ષા છે. વિરોધીને યુક્તિયુક્તિવડે મં
 કરે એવાં પ્રમાણથી વિષયને ચોખ્ખું દર્શાવે દારા સાવ પરતુ પ્રતિપા
 કરવામાં કવિના મહાન્ આયાસ તેમજ પ્રયાસ સંકળ થયા છે.

અખાની ઉભય પ્રકારની કૃતિ અવલોકતાં વિધ્વંસક પદ્ધતે અનુસાં
 લખામળા ડખા ઉત્તમ પ્રતિનાં છે એમ લાગે છે. કવિની વિચાર તથા શુદ્ધિ
 અપૂર્વતા, સમયોચિત અને તાત્કાલિક દર્શાવેલી સ્ફુરણા, હસાળી કર્મ
 મયવાની અદ્ભુત શક્તિ, શંકા નિરસન કરવાની ક્ષમતા અને વિરોધી
 પ્રમાણો બેદવાની અપસતા તેમનાં પદોમાં બેવામાં આવે છે. અખાના પ્રકાર
 દુઃસહ અને દુર્નિવાર્ય છે. શોરાશ્લિષ્ટ અને મતપ્રવર્તકોને તેનાં વચનો કહ
 સાલે છે. અસ્તુ. હવે આપણે કવિના ઉદ્દેશ પ્રતિ વળાણું.

કવિનો ઉદ્દેશ—અખાનું દલિખિન્દુ કવિતા રચી તે દારા પ્રસિદ્ધ
 થવાનું હતું જ નહિ. તેથી 'આત્મ લક્ષ' અર્થમાં કવિ 'મિથ્યાવાદ' ઉપર

આક્ષેપ કરે છે અને મતાગ્રહને નિન્દે છે:—

“ જીંધ્યા બરલે પંડિત કવિ, જે મનની વૃત્તિ રહ્યા અનુભવી.

એક એકતું ઘોલ્યું નવ મળે, ખટ દર્શન જુજવાં આ કળે,

સૌને હું માતાને યાપ.....

અખ્યા હું કવિપણું કરે, જે વાત કરી ના પહોચે શરે.

કે લેવું કે મુકવું કહે, તે તો ત્યાં આયેશ રહે.

કેલેવું કરતાં આલે લાજ.....

હોકે પડે તે જોડયું ખરું, જેણે જીવપણું ભયે પરું.

બાપી સધળો મોઢ જોડાય, મનનું ગમતું સીકો ગાય. ”

જીંધ્યા કહે જીંધ્યા સાંભળે, તેણે જડપણું બેનું નવ ઠળે,

જેમ ચિત્રામણના દીવા વડે, કેમ રાત અંધાની દષ્ટે પડે ?

શું સાંભળે ને અખ્યા હું કહે, જે માયા લાલચથી ખીરે ? ”

આ સિવાય અન્ય અંગોમાં પણ કવિ સંબંધી ઉદ્દેશો કહાડ્યા...

કવિ અંગ માં કવિ પોતે જ કહે છે કે,

‘ જ્ઞાનીને કવિમાં ન ગણીશ, કીરણ સુરજનાં કેમ વર્ણીશ ? ’

કદિ એમ શંકા થાય કે અખ્યા ભકતનો ઉદ્દેશ કવિ તરીકે પંકાવાનો ન તો ત્યારે તેણે અઘમાં કેમ ન લખ્યું ? તેનું ઉત્તર એ છે કે તે સમયે મલમથી અવાનો પ્રચાર ન હતો. તેમજ ધારેલી અસર જનસમાજ ઉપર કવિતાથી હેલી થાય છે. કવિતામાં વિચારો સંક્ષિપ્ત હોય છે તેથી, તથા ધ્વનિને લીધે, ઠીકો કવિતાને કંઈક કરે છે અને તાત્પર્ય, ત્વરાથી સમજી શકે છે. કદાચિત્ માં પણ અખ્યાનો હેતુ હોઈ શકે.

કવિના પ્રધાન ઉદ્દેશ એ જણાય છે : પ્રજામાં પૂર્ણ જોડણી પ્રવર્તી રહેવા પૂર્ણતા, અધમતા અને અંધતાનું દસતાં દસતાં પ્રજાવર્ગને જાન કરાવી, કેન્માર્ગમાં વહેતા જનસમાજને ઉન્નતિ-માર્ગને સીધે ચીલે ચઢાવવા એ એક ઉદ્દેશ; અને એકવાર જનસમાજ સત્ય માર્ગે આવ્યો એટલે પછી, મિથ્યા અહંકારાદિ વિકારો ત્યાગ કરવાના બોધપૂર્વક ઉન્નતિ માર્ગમાં આગળ વધવા સાથે અહિંતવાદની શિક્ષા એ બીજો ઉદ્દેશ. આ પ્રમાણે એટલા માર્ગે છોડાવતી વખતે અધર્મ વિદ્વંસક નીતિનું અને ત્યારપછી ધર્મસંરચા-પક નીતિનું દષ્ટિબિન્દુ રાખી, જનસમાજનું કલ્યાણ કરવા કવિએ પ્રયત્ન કરેલો છે. ૧.

કવિના ઉદ્દેશ જોવા પછી તે ઉદ્દેશને અનુસરતી બાબ છે કે નહિ અર્થોદ્ અંતર્મત વિચાર પ્રકટ કરવા કવિએ જે બાબનો ઉપયોગ કર્યો છે તે

વર્ણિત ઉચ્ચશાક્તને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસ સાથે કવિને દુર્ગમ કે અરણ્યમાં પ્રયાણ કરવું પડ્યું હતું. ઉત્સાહમાં મન્યા રહ્યા ત્યારે અતિ ઠંડે પ્રાપ્તવ્ય સાથે વસ્તુ પામ્યા. તદનન્તર પોતાના બહુએને કે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનો થયે કવિએ દર્શાવવા માંડયો. તે થયેને સરલ, તે તેમજ સુસાધ્ય કરી આપવા સાથે, તથા ઉન્માદી વૃદ્ધનારાએને વાળવા સાથે શુદ્ધિવાદક વિધ્વંસક પદ્યનો અંગીકાર કરી, કવિએ દલક પ્રપચ આદિ સુખોદાયી સુરક્ષિત મંદિરા દુર્ગે દુર્ગને ઊન્મિલિત કરાવે પોતાના બહુશ્રુતપણાનો તથા વિદ્યાળ વ્યાવહારિક અનુભવનો ઉપયોગ અખ્યા શક્તિના વિધ્વંસક પદ્યના લેખ તરીકે “ પાર્શ્વકાંડ ” કે વચિવા જેવા છે.

કેવલ વિનાશક પદ્યને અરલ પીને કવિ સાત રહ્યા નથી, પરંતુ કવિએ સંસ્થાપક પદ્યનો આશ્રય લઈ વેદાન્તના અન્ધો પશુ રચના માં આ પ્રયો વચિતા બહુવાય છે કે કવિએ મુખ્ય ઉપનિષદોના બાધ્ય, પંચદશી વગેરેનું યમાસ્થિત શ્રવણ સુરમુખથી કર્યું છે. શ્રીમત્ શંકરાચ મતિપાલિત કેવલાર્થ વેદાન્ત અખ્યાભક્તે રવીકાલ્ય છે. તે અદ્વિતવર્ણ અનુદ્ધસ તત્ત્વવાન સમજાવવાના ઉદ્દેશ્ય-બધો કાર્યમાં કવિએ દલક છે. તે જાની કવિએ વેદાન્તનું દિગ્દર્શન સુક્ષેપ્તમાં કરાવ્યું છે. આ અન્ધો વિચારોની મુશળી એવી તો મહાન અને ગૂઢ છે કે મહાન પડિતોને જે ઉદ્દેશતા ક્ષણબર તો જોઈયા ખાવા પડે. તે વિચારોને સમજાવવાને બહુશ્રુત અનુભવપૂર્ણ અભ્યાસકોની અપેક્ષા છે. વિરોધીને મુક્તિપ્રયુક્તિવડે મંદ કરે એવા પ્રમાણોથી વિષયને શોધ સ્થાનો દ્વારા સત્ય વસ્તુ પ્રતિષ્ઠ કરવામાં કવિના મહાન આયાસ તેમજ પ્રયાસ સફળ થયા છે.

અખ્યાની ઉભય પ્રકારની કૃતિ અવલોકતા વિધ્વંસક પદ્યને અનુદ્ધ લખાવવા હરપા ઉત્તમ પ્રતિભા છે એમ લાગે છે. કવિની વિચાર તથા શુદ્ધિની અપૂર્વતા, સમયોચિત અને તાત્કાલિક દષ્ટાંતોની સુરક્ષા, કસરાળી કરતી પ્રથવાની અદ્વિત શક્તિ, સદા નિરસન કરવાની કુશલતા અને વિરોધી પ્રમાણો બેઠવાની અપનતા તેમના પલોમાં જેવામાં આવે છે. અખ્યાના પ્રકાર દુ સહ અને દુર્નિવાર્ય છે. પૌરાણિકો અને મતપ્રવર્તકોને તેના વચનો કહી સાચે છે. અરણ્ય હવે આપણે કવિના હૃદય પ્રતિ વળાણુ.

કવિનો ઉદ્દેશ્ય—અખ્યાનું હૃદયિનું કવિતા રચી તે દ્વારા પ્રસિદ્ધ મવાનું હતું જે નહિ તેથી ‘ આત્મ લક્ષ ’ અર્થમાં કવિ ‘ ગિર્યાવાદ ’ ઉપર

ક્ષેપ કરે છે અને મતાગ્રહને નિન્દે છે:—

‘ જીંધ્યા ભરણે પંડિત કવિ, જે મનની વૃત્તિ રહ્યા અનુભવી,

એક એકનું જોઈયું નવ મળે, ખટ દર્શન જુઝવાં આ કરી,

સૌને હું-મારાનો યાપ.....

અખો શું કવિપણું કરે, જે વાત કરી ના પહોચે શરે.

કે લેવું કે મુકવું કહે, તે તો ત્યાં આધેર રહે.

કેલેવું કરતાં આવે ઘાજ.....

વકેલ પડે તે જોડયું ખરું, જેણે જીવપણું ભયે પર.

ખાટી સવળો મોઢ જોડાય, મનહું ગમતું સૌકો ગાય. ’

જીંધ્યા કહે જીંધ્યા સાંભળે, તેણે જડપણુ મેનું નવ ટળે,

જેમ ચિત્રામણના ઢીવા વડે, જેમ રાત અધાની દષ્ટે પડે ?

શું સાંભળે ને અખે શું કહે, જે માયા ઘાલચથી ખીલે ?”

આ સિવાય અન્ય અંગોમાં પણ કવિ સંબંધી ઉદ્દેશો કહાડ્યા છે.

‘ કવિ અંગ ’ માં કવિ પોતે જ કહે છે કે,

‘ જ્ઞાનીને કવિમાં ન ગણીશ, કીરણ સરજનાં કેમ વણીશ ? ’

કદિ એમ શંકા યાચ કે અખા બકતનો ઉદ્દેશ કવિ તરીકે પંકાવાનો ન હતો ત્યારે તેણે ગદ્યમાં કેમ ન લખ્યું ? તેનું ઉત્તર એ છે કે તે સમયે ગદ્યમાંથી રચવાનો પ્રચાર ન હતો. તેમજ ધારેલી અસર જનસમાજ ઉપર કવિતાથી વહેલી યાચ છે; કવિતામાં વિચારો સંક્ષિપ્ત હોય છે તેથી, તથા ખનિને લીધે, લોકો કવિતાને કંઈક કરે છે અને તાત્પર્ય, ત્વરાથી સમજી લે છે. કદાચિત્ આ પણ અખાનો હેતુ હોઈ શકે.

કવિના પ્રધાન ઉદ્દેશ એ જણાય છે : પ્રજામાં પૂર્ણ જોડણી પ્રવર્તી રહેલ મૂર્ખતા, અધમતા અને અધતાનું દસતાં દસતાં પ્રજાવર્ગને જાન કરાવી, ઉન્નતિમાં વહેતા જનસમાજને ઉન્નતિ-માર્ગને સીધે ચીકે ચડાવવો એ એક ઉદ્દેશ; અને એકવાર જનસમાજ સત્ય માર્ગે આગ્યો એટલે પછી, મિથ્યા અહંકારાદિ વિકારો ત્યાગ કરવાના જોઈપૂર્વક ઉન્નતિ માર્ગમાં આગળ વધવા સારૂ અજ્ઞતાવાદની શિક્ષા એ ખીજો ઉદ્દેશ. આ પ્રમાણે ખોટા માર્ગ ઠોડાવતી વખતે અધર્મ વિદ્-સક નીતિયું અને ત્યારપછી ધર્મ-સંરથા-પક નીતિયું- દષ્ટિબિન્દુ રાખી, જનસમાજનું કલ્યાણ કરવા કવિએ પ્રયત્ન કરેલો છે. †

કવિના ઉદ્દેશ જોવા પછી તે ઉદ્દેશને અનુસરતી ભાષા છે કે નહિ અર્થોત્ અર્થવંત વિચાર પ્રકટ કરવા કવિએ જે ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો, છે તે

વાહિત ઉચ્ચમાઠને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસ સાફ કવિને - દુર્ગમ દેવ-
 અરુપમા પ્રમાણુ કરવું પડ્યું હતું. ઉત્સાહમાં મમ્મા રજા ત્યારે અત
 અતિ કષ્ટે પ્રાપ્તવ્ય સત્ય વસ્તુ પામ્યા. તદનન્તર પોતાના બંધુઓને
 વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનો પંચ કવિએ દર્શાવવા માંડ્યો. તે પંચને સરલ, સુ
 તેમજ સુસામ્ય કરી આપવા સાફ, તથા ઉન્માગે વહેનારાઓને સન્મર્
 વાળવા સાફ શુદ્ધિવાદક વિધ્વંસક પદ્ધતિ અંગીકાર કરી, કવિએ દંભ
 પ્રપંચ વ્યાદિ સુભરોથી સુરક્ષિત રુદ્ધિના દુર્ભેદ દુર્ગને છિન્નબિન્ન કરવા
 પોતાના બદ્ધસ્તપણીનો તથા વિશાળ વ્યાવહારિક અનુભવનો ઉપયોગ કરી
 અખ્યા ભક્તના વિધ્વંસક પદ્ધતિ લેખ તરીકે " પાખંડખંડન " ક
 વાચવા જેવા છે.

કેવલ વિનાશક પદ્ધતિ અવલંબીને કવિ સાંત રજા નથી, પરન્તુ સર્વ
 કવિએ સંસ્થાપક પદ્ધતિ આશ્રય લઈ વેદાન્તના મન્ધો પથ રચવા માંડ્યો
 આ મન્ધો વાચતાં બહુાય છે કે કવિએ મુખ્ય ઉપનિષદોનાં બામ્બ, મન્ધ
 પંચદશી વગેરેનું યથાસ્થિત શ્રવણ સુરમુખથી ક્યું છે. શ્રીમત્ સંકેરાચાર્ય
 પ્રતિપાદિત કેવલાદ્વૈત વેદાન્ત અખ્યાબદ્ધે રવીકાવ્યું છે. તે અદૈતવક્ત્રે
 અનુકૂલ તત્ત્વમાન સમજવવાના ઉદ્દેશ-બધી કાર્યમાં કવિએ હાથ
 છે. તે જ્ઞાની કવિએ વેદાન્તનું કિમ્બર્શન સંક્ષેપમાં કરાવ્યું છે. આ મન્ધ
 વિચારોની સુમણી એવી તે મહન અને મૂઢ છે કે મહાન પંડિતોને પણ
 ઉકેલતાં ક્ષણભર તે મોયાં ખાવાં પડે. તે વિચારોને સમજવાને બદ્ધસ્ત
 અનુભવપૂર્ણ અભ્યાસકોની અપેક્ષા છે. વિરોધીને યુક્તિપ્રયુક્તિવડે મન્
 કરે એવાં પ્રમાણોથી વિષયને ચોખ્ખું દર્શાવે દ્વારા સત્ય વસ્તુ પ્રતિપા
 કરવામાં કવિના મહાન આયાસ તેમજ પ્રયાસ સફળ થયા છે.

અખ્યાની ઉભય પ્રકારની કૃતિ અવલોકતાં વિધ્વંસક પદ્ધતિ અનુસાર
 લખાયેલા છરપા ઉત્તમ પ્રતિવા છે એમ લાગે છે. કવિની વિચાર તથા શુદ્ધિની
 અપૂર્વતા, સમયોચિત અને તાત્કાલિક દર્શનોની સ્ફુરણા, કસરાળી કથની
 મથવાની અદ્ભુત શક્તિ, સંકટ નિરસન કરવાની કૃશલતા અને વિરોધી
 પ્રમાણો ભેદવાની અપલતા તેમનાં પદ્યોમાં જેવામાં આવે છે. અખ્યાના પ્રકાર
 દુઃસહ અને દુર્નિવાપ છે. પૌરાણિકો અને મતમતવત્કોને તેનાં સ્વને કહ
 સાહે છે. અસ્તુ. હવે આપણે કવિના હિદેય પ્રતિ વળીશું.

કવિનો ઉદ્દેશ—અખ્યાનું દર્શિબિન્દુ કવિતા રચી તે દ્વારા પ્રસિદ્ધ
 થવાનું હતું નહિ. તેથી ' આત્મ લક્ષ ' અભ્યર્થે કવિ 'ગિમ્માવાદ' ઉપર

માક્ષેપ કરે છે અને મતાગ્રહને નિન્દે છે.—

“ જી ધ્યા ખરલે પડિત કવિ, જે મનની વૃત્તિ રક્ષા અનુભવી.

એક એકનુ યોદ્યુ નવ મળે, ખટ દર્શન જુજવા આ કુળે,

સૌને હુ-માસનેા યાપ ..

અખો શુ' કવિપણુ કરે, જે વાત કરી ના પહોચે શરે.

કે લેવુ કે મુકવું કહે, તે તો ત્યા આધેર રહે.

કહેલું કરતા આવે લાજ ..

ઠોકે પડે તે જોડયુ ખર, જેણે જીવપણું ભયે પરં.

બાકી સધળો મોહ જોડાય, મનહું ગમતું સૌકા ગાય. ’

...

...

...

જી ધ્યો કહે જી ધ્યો સાબળે, તેણે જડપણુ બેનુ નવ ટળે,

જેમ ચિત્રામણના દીવા વડે, કેમ રાત અધાની દષ્ટ પડે ?

શુ સાબળે ને અખો શુ કહે, જે માયા લાલચથી ખીલે ?”

આ સિવાય અન્ય અગોર્મા પણ કવિ સખધી ઉદ્દેશો કહાડયા છે. કવિ અંગ ’ માં કવિ પોતે જ કહે છે કે,

‘ જ્ઞાનીને કવિમા ન ગણીશ, કીચણુ સુવળના કેમ વણીશ ? ’ ✓

કદિ એમ શકા યાય કે અખા ભકતનેા ઉદ્દેશ કવિ તરીકે પંકાવાતો ન તો ત્યારે તેણે ગદ્યમા કેમ ન લખ્યુ ? તેનું ઉત્તર એ છે કે તે સમયે ગદ્ય થો ચવાનો પ્રચાર ન હતો તેમજ ધારેલી અસર જનસમાજ ઉપર કવિતાથી હેલી યાય છે. કવિતામા વિચારો સક્ષિપ્ત હોય છે તેથી, તથા ધ્વનિને લીધે, ઠોકો કવિતાને કહર્ય કરે છે અને તાત્પર્ય, ત્વરાથી સગળ લે છે. કહાયિત મા પણ અખાનેા હેતુ હોઈ શકે

કવિના પ્રધાન ઉદ્દેશ બે જણાય છે પ્રગમ પૂર્ણ જોસથી પ્રવર્તી રહેવ-પૂર્ણતા, અધમતા અને અધતાનું હસતા હસતા પ્રગવર્ગને બાન કરાવી, કેન્માર્ગમા વહેતા જનસમાજને ઉન્નતિ-માર્ગને સીધે ગીલે ચઢાવવો એ એક ઉદ્દેશ, અને એકવાર જનસમાજ સત્ય માર્ગે આવ્યો એટલે પછી, મિથ્યા અહંકારાદિ વિકારો ત્યાગ કરવાના યોધપૂર્વક ઉન્નતિ માર્ગમા આગળ વધવા સારૂ અહૈતવાદની શિક્ષા એ ખીજો ઉદ્દેશ. આ પ્રમાણે યોટો માર્ગ છોડાવતી વખતે અધર્મ વિદ્ર સક નીતિનુ અને ત્યારપછી ધર્મસ રથા-પક નીતિનુ- દષ્ટિબિન્દુ રાખી, જનસમાજનું મ્દવાણુ કરવા કવિએ પ્રયત્ન કરેલો છે. /

કવિના ઉદ્દેશ જોવા પછી તે ઉદ્દેશને અનુસરતી ભાષા છે કે નહિ અર્થાત્ અંતર્ગત વિચાર પ્રકટ કરવા કવિએ જે ભાષાને ઉપયોગ કર્યો, છે તે

બાપાથી ઉદ્દેશની સિદ્ધિમાં કવિ સફલ થાય છે કે નહિ તે જોવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે.

અખ્યા ભક્તની ભાષા—ભાષાના આડબર વિના યથાશક્તિ સરલ ભાષા વાપરવા કવિએ યત્ન કર્યો છે. કવિ થવાની મહત્વાકાંક્ષાના અભાવે શબ્દરચના તથા પદલાલિત્ય વિષે યથોચિત ધ્યાન આપ્યું નથી, તેમ છંદની માત્રાપ્રતિ પણ અસહ્ય રાખ્યું છે. પરંતુ વિચારસંકલના તથા વિધયઘટનાને પ્રધાનપણે કવિતામાં અવકાશ આપ્યો છે. વિષય સમજવામાં મુશ્કેલી પડે તે સહ દર્શાવેલા ઉપયોગ તેમણે છુટે હાથે કર્યો છે. વિષય વેદાત જોવા મહાન ગૂઢ હોવાથી, તથા સ્વરૂપમાં બહુ કહેવાની વૃત્તિથી કવિતાનો અર્થ જોઈએ તેટલો સ્પષ્ટ થઈ શક્યો નથી. વળી દર્શાવેલા ઘણા લીધા છે. છતાં કવિએ તે સર્વને સવિસ્તર ઘટાવવા પ્રયત્ન કર્યો નથી, પણ માત્ર સૂચનારૂપે મૂક્યા છે. આ કારણોને લીધે શબ્દપ્રયોગો કવચિત શુદ્ધ તો કવચિત અશુદ્ધ, કવચિત કિલ્લ તો કવચિત દહાકૂટ થયા છે અને વાક્યરચના પણ કિંવામદ આદિ અન્ય આવશ્યક અંગ, અધ્યાહાર હોવાથી દુર્બોધ અને કઠિન મની છે.

અખ્યા ભક્તની કવિતા આડબર વિનાની અને સરલ છે એ વાત સત છે, તથાપિ કેટલેક સ્થાને તે કઠિન અને કિલ્લ તેમજ અશુદ્ધ સાહુમ પા છે. તેના મુખ્ય કારણો વાક્યરચનાની કિલ્લતા તથા વિષયની ગહનતા છે. દર્શાવતા તાનમાં તે તાનમાં કવિને શબ્દશુદ્ધિનું ભાન રહેતું જણાતું નથી, વિચારઘટનાને સંપૂર્ણ માન આપવાના ધ્યાનમાં, તથા તેની સાથે કવિતાના સાનુપ્રાસ નિયમના બંધનનું અપમન ન કરવાની આકાંક્ષામાં, કવિને શબ્દસ્વરૂપની સાન રહેતી જણાતી નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ તે શબ્દોને છિન્નબિન્ન કરી વિરૂપ યનાવવામાં લેશમાત્ર પણ તેઓ આચક્ષે ખાતા નથી.

ઉદાહરણાથ—‘નેતિ’ ને બદલે ‘નેત’, ‘અમનરક’ને બદલે ‘અમન’, ‘અભોક્તબ્ધ’ને બદલે ‘અભોગત’, ‘ઔદાર્ય’ને બદલે ‘ઉદાર્ય’, ‘ત્રેવડ’ને બદલે ‘તરોવડ’, ‘કુખા’ને બદલે ‘કુધા’, ‘અર્થ’ને બદલે ‘અર્થ’, ‘આપણુ’ને બદલે ‘આપોણુ’, ઇત્યાદિ.

એજ કારણથી તેમની કવિતા ‘રસવતી’ નથી એમ કહી શકાય. રસના અભાવથી તથા કિલ્લતાના સહબાવથી વાક્યરચના એવી વિલક્ષણ થાય છે કે તેનું વાર વાર વાચનમનન કર્યા વિના કવિતાનો અર્થ તેમજ રહસ્ય સમજવા કઠિન થઈ પડે છે.

કવિએ અડમ્મકે અનકારકિ કવિતાના ખાલ સ્વરૂપપ્રતિ લક્ષ આપ્યું

મથુરું નથી. અલંકારપ્રયોગ, જ્ઞાનનાં મૂળતત્ત્વ યથાર્થ સમજવાનાં માર્ગમાં આડા આવે છે એવી કવિની સમજ હોવાને લીધે, આલંકારિક ભાષા પ્રતિ તેમને સ્વાભાવિક અણુગમો થયો હતો. કવિ કહે છે કે :—

“ કવિએ શેક્ય જણાવા કાજ, ગાળે જેમ શાહિજીનો ગાજ
 વૃદ્ધિ થવાને નર ગડગડે, સારી અવ્યયથી પાછો પડે.
 ‘શબ્દભજ માયાતું’ કૃડ, ત્યાં નર પશુ પડે, મતિ મૂડ,
 શાશુગરી વાણી સૌ ગાય, ડોંગોલા જીવ સામજવા નય;
 અખા શું વાચ્યું સમજ્યો કશું, આખનું કાજળ ગાલે પરચું. ”

વળી કહે છે કે :—

“ સાચું સાધન જે કો કરે, વાગવિલાસ સકલ પરદરો ”

“ પૂનવા મનમાં બહુ કોડ, શબ્દ તણા જેડે છે જેડ.
 બૂખ્યા નર બહુ તક જ પીએ, બહુ ઉદર કરીને પુષ્ટિ પામીએ.
 તેણે પ્રાય નહિ ને વાથે રાજ, એમ અખા નોહે આતમ ભોગ. ”

“ પુષ્ટિત્યાણી તે મેવાસ, સુખ સરણું પણ મહા અયાસ ”

“ રાગદેખની ખૂંટ કરી, કવિ બાપાર બેઠા આદરી,
 તેમાં આ શું વાથે લાક ? વાથે ગયા જેમ જીનો ગાભ. ”

ઉપરનાં અવતરણોથી સહજ સ્પષ્ટ થાય છે કે ઝડઝમકે અલંકારાદિને માથાનો આડંબર સમજી, કવિની તત્ત્વશોધક વૃત્તિ તેનાથી સદોસવૃંદા દૂર રહેતી.

- સંદેષમાં, કવિતાને શાશુગરવા કવિએ જે કોષ પણ પ્રકારનો પ્રયાસ કર્યો હોય તે તે માત્ર અનુપ્રાસ—આણુવાત્રો જ કહ્યો છે, અને તે અનુપ્રાસના અધનને એટલી બધી મહત્તા આપી જણાય છે કે આપણે ઉપર દર્શાવી ગયા તેમ તે અનુપ્રાસ, યજ્ઞક આદિ આણુવાને માટે શબ્દોત્તું રૂપાંતર એટલું મધુ મધ ગયું છે કે તે ઉપરથી મૂળ શબ્દ શોધી કહાડવાનું કાર્ય અતિ કઠણુ મધ પડે છે.

પરંતુ અખા બકતનાં વેદાંતવિષયક પદો જેતાં તેમાં કંઈ ઝંઝાર તરેહનાં જોસ તથા સરખતા વાચકની આંખે તરતાં જણાયા વચ્ચે રહેશે નહીં રસની જમાવટ તેમાં થયેલી હોવાથી, વાંચનારને પુન્યાતાં એ ધરી આનંદ થવા વગર રહે તેમ નથી. વિવિધ રૂપકો લઈ તેનાં સર્વ અંગોને ધરાવી,

વિષય સમજાવવાની પ્રવૃત્તિમાં બંધન કવિ સર્વોચ્ચ મૂલ્ય યથા છે. બાધાની દિશ્વળતા ધરૂં અંગે દૂર થઈ છે. પદોમાં સહજ સરલતા આવવાથી તથા દષ્ટાંતો યથાર્થિત સમજાવેલાં હોવાથી, કવિતાનો પ્રવાહ અરુચિત વધે છે કુટિલ તથા વધ સંદેહનો ઉપયોગ ધરૂં અંગે ઓછો છે, તથા ઝડઝમ, પ્રાસાનુપ્રાસ પણ સહજ છે હુદમા, ખખડખડન છાંદમાં દુગ્ગોચર યતા દોનો અત્ર ન્યૂનાંશો જણાય છે દષ્ટાંત તરીકે એક ઉત્તમ પદ્યું અત્ર અવતરણુ કર્યું છે —

“ દયો મયો ભિ બળદીઆ, તારા પ્રેમના જોતર વાળ,
વાળીડા પુનના જોતર વાળ
રાસ ગુર જ્ઞાનની કરીએ સત પરોણો મહીએ દાય
સખીડો જોડીને સભાળીગે—વગેરે ”

કવિનાં દષ્ટાંતો—કવિતુ લેખનયાતુર્થે જેમાં પ્રકાશી ઉડે છે તે બાગુ કવિનાં દષ્ટાંતો છે અખા બક્ત દષ્ટાંતનો પ્રયોગ કરવામાં અતિ ઉદાર છે એ તો પ્રસિદ્ધ છે દષ્ટાંતોને ન્યાયસાચમા પ્રમાણુના એક અંગ તરીકે ગણવામાં આવે છે, અને પ્રમાણુ ગમે તેટલુ પ્રમળ હોય છતાં સપક્ષ દષ્ટાંતના અભાવે તે પ્રમાણુ નિરર્થક નીવડે છે દષ્ટાંત એકલુ કામમાં આવતુ નથી એ વાત સત્ય છે તથાપિ યોગ્ય રીતિએ ઉપયોગ કરવામાં આવે તો દષ્ટાંતના સાધનથી સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરવાતુ તેમજ પ્રતિપક્ષીના હૃદયમાં તે સિદ્ધાંત ઉતારવાતુ કાર્ય સરલ અને સુકર થાય છે સ કાની સુપક મ યિઓનો વિરૂઢે કરવામાં દષ્ટાંત સમાન અન્ય તીવ્ર શસ્ત્ર બાગ્યે જ હશે જનસમાજમાં અસાધારણુ ભુદ્ધિશક્તિવાળા વિદ્વજનો પ્રમાણુમાં ઓછા હોય છે, તેથી સાધારણુ ભુદ્ધિવાળા મનુષ્યોના મોટા ભાગના મન ઉપર સિદ્ધાંત દસાવવામાં શુષ્ક તર્કવાદ કરતાં સરલ અને સરલ દષ્ટાંત અધિક અશે સફલ થાય છે ગહન વિષયની કઠિન રૂઢિયાઓ અરૂપ સમયમાં સ્વલ્પ આવાસથી સામાના હૃદયમાં ઉતારવાતુ સરલમાં સરલ અને સચોટ સાધન જો મોઈ પણ હોય તો તે દષ્ટાંત જ છે

તેથી જ અખાભક્તે જ્ઞાનનિષયને રુકુ અો સરલ કરવા માટે દષ્ટાંતુ તિગ્મ શસ્ત્ર લીધું છે, જેમ એક કુચલ આણુવલી પોતાના લક્ષ્યને સુલભતાથી વીંધે છે તેમ આપણા પાખડખડક, સત્યસુધારક, જ્ઞાનમાર્ગ—દર્શક અખા કવિ પણ પોતાના લક્ષ્યને સચોટ વીંધે છે દષ્ટાંતો એવાં તો માર્મિક છે કે વિરોધી ગમે તેવા જ્ઞેસમા હોય તોપણ તેની સ્થિતિ ગળીઆ પળદના જેવી તરૂત જ થઈ જાય જ્યારે જ્યારે દષ્ટાંતોનુ સ પૂર્ણ મનન

કરવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે કવિના મનના પ્રવાહમાં ધ્રુવોથી કે અનિ-
 ધ્રુવોથી તથાયા વગર રહેવાતું નથી. અને દૃષ્ટાંતો પ્રતિપાદન કરવા કવિશ્રીની
 શક્તિ અગાધ છે. તેનું કારણ એ કે કવિએ બહુ જ જ્ઞેયું છે, સાંભળ્યું છે,
 અનુભવ્યું છે અને પોતાના જીવનમાં ધ્રુવો અંશે જોતપ્રેત ક્યું છે.

હવે, દૃષ્ટાંતોની અસર-મર્દનં ગુણવર્ધનમ્ એ ન્યાય પ્રમાણે મનનથી
 વિશેષ થાય છે. દદિ કોઈ એમ અનુમાન કરે કે બંધબેસતાં દૃષ્ટાંતોને શોધતાં
 તથા ગોઠવતાં કવિને મહાન્ પ્રયાસ વેદવો પડ્યો હશે તો તે યથાર્થ નથી.
 કારણ કવિની કવિતાનો પ્રવાહ એવો તો શીઘ્રવેગી છે કે છટાદાર બબકબખ્યા
 લખાણમાં કવિને દૃષ્ટાંતો હસ્તામલકવત ઉપરિચત જણાય છે. સંકલના
 વિનાપ્રયાસે સ્વાભાવિક ઉદ્દગારને અનુસરતી છે. મોઠક અને વેધક દૃષ્ટાંતોમાં
 કવિ વાચકને મગ્ન અને મસ્ત કરે છે. અખાનો સુવર્ણકાર તરીકેનો સ્વભાવ,
 અહીં જણાઈ આવે છે.

ચોડાંક ઉદાહરણ લખ્યે:—

'વેશ રૂક છે આઠી ગઠી, માલી' પેઠે તે ન રાકે નીકળી'
 'રંચ થટે તે જલો મેલ, ચોતે રહે તે રહામું સહેલ.'

મૂળ શુદ્ધ વસ્તુ હોય તો પ્રેક્ષકને પ્રેક્ષતાં નયા વિચારતાં સુગમતા પડે
 છે. પરંતુ કોઈ પણ પંથ કે સંપ્રદાયમાં પ્રવેશ્યાથી, સંસ્થાનો રોગ મૂળ
 વસ્તુ ઉપર ગટે છે અને સત્ય વસ્તુ આવૃત થયાથી સર્વેશ શકાતી નથી.

'પટે નહિ જે પૃથ્વી સુવે, કને નહિ તે કો શું પુવે ?
 ટાટું જિનું નોએ આદાશ, પાણીમાં નહિ માખણ છાય,
 બદલાન એહું છે અખા જ્યાં નહિ સ્વામી સેવક સખા.'

...
 'જેં ટુમહું માંહેથી મરે, તો જે લઈ પેસે તે તરે.'

ટુમહું લીલું અર્થાત અંતર્ગત સંકલિત હોય છે તો તે તેના આશરે
 રહેનાર માણસને પાણીમાં તારી શકતું નથી, તેમ અંતરમાં મલથી બરેલો
 શુરુ પોતાના શિષ્યને તારી શકતો નથી, પણ હલકું પોતે કુએ છે અને
 અન્યને કુળાડે છે. પરંતુ જે ટુમહાનો મજાંબાગ સુકાઈ ગયો હોય છે તે
 ટુમહું જેમ તારક થાય છે તેમ કામ-ક્રીધાદિક મિકારો જેના બળી ગયા
 હોય છે તેના શુરુઓ પોતે તરીને અન્યને તારી શકે છે.

‘અખા ગોઠું’ છે એ વાકું, જેમ કરડું વીળે એ માંકું.’

‘અખા વરતુ ગુંબાને ગોળ, ત્યાં ઉપમા તે માયાની ટોળ.’

અખા ભક્ત કહે છે કે ગુંગા માથુસે ગોળ ખાધો દોષ છતાં જેમ તેવું વર્ણન કરી શકતો નથી તેવા પ્રકારનો સત્ય વરણનો અનુભવ છે. અને તેટલા માટે તે કે જે અનિર્વચનીય છે તેને ઉપમા આપી વર્ણનીય પદ આપ્યું તે માયાની મૂકરી કરવા સમાન છે.

‘અખા જાળકની પેઠે ઘણું, ઘોરાં સાટે ધણું મધુ’

જુદું ઘણું વંઠ્યું મન-વળ, ઉપાય ટળીને ખૂટ્યું ધન.’
ત્યારે પ્રમ્ સાધવા જાય, કોણું કાપડ સોઠો માય ?
સાચી કમળી કમતા જાય, ઉદર અર્થ કરે અન્યાય.
કહે અખે એવું યું ભરડુ, ગુંબતાપ વાતર-તાપણું.’

‘આહું માત્ર ને અહકું ભણ્યો, વડકણી વકુએ ડીકરી જણ્યો:
‘કયા મુણી મુણી રૂઠયા જાન, તોએ નાળ્યે બહાજાન.’

અખા ભક્તના વિચારો :—અખા ભક્તની કવિતાનું અહિરંમ જે ભાષા તે આપણે નિરખ્યુ, હવે તેના અંતરવરૂપનો, અંતરિક્ષિત વિચારનો સમ્પ્રદાયકાર દરીશું તો અપૂર્વ આનંદ થવા સંભવ છે. અખા ભક્તના વિચાર સર્વે ‘કાવ્ય દોહન’માં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:—
“કવિ તરીકે એવું કાવ્ય જુદાજ પ્રકારનો બાસ ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. કવિતા તરફ કે રચના ને કાવ્યચાતુર્ય પર એવું લક્ષ જણાવું નથી. એવે તો માત્ર પોતાના વિચાર જ દર્શાવવા પર લક્ષ દીધું છે એના જ્ઞાનના વિચાર ખુલ્લું ઊંચા, એક ભારતા, ચિત્તવેદક છે; તેમજ બોધક, શોધક, પૃચ્છક, અને મનન કરવા યોગ્ય છે. વિચાર એટલા બધા તો પ્રીટ છે કે સહજમાં સમજાય નહિ અને તેમાં પંડિતો પણ હાર પામી જાય. જે જે જ્યાં વિચારો ભભક-ભરી વાણીમાં એણે દર્શાવ્યા છે તે સાધારણ સમજમાં ઉતરી શકે નહિ એવા છે.” એ વિચારોનું હવે આપણે યથાશક્તિ દર્શન કરીશું.

અખા ભક્તના વિચાર પ્રીટ અને સુષ્ટિત છે. જેમ એક નારિકેલ ફલનું આવરણ કર્કશ અને ક્ષિણ્ટ હોય છે તેમ અખા-ભક્તની ભાષા પણ પ્રથમ કહ્યું તેમ કર્કશ અને ક્ષિણ્ટ છે. પરંતુ નારિકેલના આવરણમાત્રને જોઈ જે કાળજીથી કરે તેને અંદર રહેલા સુન્દર ફલનો સ્વાદ કંઈ પ્રાપ્ત થાય

નહિ તેમજ અખા ભક્તની કવિતાના સંબંધમાં છે. કારણ, તે કવિતામાં બાપાશ્રી આવરણ ગમે તેવું છે તથાપિ સહજ વિચાર કરનાર શુદ્ધિમાન, આવરણને ભેદી તેમાં અંતર્લિત સુન્દર અને મનોહર વિચારોનો સુખદ સ્વાદ લે છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યે સત્યવસ્તુ અર્થાત્ બ્રહ્માના જ વિચારને સેવવા જોઈએ. કારણ, એ વિચારોજ કાર્યસાધક થાય છે. અન્ય વસ્તુના વિચારો અનુપ-યોગી છે એટલુંજ નહિ પણ સત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં તેઓ અંતરાયજનક થાય છે. આથી કરીને પ્રત્યેક પ્રસંગે સદ્વિચાર સેવવા માટે ઠોણી ઠોણીને કવિ બોધ કરે છે. અસદ્વિચારનો પરિહાર મનુષ્યો કરે એટલા માટે જ વિદ્વંસક પક્ષને અનુસરી છરપા રચ્યા છે. સદ્વિચાર સંબંધમાં કવિ લેખે છે કે—

‘સાધ્ય સાધન શુદ્ધ વિચાર, જે ‘હું’-‘મારા’નો કાઠે પાર,
સદ્વિચાર તે સાચી વક્તિ, જેણે જીવ-શિવની સહીએ વ્યક્તિ.
સદ્વિચાર થઈ જેણે મહુ, તેને સાખા પત્ર બાજુ’ નવ રહુ,
સદ્વિચાર વિશુ કરે જે થણુ, તે અખા ધુડય ઉપર લી’પણુ’.

કેટલાંક ‘અંગ’માં દર્શાવેલા વિચારો

હવે દર્શાવેલા કવિનાં કેટલાંક ‘અંગો’માં દર્શાવાયેલા વિચારોનું દર્શન કરીશું. અખાભક્તના ઉદ્દેશ્યોમાં પ્રત્યેક વિષય વેદાંતની દ્રષ્ટિથીજ વર્ણી-યેલો છે. તથા જેમ પ્રાણીમાત્રને આ સ સારમાં ભટકી ભટકી મોડું વહેણું એક દિવસ પરબ્રહ્મામાં મળી જવાનું નિયત છે, તેમ અખાભક્ત પ્રત્યેક વિષયમાં આડાઅવળા ધુમીને પોતાના વિચારોનું પર્વવસાન પરબ્રહ્માને જે એકજ સત્ય વસ્તુ છે તેમાં આણીને કૃતકૃત્ય થાય છે.

૧ જુનરાતી ભાષા અંબન્ધી:—વેદાન્ત જેવો વિષય પ્રાકૃત જુનરાતી ભાષામાં ન સમજવી શકાય એવા દુરામહને તોડવા કવિ ‘ભાષા-અંગ’માં તથા ‘કુટકજ અંગ’માં મદ્દાન પ્રયત્ન કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાન સમજવ સમજવવામાં સંસ્કૃત ભાષા જ જોઈએ કે પ્રાકૃત પણ નથી શકે એ સંબન્ધમાં કવિનો અભિપ્રાય છે કે જે ભાષાથી વાચકો અને શ્રોતાઓ ઉપર તત્કાળ અમર થાય અને તેઓને સહજમાં સમજવી શકાય તેજ ‘ભાષા’:—પછં બનેને તે સંસ્કૃત હોય કે પ્રાકૃત હોય, ભાષા પ્રાકૃત હોવાથી તત્ત્વ કાંઈ નિગૂ રહેવાનું નથી, અને સંસ્કૃત હોવાથી તે કાંઈ સવિશેષ વ્યક્ત થવાનું નથી પ્રાકૃતના અસ્તિત્વ વિના સંસ્કૃત ભાષા, તેાંધવહીમાં તેણિમા ધન જેવી છે જે ઠોષણા છોડી લોકોને તે નાણું ધીરાય તો વ્યાજ મળે તે પ્રમાણે પ્રાકૃત

દારા તે પ્રવેશના અવગણ્ય કરવામાં આવે તેજ સંસ્કૃત પ્રવેશની ઉપયોગિતા તથા મહત્તા જાણાઈ રહે. તત્ત્વપ્રાપ્તિ તથા મોક્ષપ્રાપ્તિ પ્રાપ્ત બાબત કો તે મે મરી. કવિને મન, જાણ એ માત્ર જાવન અક્ષરના અંગેજ તથા પરિ-
વર્તનથી નિપજોભી શબ્દસંદાનિ છે. પરમાત્મા તે આ જાવને અક્ષરથી પર
છે અને એ જ વેપન 'મો' અક્ષર જે જોડે તે અંગે જાની. વગી જાવના
વિષયને દેશકામ કલ્યાદિ બંધનાં સમુપર્યાં તથા તેથી અમુક કાંઈ અમુક
બાબતો જોવાની જોઈએ એવો કામ નિયમ નથી

તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ મૂખ્ય હેતુ છે એમ અખા જ્ઞાનું કહેવું છે.
જ્યાં મળવું જાવતો વેતુ દોષ ત્યાં પાત્ર મુક્તિજાનું દોષ કે મુવર્જનું—જેનું
દોષ તેનું આલે; કંઈ પાત્રની જ્ઞાતિ ઉપર મળવળના રવાવેનો આધાર નથી.
તે જ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં જાણા ગૌણ પક્ષે છે. આ દર્શાવે જમ
જનક (mahatendrag) છે. મૂળ પ્રથે સંસ્કૃતમાં રચાયલા દોષથી
પ્રાપ્તમાં તેનું રહસ્ય વધાર્યું સમજાવી શકાય નહિ, અને વધાર્યું જાવતી
અપેક્ષાએ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ આરમ્ભ છે પરંતુ અખા બહુ સુમર્થનના
વેમમાં આ જમજનક દેવ વિમરી જન્ય છે. અને સત્ત્વરજ્ઞ સમજાવવા
સંસ્કૃત બાબત વિશેષ મસ્તમતી છે એમ એમની જુદિમાં પ્રવેશી શકવું નથી,
અને અપવાદ-૩૫ દર્શાવે આપી, માધ્યાજ્ઞ જુદિવાળા મનુષ્યોને એકદમ

‘ શબરી શું સંસ્કૃત બણી હતી બાઈ > કયા વેદ વાંચ્યા કર્યાબાઈ ? ’
 વ્યાધ તે યું બર્યો હતો વેદ ? અલ્પિમ શું બણી હતી બેદ ?
 વળી શબરીની સમજે રીત, અખા હરિ તેના જેની સાચી પ્રીત”

૨ આભડછેટ સંબંધી:—રૂપશાર્પર્શની છોછને કવિ બહુજ વખોડી
 ફાટે છે. ‘ આભડછેટ ’ અંત્યજની ડીકરી છે અને તેના બણી ખાલણ અને
 વૈશ્યવ છે, કેવળ અહારની શુદ્ધતા જાળવવાથી અંતરની શુદ્ધતા જાળવવાય
 છે જ એમ નથી. હાડયામડાં ધોનારા માણસો પોતાના અંતરમા ફેટસી બધી
 મહિનતા અને દુર્મંધ બરી છે તે જોતા જ નથી. અને આ સર્વ ઉપચારો
 હરિનું વધાર્યાં સાંગ ન હોવાથી કરે છે. અને તેનું દેહ આ ધાય છે કે હરિને
 પાર પમાતો નથી. અવતરણ:—

‘ આભડછેટ અંત્યજની બણી, આદમણ વેણુવ મીધા બણી.
 શુષ્ક ધાય કયમ જે આમડું ? મોટું મોઢું એ વાંકડું.
 હરિ ભર્યા વિના બૂંચા સમે, અખા પાર ન ધામે કયમે !
 ઇશ્વર ભણે તે આચાર, એ તો છે ઉપલો ઉપચાર:
 મીઠાં મહુડા માન્યા દ્રાખ, અન્ન નોય, અન્નમાની રાખ.
 સોનામુખી સોનું નવ ધાય અખા આધણીને પાયરતી વહાણું વાય.

૩ મિથ્યા ગુરૂસંબંધી:—અંતરનો મેલ ધોવા વિના, પોતાની
 શકિતનું માપ જાણવા વિના ગુરૂપદ ધારણ કરવું એ પોતાને તેમજ પોતાના
 અનુયાયીઓને હાનિકર છે:—

“ જે તુમડું માંહેયુ મરે, તો જે લકષ પેસે તે તરે,
 તરવર ફળ આપવા ન લય, અખા આખે ચડે તે ખાય.
 પહેલો ટું પરમારથ પ્રીલ, પહે ગુરૂ યવાને ઇલ.”

મિથ્યા ગુરુ એ સાપના જેવો છે અને જેમ એક સાપને ઘેર ખીંને
 સાપ જાય તે દેહન મુખ ચાટીને ઘેર પાછો આવે છે, તેમ એવા ગુરુ પાસે
 જનારા શિષ્યોને તેવો જ લાભ મળે છે. અને એવા ગુરુઓ શિષ્યને
 સંસારનો પાર પમાડી શકતા નથી. સર્વે આરાઓનો ત્યાગ કર્યે જ
 પરમાત્મા મળે છે, તેથી અખા બહુન કહે છે કે ‘ હૈ દંબી ગરુ !

પણ તે કામ સાધી શકાય છે, તથા તે-દ્વારા પરમાત્માનો આશાન્કાર થઈ શકે છે. દુષ્ટ તથા મારાપણું ખોવાને માટે દરિદ્રમનનો આશ્રય લેવાની જરૂર છે અને દરિદ્રો ભગ્ન એ પોતે જ મુક્તિ અપારવામાં આધનશૂલ થાય છે. અવતરણુઃ -

‘ જો મુક્તિ વાટે નાંખી, તો એ કાશી એ નાંખી,
પ્રમટ મુક્તિ આને દરિદ્રસ, દરિ દેખાટે સર્વાંગસ
અખા નદિ કમારે પડી, દરિદ્રન મુક્તિ આપે શકી
રામ રવડતા હું કે ગણ્યો, યેણે તે પરમુખથી રજ્યો.
હુ—મારું યોચાણુ કામ. મરુ ધરે બેઠા . રામ,
દરિવિણુ જાણે લેખણુ કાળ, પોયે તીર ન થાયે વાળ ”

ટકાપિ તીર્થાટન કર્યું તથાપિ હવનિગાને વિમારે પાડવા નદિ તેા સર્વ મુકેતલ વ્યર્થ છે રત્નાનમાત્ર કયોથી જાવન સર્વાય છે એવુ નાશુલ સમજે છે પણ તે ખોટુ છે કારણ કેનજ બદારના રનાનાદિ ઉપચારોથી આંતરની મુદ્ધિ લેરામાત્ર પણ થતી નથી, એટલે એ સર્વે વેડ યર્થ પડે છે. જેમ દહીંનું મયન કરી ઘીરૂપી સજ્જન ગદાગ વ્હુદું કાઢવામાં આવે છે તેમ પ્રત્યેક મનુષ્યે ગમે તેા ધરમા જોરી રહીને અથવા દેશદેશ મટન કરીને પણ પોતાનો દેહ, દેહમા વ્યાપ દરિદ્રતાથી નવારો છ એ પ્રીછી લેવુ જોઈએ. જેમ પરણુપ્રાપ્તિમા તીર્થાટન આરથક નથી તેવુ જ દેહભન સળ ધમા છે. અખા બકત મહે છે કે —

‘ દેહભન મુડાવું કમું. મુરખ જાણે માડયો ધમું,
પીડે પિંડ તે પેટને કાળ કાયા કરી જાય મદાશાળ.
વિષય-વશુ ધ્યા બ્યસની યયો અખા આત્મપરિચય જયો,
ખરા વચૂતા પડત જાણુ કમુંતણુ બાધુ બધાણુ
ભણી જણી બેઠા યથ પૂજ, પણ અજાણુ રજુ આતમનું ગૂઠ,
બેઠ ન લયો વાચ્યા કાંકા, કાણે અખા ફેરવ્યા માકાકા! ’

દરિ તેા સચરાચર વ્યાપી રહેલા છે અને તેને માન પીછવાની શક્તિ નીજ અપેક્ષા છે

“ પાને પોધે લખીઆ દરિ, જેમ વેણુમા ખાડ વીખરી
સન્તે ખાધી કીકી યહ, અને વચકે તેા સમુદ્ધિ વલી,
તે માટે તે તેવા રહા, અખા સજ પાર ગન યથા ”

આ સર્વથી અખાબકત સાસ ગના માકાતમને માન આપે છે અને સ પરણુપ્રીતવા સદૃશની આરથકતા છે એમ પોતાના મ યમાં વાર વાર કહે છે

દવિતાસરિતામાંથી સરતો સદ્બોધ

૧ અંતાઃકરણની વિશુદ્ધિ:--દવિનો પ્રથમ બોધ એ મળે છે કે મનુષ્ય માત્રે અતલ્લરણ્ય વિશુદ્ધ કરવું જોઈએ. કેવલ બહારની શારીરિક-શુદ્ધિ અંતરના મલ જોઈ શકતી નથી. પ્રત્યેકે શુદ્ધ વિચારને સેવવા, સહયુક્તદ્વારા બોધ પામી, કામ-ક્રોધાદિ વિકારોને દહીને, સર્ગત્ર સમભાન રચાવી, સર્વ ઈન્દ્રિયો તથા વૃત્તિઓને અંતર્મુખ કરવી જોઈએ. અંતાઃકરણરૂપી આદર્શને (આયનાને) સંપૂર્ણ રીતે નિર્મલ કરવો જોઈએ. તેથી સર્વ વસ્તુનું યથાર્થ પ્રતિબિંબિત સ્વરૂપ સરળતાથી મૂલ્ય શકાય છે. આ આદર્શ ઉપર વિકાંગેશરૂપી મલ ફરી વળે છે ત્યારપછી તેમાંથી નિઃસરતું જ્ઞાન પથ્ય તેવું મલિન અને અયથાર્થ થાય છે. તેથી જ ઉપરના નિયમને ક્ષણભર પથ્ય વિસારે પાડવો એ ઉચિત નથી.

જગતમાં જનો બાહ્યાડંબર આચરે છે; અને અન્યની દૃષ્ટિએ પોતે વિશુદ્ધ, સિદ્ધ મહાત્મા છે એમ દસાવવા યત્નો, દંભો તથા પ્રપંચો આરે છે. તેથી પ્રાયશ્ચિક્ષ અવસ્થામાં અજ્ઞાનને લીધે પથ્ય પાછળથી ભુદ્ધિપૂર્વક અનેક અસદ્ક્રિયાઓ આચરે છે; તથાપિ પોતાની બાહ્યાડંબર વૃત્તિ સતોપવા તે માથુસ કોઈપથ્ય સારી સંસ્થાનો સંબંધ શોધે છે, તથા લૌકિક દૃષ્ટિએ મનાતી સાધુ ક્ષાત્રોમાં પ્રવેશી તેનું ઉપનામ ધારણ કરે છે. તેવાના સંબંધમાં કનિ કરે છે કે:—

“ફૂલીરા મા નામ ‘વૈષ્ણવ’ ધરે, શુ યયુ ઘરે ઘર ખાતો ફરે ?
કઈ રાજ નામ ધર્યે નેાય તાજ, નરપત ધરે નરપતિનું કાજ.
અખા અર્થ ઈન્દ્રીરા મા કરા, અખા તેજ મોટાની દરા.”
(જીવ ઇશ્વર અંગ)

“કોઈ આજસ કોઈ કોષે ધરો, પાટે વેરા પહેરીને જરો;
નહિ મહેનત, વેડે નહી સાંચ, વહે વિશ્વ એ ક્ષણ મહિમાય.
દરિને અર્થ અખા એક વિચાર, પછે સાચું પડે તેમ રહે સંસાર.”

આત્મ પરિણામ એ યાય છે કે મૂળમાં તેા અજ્ઞાનનું અંખરું જીવને વળગેલું હોય છે તેમાં અધુરામાં પૂરાં આવા અન્ય પ્રકારનાં વળગથ્ય વળગવાથી મનુષ્યને સત્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં અનેકશઃ અંતરણ્યો આવે છે. આટી ટીલાં, ટપકાં ઇત્યાદિ બાહ્યોપચારમાં મોહ ન પામતાં ઉત્તમ ઉચ્ચમાહ બ્રહ્મને પામવાના ઉદ્દેશથી અંતરના ગતવિકારને દહવા એનો બોધ

અંતરના વિકારોના વિનાશ વિના, તીર્થાટન, દેહદમન ઇત્યાદિ ઉપચારો નિષ્પ્રયોજન નીવડે છે. મનુષ્યને સત્ય પંથે તાળવા માટે જ પરમાત્માએ આના સાધનો યોજ્યાં છે એમ અખા બક્તનો મત છે.—

‘ કુમુદિ છવ અને કપાલ, તે પીચ્યા વિજુ નારે રાસ,
તે માટે કહે છે બગવાન, ભણે દેહદમને આવે સાન,
ધેન ઇછળવી ને ઉદ્દેશ મને, અખા જો હરિ વવણે વળે. ’
(છવ-કથક અંગ.)

✓ ૨ હું-પણાનો ત્યાગ.—અખા બક્ત વારંવાર ઠોકી ઠોકીને કહે છે કે હું-પણું, આપોયુ, આપ-પણુ કાઢવાને કલમી રહેવું એ પ્રત્યેક જનનું આવ-સ્વક કર્તવ્ય છે. જ્યાં સુધી અહં વૃત્તિને નાશ થયો નથી ત્યાં સુધી અગ્નિની જડ ઉખડતી નથી. હું પણ ગાળતા, મીઠાની પૂતળી જેમ જલમાં જલમય થઈ જાય છે, તેવી ‘ છવ ’ ‘ શિવ ’ માં મળી જાય છે. તેથીજ સત્ય-વસ્તુને હસ્તામલકવત્ પ્રાપ્ત કરવાનો રામ-આયુ ઉપાય માયુસ માત્રે હું-પણું ગાળી નાખવું એ છે —

“ હું ગાળી અછતો યદ્ય રહે, હરિ પ્રભા માહેયો વહે
પોતાપણેયો જે નર ટળે અજઅયાસે હરિમા ભજે ”

પરંતુ સામાન્ય રીતે જનસ્વભાવમાં મોટું દુષણ એ હોય છે કે, કાર્યના આરંભમાં જેટલા ઉત્સાહથી પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે ઉત્સાહ ને તે પ્રયત્નનો નિર્વાહ કાર્યસિદ્ધિ પર્યંત નિરંતર થવો જોઈએ તે થતો નથી; સ્વસ્થ પ્રયાસે અસ્થ સમયમાં અનસ્થ મેળવવાની ઉત્સુકતાના સહભાવે તથા યથાર્થ પ્રયત્નના અભાવે તેવા મનુષ્યો તેવા અપકવ પ્રયત્નથી કાર્ય-સિદ્ધિનાં પરિપક્વ સુમધુર ફલનો સ્વાદ સર્જી શકતા નથી. અને તેને જ ક્ષીરે સત્ય વસ્તુના સંપૂર્ણ સુખદ અનુભવના સાક્ષાત્કારથી તેઓ ત્રિમુખ રહી જાય છે પરંતુ પ્રત્યેક જીર્ણ રહેલ છે, ને હું પણ ગાળી નાખતાં તે પ્રત્યક્ષ થઈ શકે એમ છે, છતાં પણ મનુષ્ય તો—

“ હાર કહે પોતાને અમૂલ, તે પડશે ભણી બહાર ઝાંઝે પૂજ
કર્મ કાયની કલ્પિકા જડી, જ્યસને તાગ્યો કાઠે હડી. ”

વળી અંતર્હિત સત્ય વસ્તુને પ્રાપ્તિના વિનારી દર્શ, અસ્પર્શી સત્ય વસ્તુની આખી થયે પોતે એક મહાન સિદ્ધ છે અને સર્વ પ્રાપ્તિ પ્રાપ્ત કર્યું છે એવો દમ એકદમ ખારણુ કરે છે અને અન્યને દર્શાવવા પ્રયત્નો આદરે છે નથી.—

“ગૂજગી અહંદામ નથી જીવે, તેમાં સિદ્ધિશી વારમ જ બહુયો;
 જે મેલો પેચો દોષ્ય બુદ્ધિ વિશે, વ્યસને લાગ્યો મારક બળે.
 અખા અહંકાર ટાળીને જોયે, તું '૨' તો સિદ્ધિને મોંઘ.”

તાત્પર્ય કે અજ્ઞાનને વશ થઈ, સર્વાંશે કુંપલું ગાળ્યા વિના, એકદમ સિદ્ધ થવાના લોભને અવકાશ આપતાં સત્ય વસ્તુ અને જીવ એ ઉભયની વચ્ચે મહદંતર પડતું જાય છે. અખા ભક્ત સિદ્ધિને તેટલા માટે વખોડે છે, સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો વિચાર મનુષ્યને વિષયે દોરી જાય છે:

“અથ મહાસિદ્ધિ ઈશ્વરને વિષે, તેને વેદ ' માયા ' હરી સખિ;
 તેની કશિકાને આ જીવ, તો સિદ્ધિસદ્ધિત કેમ યાચે શિવ ?”
 (ભાષા અંગ)

“સિદ્ધિ કાને યોગી જન, યાવા અજર કરે છે જતન;
 મન્ત્ર અધાર ખવાડે નહ, અખા ન દેખાડે આતમ અકં.”
 (ભાષા અંગ)

માટે કું-પણાનો ત્યાગ, તથા સિદ્ધિના લોભને અનાદર એ બે મુખ્ય કર્તવ્ય છે. વળી સાથે સાથે ઉચ્ચતા નીચતાના વ્યર્થ મમતને પણ સો ગાળીને છેે રાખવો યોગ્ય છે. મનુષ્યમાત્રના ઉચ્ચ કુલમાં જન્મતા ઉપર મોક્ષપ્રાપ્તિનો આધાર નથી. પરમાત્મા સર્વ જીવમાં પ્રવર્તે છે, અને સર્વ જનો વિરાટ સ્વરૂપના અંગ છે. સર્વ અગોના સંમીલનથી જીવ હાલી આલી શકે છે. તો પછી અમુક અંગને કુદ્ર અને અમુકને ઉત્તમ ગણવું એ ઉચિત નથી. તેથી ઉચ્ચ-નીચભાવ દૂર કરી સર્વત્ર સમભાવ રાખવાની અપેક્ષા છે. કારણ, તેના અભાવે મનુષ્ય કદિ પણ માયાથી વિમુખ થઈ શકતો નથી એટલું જ નહિ પણ ઉલટો વધારે ને વધારે તેમાં પચે છે. અને આંતે સત્ય વસ્તુની 'હાગિ' યાચ છે અર્થાત્ પ્રાપ્તિ થતી નથી.

“સહુને મન તે કરે કલ્યાણ, અખા એને હરિ મળ્યાની હાણ.”

વસ્તુ—સહુનો વિચાર એ સવિશેષ ઉપયોગી છે. માટે એ સિવાયના અન્ય નિર્જીવ વિચારોના તો બુદ્ધિહીન જ આવશ્યક છે:—

“વડપણ મેલી વસ્તુ વિચાર, તન વપાગી રહે સંસાર,
 કોઈ વહીં વેશ અહંકારે મરે, વહાણુ સોનાણુ તે નવ તરે.
 એક મિશાલે અહા ક્રોડ, જે વિચારી અખા તુદ મીડ,
 પચ જાતને આ સંસાર, મૂરખ વડે તે વહીં-અહંકાર,
 બાન અભાવે વહીંવણુ, કોટ મકનક દરત કોટિ અણુ,
 બ્રાહ્મણ મત્રિય વેશ્ય ને શત્ર, ક્ષત્રિનો પિંડ અખા મોણુ દીપ ?”

(દોષ અંગ)

આપણે સૌ અત્યારે એક એવા યુગમાં છીએ છીએ જેમાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ કશુંય વિચારવાનો આપણને વખત નથી. અધ્યાત્મવાદ અથવા તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય અતિ ગદન તથા સૂક્ષ્મ છે. સ્થૂલ શુદ્ધિ એમાં આવી શકે તેમ નથી આ જગતમાં કયો પદાર્થ સત્ય (Real) છે તે જાણવાની આવી તત્ત્વજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયોમાનું તથા ભૌતિક પદાર્થોનું જ્ઞાન આપણને સત્ય વસ્તુની પ્રતીતિ કરાવી શકે નહિ કારણ કે તે સૌમા ફેરફારની ક્રિયા સમાવેલી છે આપણે તેને જ સત્ય Real કહી શકીએ કે જે સદા નિત્ય, અવિકૃત તથા અવિનાશી હોય. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે જાતસ્ય દિ ઘુવો મૃત્યુ । જે જન્મ્યું છે તેનું મૃત્યુ અવશ્ય છે.

આ રીતે જોતા આ જગત નાશવત છે અને માટે તે સત્ય નથી. આપણે ક્યારે આધ્યાત્મિક આપણું શું થવાનું છે ? આપણે ક્યાં જઈ રહ્યા છીએ ? આ જગત એ વસ્તુત યુ છે ? આ સમજા મુશ્કેલીભર્યા પ્રશ્નોનો જોડેસ તેા પ્રાચીન ઓક તત્ત્વવેદા યૈલસથી માડીને અત્યાર સુધીના ખટ્ટોન્ડ રસેન, હેન્રી ખર્ગસો વગેરે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પશુ લાવી શક્યા નથી આપણે કેવળ આપણી આજુબાજુની દુનિયા-જેને આપણે આપણી હતી આખે જોઈ શકીએ છીએ-તેની સાથે જ આપણે જીવનવ્યવહાર ચલાવવામાં આપણા કર્તવ્યની પ્રતિષ્ઠા માની છે. આજે જગતમાં જ્યાં ત્યાં વાસના અને વિલાસ, ઝોલિવાડા અને ધર્મવાડા કે પચવાડા, પ્રપચ અને પાખડ, જિન્દગી આકર્ષણો અને સ્વાર્થાધતા, ધાર્મિક વિષયોમાં દબ અને પાખડ, તથા હરામખોરી અને જોડુખી અને 'પેસો એ જ મારો પરમેશ્વર' ના વિવિધ પ્રકારનાં ઠ દો જોવામાં આવે છે.

અ્યારે આવી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે ત્યારે માનવી પોતે પરમાત્માનો, પરમ-તત્ત્વનો, ખહાનો એક અંશ છે, એ વસ્તુ શુદ્ધી જ્ઞાન છે આવી અધ્યાત્મીના સમયે આપણી નચ્ચે ડોઈ અવતારી પુરપનો જન્મ થાય છે જે પોતાના જીવન અને વર્તનથી એ પરમ સત્યનું જ્ઞાન આપણામાં કરીથી જાગૃત કરે છે. ગીતામાં કૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે —

યદા યદા દિ ધર્મસ્ય મ્હાનિર્મયતિ મારત ।

અમ્યુત્પાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સુનામ્પદમ્ ॥

તે આ કથનને પોષે છે. જગત પરના વ્યાપક ધર્મોના મહાપુરુષોએ અવળે રસ્તે ગયેલી માનવતાનો સાચો રાહ બતાવવાના પ્રયત્નોમાં પ્રાણની પણ દરકાર રાખી નથી. એ ઉન્નત વ્યવસાયમાં મોકેટિસે એર પીધું. કાઠરટે પ્રાણની કુર્યાની કરી, છુદ્દે મારવિજય આદ્યો અને કપ્પીર, નાનક, રામદાસ તુકારામ વગેરેએ પોતાનાં ભક્તિ વૈરાગ્યનાં પદોથી તેમ જ લોકોત્તર વ્યક્તિત્વથી આ જગતમાં અમરત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે. આવા જ કાર્મ શુભ હેતુ અર્થે જ્ઞાની ભક્ત અખાનો જન્મ થયો હતો.

અખાનો આત્મા બ્રહ્મનિધાના નવચેતને પ્રકુલ્યે છે, એનાં જ્ઞાનચક્ષુ કોઈ અદ્ભુત સૃષ્ટિનાં દર્શન કરે છે અને એ નિર્ગુનનંદે બ્રહ્મરવરૂપમાં મસ્ત મને છે. એ આખા ય ચેતનવ તા માનવનાં દર્શન એના આ શબ્દોમાં જ યાય છે

આનંદ વાચ્યો ને રગ ઉલટયો રે, પ્રકટયા છે કાઈ પૂરણ ધણ રે
 સદ્ગુરુને ચારણે આવતાં રે;
 તિમિર હવા તે મારા ટળી ગયા રે, લલીઓ છે કોઈ જ્ઞાન-
 કરી સાણુ રે.

એ જ્ઞાનચક્ષુ ઉધમા પછી એની વાણીમાં ચેતન આવે છે. તેનું બાહ્ય વિષયક જ્ઞાન ધણું મર્યાદિત હોવા છતાં પણ તે પોતાના વિચારોને સ્પષ્ટ અસંયોગ રીતે બહાર મૂકી શક્યો છે.

અખે ગીતા

આ અંશમાં અખાના અનુભવ (Realisation) ની ઝાં માત્ર છે. અનુભવ શબ્દ અહીં તેના વિશિષ્ટ અર્થમાં વપરાયેલો છે. ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. માયાના મધનમાં ફસાયલા જીવોને મુક્તિ મળે, તેઓ પિંડમાંથી બ્રહ્માંડની સ્થિતિ પામે, જીવમાંથી શિવ બને, આત્મામાંથી મહાત્મા બને, microcosmic સ્થિતિમાંથી macrocosmic સ્થિતિને પામે, many માથી One યાય, પરિમિતમાંથી અમિત બને, અશ્વ્યા સ્થિતિમાંથી ધસ્તુ સ્થિતિમાં લય પામે એ લક્ષ્ય સમાવણું છે. પાંડિત્ય-પ્રકાશ નહિ 'અખેગીતા' એટલે સરળ ધરમધુ ગુજરાતી ભાષામાં, બ્રહ્મ વિદ્યાનું સમ્યક્ નિરૂપણ. એ અર્થને જ ખ ડોમાં વહેલી શકાય

સૌથી પ્રથમ અખે મન-વાણીને અમરમ્, જેને ઉપનિષદમ પત્તો વાચ્યો નિવર્તેલે અપ્રાપ્ય મનસા સહ । એ રીતે વર્ણવ્યા છે એ પુગતપર પરમધને પામવાના માર્ગનું દર્શન કરાવે એવા ગુરુની સ્તુતિ કરે છે, અને પત્ની પ્રાચીન મહાગ્વિઓની મહત્તાના ગુણગાન કરી તેમને પ્રશંસ

અર્થ અર્થ છે અને પોતે તેમના આગળ અતિ અધિક છે એમ નમ્રપણે સ્વીકારી પછી કહે છે કે,

તેણે મધ પડેલું કિમ્બ નહીં અમી મમળુ જગલુ નથી બહુતા.
વક્ર, માથ આઠરી હાથમથો, અમી જમા વિના નથી આશુતા.

એ પછી પ્રાચીનોમાં ઠોળે ઠોળે બ્રહ્મવિદ્યાનું પરિચીલન કર્યું હતું તે જાણવતાં તે કહે છે કે નાગપણે બ્રહ્માને, દ્રુપાદને ઠાઠીકે સ્વામીને, વસિષ્ઠે રામચંદ્રજી આગળ, શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને, જનકે શુક્રદેવને, નારદે મહાદેવ વ્યાસને, યિવે પાર્વતીને જે બ્રહ્મવસ્તુગ્રાન સમગ્રજ્ઞું હતું તે વિશે.

કહે અખિ વરુણાન વિના, કુલજ ન હોય જ વને,
નિજધામ દોરો બહુવા તો સેવો દરિ વક્ર-સંતને.

એ બ્રહ્મને કેવી રીતે ઝોળખવા ? દરિની માયા અને જીવની અવિદ્યા વડે જીવત્વ ઊભું થાય છે તેથી આપણે દરિને આત્મારૂપે ઝોળખતા નથી. આપણે કમંજડ છીએ પરમાત્મા તરફ પીર રાખી, વિપયેમાં રત રહીએ છીએ જેથી આત્મતરવને, પરબ્રહ્મને ઝોળખી શકતા નથી. જેમ ખાટી વધ્ય બદરાને સારી રીતે પાળે-પોષે છે તેમ માયા આપણને જગતના નાના-વિધ પદાર્થોના પ્રલોભનો ઊભા કરી મંમારની ધટમાળમાં જક રાખે છે.

એમ માયા વેપ નાના ધરેલ, કમં ધમંના શબ્દ નાના ચોપરેલ;
જલ કેરા મનને અતિ ધર્લું આવરેલ. તેણે પુરંજન જલ ફેરો ફેરેલ.

કમંના બંધનમાંથી આપણે મુક્તિ મેળવી શકતા નથી. આપણી સામે સ્વર્મ અને નરકનાં દંદો દંમેદાં સુખ અને દુઃખરૂપે ખડા રહેલાં હોય છે જેથી મોક્ષ જેવી વસ્તુ અપ્રાપ્ત રહે છે, મારે અખો કહે છે કે

માયા મોટી જગ માંહે નથી જ.
તે આગળ કાષ્ટ ન શકે પછી જ;
હરિ દર અજથી આગળ વધી જ;
સમજી ન જાયેની માયા અટપી જ.

(શ્રી સાહિત્યકાર પરબ્રહ્મને પૂર્ણ ઐશ્વર્ય શક્તિસ્વરૂપ, પૂર્ણગ્રાનસ્વરૂપ તથા પૂર્ણ આનંદસ્વરૂપ માનવામાં આવે છે તેમ જ માયાને બ્રહ્મની એક-ઓપાધિક (accidental) અવસ્થા માનવામાં આવે છે. જે પરિણામી, વેકારિક તથા અનિલ છે તે તે પરબ્રહ્મને સદૈવ આધીન છે, તેનો આધાર બ્રહ્મ હિપર જ છે જેને સાહકમાં કે પાંચરમાં ગૂઢ રૂપે અગ્નિ રહે છે તેમ પરબ્રહ્મમાં માયા અણુજાતી રહે છે. માયામાં પરબ્રહ્મના તેજના પદાર્થો તે પ્રકૃતિદારા જે

વિધની ઉત્પત્તિ કરે છે તેમાં રહેલા જીવો દેહાધ્યાસને લઇને તેમજ વિષયો પ્રત્યેની વ્યાસક્ષિતને લઇને માયામાં ગોઠાયા પાયા કરે છે અને પરમપદ પામી શકતા નથી. ગીતામાં કહ્યું છે કે અજ્ઞાનેનારૂતે જ્ઞાન તેન મુક્તિ જાતવ । જાને સ્વરૂપ બ્રહ્મતુ' મૂળ સ્વરૂપ અજ્ઞાનથી (એટલે કે માયાથી) આવૃત થયેયું હોય તેનાથી જ સંસારી જીવો માર્ગમાં મોહિત થયા છે. વળી ભગવાન ગીતામાં કહે છે કે પ્રકાશ ગાદું સર્વસ્થા. યોગમાયાસમાપ્ત । અર્થાત્ હું સર્વને પ્રકાશિત નથી એટલે કે સમજતો નથી. કારણ કે યોગમાયાથી હું ઠટાયલો રહું છું. આને જ શાંકરમતમાં 'વિવર્ત'વાદ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અખો એક દેહાણે શન્યવાદીની એટલે કે નૌકમર્તની ટીકા કરે છે તેનું કારણ કેટલાકને મતે માયા એટલે મિથ્યા-શન્ય Vaid એવો અર્થ થાય છે, પણ શાંકરમતનો એ અર્થ છે જ નહિ. એ રીતે સમજતા તો જગતનો સર્વ વ્યવહાર અટકી પડે અને પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિ પણ અશક્યવત્ થઇ પડે. એટલે જગતનું મિથ્યાત્વ એટલે આ જગત કામચલાઉ (Pragmatic) છે પણ નિત્ય નથી એમ સમજીને વ્યવહારમાં વર્તવું તે આથી કમી કરવા છતાં, અને હુંપણાનો ભાર નષ્ટ થયો હોવાથી દેહાધ્યાસ થતો નથી; જેથી જ્ઞાનીનું ધ્યેય પોતાના નિરાકાર, નિર્ગુણ, પ્રત્યક્ષાત્મસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યમાં જ રહે છે. સર્વ જૂતોને તે આત્મવત્ જુએ છે, વસ્તુધાને કુદ જ જેમ જેખે છે અને જગતના આંતરિક આત્માનું તેમાં પોતાના આંતરિક આત્માનું એક્ય સાધે છે અને અનુભવે છે.

શાંકર મતની આટલી ટૂંકી ચર્ચા પછી આપણે અખાનું માયાવિષયક નિરૂપણ વધુ સમજી શકીશું શી મહેતા કહે છે તેમ આ ત્રિદશકિતમાં અંત-ર્જત રહેલી અને પછીથી બહાર પડતી માયાશક્તિ અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે પરમેશ્વરની આજ પરરાણી છે અને પ્રથમ 'શન્યસ્વામિની' (શન્ય એટલે કે સૃષ્ટિસર્જન પહેલાનો વ્યવહાર . ઘસા) એટલે કે ભેદભાવ નહિ પામેલા ઘસામાં જે અત્યાર સુધી જ્ઞાન અથવા અણુછતી રહી હતી તે છૂટી પડી જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સ્વ કરનારા ત્રણ ગુણમય દેવોને ઘસા, વિષ્ણુ મહેશ્વરને-ક્રમટ કરે છે. આ શન્યસ્વામિની અન્ય જે ત્રિગુણમય દેવોની માતા હતી તે, યુજોને ભેદ કર્યા પછી તેમની 'યોધિતા' એટલે પત્ની થઈ જાય છે. આ કારણથી અખો પાછળ જણાવ્યું તેમ માયાને મોડી નડી કહે છે. વળી એ કહે છે કે

સગલી ન જાય એની માયા દીસે નહિ ને બલવલી,
 ઘોડ ઘાકી આદિ માતા આમકારથી પહેલી હા"

આ ઉચ્ચાર શું છે એ વિંદે અધ્યવું અત્યવું છે, પરંતુ તે વિશેની ચર્ચા પંચીકરણની સમીક્ષામાં કરીશું. હવે માયાના ત્રણ તત્ત્વો (સત્ત્વ, રજ્જસ, તમસ). માયા ચોવીસ સ્વરૂપો યામ છે તે નીચે પ્રમાણે:

મૂળ ત્રિહ શક્તિમાં માયા બ્રહ્મવસ્તુના સત્ત્વ ચિત્ત અને આનંદ એ ત્રણ મૂલ્યગત ઉચ્ચ અંશોમાંથી સત્ત્વ, રજ્જસ, તમસ નામનાં તત્ત્વોદારા મન, સુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર એ ચાર તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ મહાશૂનો, પાંચ રાષ્ટ્રાદિ તત્ત્વો મળી એકંદર ચોવીસ તત્ત્વો સર્જે છે અને તે સૌને યોગ્ય આપનારી મૂળ પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાન (The unmanifested primordial matter) પચીસમા તત્ત્વ તરીકે અને પુરુષ-અથવા પરમાત્મા છવીસમો એમ અખે માયાથી બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ સમજાવે છે. આ આખોય સેશ્વર સાંખ્યવાદ છે.

હવે પ્રકૃતિ તે શું અને માયા તે શું? એ એ વચ્ચે કાંઈ ભેદ છે? અખાના મત પ્રમાણે બ્રહ્મચૈતન્યની ત્રણ પ્રકારની શક્તિઓ છે (૧) મૂળ ત્રિહ શક્તિ (૨) માયાશક્તિ (૩) અને ત્રીજી પ્રકૃતિશક્તિ

અખેગીતાની શરૂઆતમાં જ અખે બ્રહ્માનંદની ત્રિહ શક્તિની સ્તુતિ કરે છે. એ પછી સાતમા કડવામાં કરોળિયો જેમ હાગ મૂકીને પાછો ખાય તેમ માયાશક્તિને મહાસામર્થ્યવાન ગણી છે અને છેવટે પ્રકૃતિને પચીસમું તત્ત્વ કહી, એ આખોય ચોવીસ તત્ત્વોનો પરિવાર તેનો કહેણો છે. 'આમ બ્રહ્મચૈતન્યનો સ્વધર્મ તે ત્રિહ શક્તિ; તેની આવરણ કરનારી માયાશક્તિ વડે તે બ્રહ્મચૈતન્ય જીવતનો આભાસ, અને બંધ અને ગોઠનો વ્યવહાર ઊભો કરે છે. અને તેની પ્રકૃતિ નામની વિક્ષેપ કરનારી ત્રીજી શક્તિ તે માયાથી આવૃત્ત જીવને અનેકાકારવાણું જન્મત દેખાડે છે.' સમજવા ખાતર એક સંપૂર્ણ નહિ એવું ઉદાહરણ સહજે. સહવાથી પીડાતો એક સમર્થ રાજા હોય જેનો સ્વભાવધર્મ સત્યપ્રિયતા હોય તેને જેમ કોઈ કુષ્ટસુદ્ધિ પ્રધાન પ્રભુ આગળ કાંઈ જીદો જ ચીતરે અને એ પ્રધાનનો મંત્રી એવું રમકડું બની પ્રભુને આગળ રાજ્ય સમક્ષ જતાં આવતી મુશ્કેલીઓનું એકજટિલ કોરડું રચે અને તેથી જેમ રાજ્યપ્રભુ વચ્ચેનો વ્યવહાર જ અટકી જાય અને પ્રધાન તથા તેનો મંત્રી એક ચક્રવે સૌના પર રાજ્ય કરે, કાંઈક તેની રીતે માયા, જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે કમોની એક દુર્લભ દીવાલ ઊભી કરે છે અને છેવટે સર્વદા બદ્ધ રાખવાનો પ્રયત્ન આદરે છે.

હવે આ માયારાજ્યમાંથી જીવી બ્રહ્મપદ પામવું કેમ રીતે એ કહેતાં અખે જણાવે છે ૧:

કહે અષ્ટો મહત્તે મુક્તો; જો આષ્ટો માયા અંતને;
તે આપોપું આજણો, ને સેવો હરિ-ચર-કૃતને.

એમાંથી છૂટવાના ત્રણ ઉપાયો છે, ભક્તિ, જ્ઞાન અને વેરાગ્ય. પરંતુ સાધન તે વિરહવૈરાગ્ય. જ્યાં સુધી આપોપું અથવા સ્વત્વ મેળવાય ત્યાં સુધી જીવે મૂરવું કે તરફડવું જોઈએ. સંસારના ભોમવિલાસ તેને મન પારા લાગવા જોઈએ, વિરહના તાપમાં તેણે અવિરત બગવું જોઈએ.

વિરહ વૈરાગ્ય જેને લાગે તે નર હરિ યાચે. સર.

સાચેજ અખાની પોતાની સ્થિતિ જ્યારે સદ્ગુરુની શોધમાં કાશી સુધી ને દોડાયો મયો ત્યારે કાંઈક આવી જ હતી. તે બેચેન હતો. હરિપ્રાપ્તિનું ત્રણ એની નજર સામે હતું; પરંતુ તે પામવાનો સાચો રાહ ખતાવનાર ભોમિયાની એને જરૂર હતી જે અંતે તેને ધ્યાનનંદનામીમાં મળી રહી.

ભક્તિ, જ્ઞાન અને વેરાગ્યનું મહત્ત્વ વર્ણવતાં અષ્ટો કહે છે કે:

ક્રિક તો મુમુક્ષુને ગુરના વચનમાં અચલ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. તેમ દરવાથી એને દિવ્યશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવને તે શિવસ્વરૂપે ઓળખતો થાય છે. ખીમ જીવો પ્રત્યેની એની વાસનાદષ્ટિ મટી શુદ્ધ બ્રહ્મદષ્ટિ મેળવાય છે; કારણ પછી તે સૌ જીવ મટી જાય છે અને હરિ અને છે. આ દષ્ટિ તે સર્વોત્તમભાવવાળી દષ્ટિ. સર્વ સ્થળે એને પરબ્રહ્મનાં દર્શન થયાં છે. ચોતે પોતાપણું વિસરી જાય છે. આ ભક્તિની અંતિમ સ્થિતિ એટલે હૃદયનો સંપૂર્ણ પકટો થતાં તે ભક્તને

માયાના કામે પરબ્રહ્મ ભવે, સંસારનો સંભવ યપો—

—એમ સમજવાનું છે, આવા જીવો તે 'જીવનુમુક્તો'. હવે જીવન-મુક્તનાં લક્ષણો ક્યાં? જે આકાશવત્ રહે છે, જેમ પાણીમતિ મગર સપાટી પર આવે પણ એનો આરાસ ધણે જાડે હોય છે તેમ દૃશ્ય જગતમાં રહેવા છતાં પણ જે તેનાથી સદાય નિર્લેપ રહે છે તે જીવનુમુક્ત. જેમ ત્યજેલી કાચળીને અને સાપને સંબંધ નથી તેમ જીવનુમુક્તને અને તેના દેહને કાંઈ પણ સંબંધ નથી. તેને દેહ છે પરંતુ તે નથી જેમ જ સમજવાનું છે. એવા મહાપુરુષો સદેહે જેવા મળે પરંતુ તેમનો સમજાવ બંધકાર સત્-ચિત્-આનંદ રૂપ પરબ્રહ્મ સાચે છે. ભૌતિક ભાવના તેમનામાંથી નાશ પામી છે. જનતાના દૃશ્ય પદાર્થો તેમને કદી અસર કરી શકતા નથી. તેઓ નિતોન્ત બ્રહ્મસ્વરૂપમાં ગરત રહે છે.

જીવ-મુક્તો સંસારમાં કેવી રીતે રહે છે ? ' સંસારમાં સરસો રહે પણ ચિત્ત હરિની માથા. ' ની જેમ તેઓ વ્યવહાર જગત (Pragmatic-world) ના સધર્મા કાયો ગાઝ, તાર એ માપિક સ્થિતિમાં રહીને કરવા છતાં પણ માધાના રંગથી તેઓ સદાય અવિમ રહે છે. દ્વંકામાં તરતરથી પુરુષ-એટલે દેહાધ્યાસથી મુક્ત પુરુષ

બ્રહ્મ વસ્તુનું નિરૂપણ કરતાં અર્થો કહે છે કે,

વરણને વાણી જાવ નવ શકેજી, મનતણી સૂરત જિહ્વા જતાં યકેજી;
સદ્ગુર-કેરા એ લક્ષ આવે તકેજી, તે નર સ્વેં હરિ યાય તેણે પલકેજી.

યતો વાચો નિવર્તેતે ગમાપ્ય મનસા લહ ।

વાણી જેવું વર્ણન કરવા અસમર્થ છે, જે બુદ્ધિમાં આવી શકે તેવો નથી, એવો દેહાતીત, અજા જિત, અવિનાશ, અજર, અમર, અનામી, અવ્યય, પૂર્ણજ્યોતિપ્રકાશ, અનંત (infinite), આદિમધ્ય-અંત રહિત, નિશ્ચય (qualityless), નિરાકાર (formless) એવું એ પરમ તરવ છે અર્થો આ સુદર રીતે વર્ણવે છે

વાણીમાદે જેહ ન આવે, તેહ તણી સર્વ વાણ્ય;
નેતિ નેતિ કરી સો કહીએ તેહની નણે સર્વ નણ
દુહસ્ય આત્મા બ્રહ્મ કેવલ્ય, તેહનો સર્વ પસાર;
જેહને વિશેષણ એકે ન લાગે, તે પલસી રહી સ સાર.
જે કોય એ કહેવાય નહિ, સબદાતીન સદાય
અનિર્વચની વચન યાગે, તે નાને વાણીમાય.
એ તો પ્રીછણદાર વિના પ્રીછણ, પદાથ-વહોણી જે પ્રીછ,
આપે આપણું જે નિરીક્ષણ, ઉચ્છા-વોહોણી જે ધ્રુણ,
કહે અર્થો એ વાણ્ય-વર્જિત નિજ સ્ફુજું મદંતને,
એ સમરવા તેણે લહી, જેણે સેગ્યા હરિ-ધુર સતને.

ન્યારે એ બ્રહ્મવર્ણન ધામ (તેજ) માયામાં પડે છે ત્યારે ઉદ્ધરના ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના ઐશ્વર્યથી અનેક આખાસરપ જીવો સુદરે છે આણું દર્શન ઉપમાથી અર્થો એની પોતાની જ બાનામાં કરાવે િ જે બ્રહ્મ.

જેમ કાચવ મહિર રમ્યું, નીલ પીત ધૂમ રયામવ
તે કપર તપો સૂર્ય ન્યારે વિચિત્ર રપ થયું ધામનું,
કેવલ્ય સૂરજ તપે સદા, માયા તે મહિર કાય.
ઉચ્છર નામ તે તેહનું, સાધ જીવ યથ માન્ય સાય.

આટલા ઉપરથી આપણને ધ્યાનના નિર્ગુણતા અને સચ્ચુત્વનો ખ્યાલ આવી જશે.

અખો ત્રણ પ્રકારનાં સત્યો મળ્યાં છે કેનુદયપદ એ પરમ સત્ય, હૃદયપદ એ વ્યવહાર સત્ય અને જીવપદ એ પ્રાતિભાસિક સત્ય—

કેનુદયપદ તમે નિજ સ્વરૂપે હૃદયપદ છે અને તમારું સામર્થ્ય માયા કેરુ જ્યાં હવેલે મિથ્યા જ ત

એ પરમ સત્યની જેને પ્રાપ્તિ થઈ છે તેઓ એક એવી અનતનિર્વિકલ્પ સમાધિની દશામાં હોય છે જ્યાં તેઓ ધ્યાન સાથે તદાકારત્વ (In tune with the Infinite) અનુભવે છે. એ મહાસુદંતોનું વર્ણન કેવળ સાનથી જ સમગ્રનય તેણે છે કારણ એ અપૂર્વ તુરિય રિચિતમાથી તેઓ ખદારની સ્વિકલ્પ રિચિતિમાં આવતા નથી એટલે એ ઉત્તમ અબેદભાવની જાણી પણ ધ્યાનએના કલ્પનામાં ક્યાંથી આવી શકે ? માટે જ અહીં ' સાન ' શબ્દનો પ્રયોગ છે.

આત્માર સુધી આપણે જેની વાત કરી તે કેનુદયને પામવાની કમવાર સાધનશ્રેણી હવે ખીંટ એક અદમ શ્રેણી છે, જેનોથી આ સ સારખી મળેનો પાર આવે તેમ છે અને તે સાધન તે અગ્રપ જાપ વ્યથવા પ્રણવનું છેકારતું અનુસધાન પણુવમ ત્ર એક રવસ વેદ એધવનક ક્રિયા છે.

સ્વલેખે તે પદ સદા આપે તહે તે આપને જેમ કુંધવાસી અગ્નિ અગ્નિક યાચ ક્રિયા તેજ તાપને

x x x

વળા પરમદા પડનિ એમ નણે યટપટ રજા મમાપ જેમ કાષ્ટ પાપાણુમાથી તે દેહ સાથે થયો નમ

અખો કહે કે શબ્દધ્યાનના આ સામર્થ્યને ધ્યનવાદીઓ એટલે કે ખૌદમતવાદીઓ-સૌત્રાન્તિકો અને વૈભાષિકો-જોણખતા નથી, કારણ એ સૌકો તે આ જગત મિથ્યા છે અને પરબ્રહ્મ કે હૃદય જેવી કોઈ સત્તા જ નથી એમ માને છે. *Philosophy as a philosophy of 1000* પશ્ચિમનો તત્ત્વવેત્તા કુમ પણુ ધ્યનવાદી જ હતો, પરંતુ ધ્યનવાદીના મતમાં અને વેદાંત કે શકર મતમાં એક મૂલગત બેદ મમાપસો છે. ધ્યનવાદ એ નારિતક-દર્શન છે જ્યારે વેદાન્ત એ આરિતક દર્શન છે ધ્યનવાદી આ જગત મિથ્યા છે એમ માને છે અને તેની પાછા તેનું ઉત્પત્તિકારણ પરમાત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ નથી એમ માને છે, જ્યારે વેદાન્તી જગતને મિથ્યા એટલે કે ધ્યન

નહિ પણ કામચલાઉ (pragmatic) માને છે અને તેનાથી પર કર્મ તે પરમપદ પામવાના સાધન તરીકે તેને સ્વીકારે છે. યન્યવાદ વિશે આપણે પાછળ થોડી ચર્ચા કરી ગયા છીએ.

અખે કહે છે કે યન્યવાદી જગતને મિથ્યા કહે છે; પરંતુ તેના હૃદયમાં પૂરી ખાતરી છે કે તે સત્ય છે. આમ પરસ્પરવિરોધી વલણોવાળી સ્થિતિને યન્યવાદ પણ કહી શકાય નહિ વેદાન્તીનું વલણ એક જ છે કે પ્રજા સત્ય જગન્મિથ્યા જીવો મદૈવ નાપરઃ । આમ હોઈને વેદાન્તી બહાપ્રાપ્તિ અર્થે જગતને મિથ્યા ગણી તેને સજાગાવી શુદ્ધ જ્યોતિ જેવો આત્મ-સાક્ષાત્કાર કરે છે. માટે અખે કહે છે તેમ યન્યવાદની સમગ્રથુ ચિત્તા-મથુના દીવા જેવી છે જ્યારે વેદાન્તીની સમગ્રથુ સાચા દીવા જેવી છે.

૬ આ બહાવસ્તુનું સમ્પક્ક નિરૂપણ કર્યું પછી અખે એની રીત પ્રમાણે ૭ દર્શનોર્માથી જન્મુ વાડા કેમ થયા અને તેમાં કેટલાય પાખડીઓ પોતાને મનશાબ્ધુ' યાન સોફોને આપવા ધાગ્યા તે ઉપર દીકા કરે છે.

ઉવટે ન્યાય વૈશેષિક સાંખ્ય યોગ ઉચ્ચરપૂર્વ' મીર્માસા વગેરે દર્શનો ક્યાં ક્યા અધૂરાં છે તેની આછી સમીક્ષા કરી અખે બહાવસ્તુનું સત્ય દર્શન પોતે પોતાના મંતવ્ય પ્રમાણે આપણા આગળ મૂકે છે એ એની વિસિદ્ધતા છે.

અનુભવબિંદુ

અખેગીતાની બહાવિદ્યાના મહાસાગરના તરંગોમાં મગ્નતપણે અવગ્રાહન કર્યો પછી આપણે હવે મેધના ફેરાં જેવા અનુભવબિંદુના અનુભવમાં આવીએ છીએ (એ પ્રયત્નું એક જ લક્ષ્ય છે કે 'સત્ય સત્ય પરમાતમા, ૬' નહિ' અર્થાત્ જીવત્વ એ આભાસ છે, ચિત્તર એ પરમ સત્ય છે આ જ્યોથને અનુલક્ષીને આપણી આગળ નીચેના મુદ્દા ફરીથી સ્પૂ યાય છે માટે અહીં સક્ષેપમાં મૂક્યા છે.

૧. ગુરુદેવનાં ચરણકમળ સેવનાં હરિ તુતં મળે છે.

૨. પરબહા આખાય વિશ્વમાં સર્વંબાપી (Immanent) છે.

૩. જે જીવનમુક્ત છે તે દરેક વસ્તુ સર્વાત્મભાવે જુએ છે તેને એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણે જવત્નું નથી, કશું કહેવાનું નથી; તેને કશું આધે કે પાસે નથી; હાથે કે નીચે, અધિક કે ન્યૂન, જીવન કે મૃત્યુ, સ્થૂપ કે મુક્તમ, મહાત્મા કે અહપાત્મા, વેદાં કે વિદ્યાન, ગુરુ કે શિષ્ય આ સઘર્જાં દ્વ દ્વીપી તે પર છે. કારણ બહા આ સમજાનું પ્રભવસ્થાન છે એમ તેણે પ્રોજ્યું છે.

૪. કમોની જન્મજન્મમાંથી છૂટવું જોઈએ, કારણ કે માણસ એક પાત્રમાંથી બીજા પાત્રમાં અંધારું હોય તો નાખતો હોય કે આકારાકૃમ્મ મેર મેર વહેતો હોય તેના જેવો એ મિથ્યાચાર છે. એ સર્વ કાપાકલેશ છે. ધૃતદર્શનનું જ્ઞાન, ગુરુ ચક્ર પૂજવાનો વ્યવસાય, કે રાગગેષો પણ પોતાને નમે એવી કવિત્વશક્તિ કે કૃષ્ટીયી ય મોટી દાનવીરતા-જ્યાં સુધી વાસ્તના-શક્તિ નથી ત્યાં સુધી એ સૌ જીવની ધેનમય રિયતિ છે.

૫. મોટા મંદિર પહાર, ચાર દિશ કાચો ઢાંચો, નીલ પીત બહુ રંગ, ઢંગના લેટો બાજ્યાં જાયો રાશી ઠાં સુર, દ્વિથી અતિશે વળકે, દેખાડે બહુ રૂપ, પૂપ વિવિધ પેર ચળકે, અખા ઉપર અવલોકતા, જડાં તેનું તેમ છે; તેમ ત્રિલોકી બધુંજે, એક વરહ વડે જોગ છે.

— આમ જીવ, ઈશ્વર અને શ્રદાના સ્વરૂપની આપણને ફરીથી અહીં ઠાંપી થાય છે.

૬. શ્રદાના જુદાજુદા ઘાટ જોઈ તેનાથી બૂલાવામાં પડવાનું નથી. પિંડ તે જ શ્રદાંડ છે. રજૂ છે તે જ સૂક્ષ્મ છે. જેમ નારીકુંજર, નારી-દેહાકૃતિઓથી ભરેપૂર હોવા છતાં પશ્ચાદ્ ભાગે તો એ કુંજર જ છે તેમ બાહ્યસૃષ્ટિ સમષ્ટિએ દેખાવા છતાં એ સૃષ્ટિનું જ સ્વરૂપ છે. (It is a many in one, one in many.) નારીકુંજરના દષ્ટાન્તમાં પૂતળીઓ તે જીવો અને કુંજર તે સચુલ્ય-બદ્ધ છે અને દૈવસ્વતલ-નારીકુંજર ચીરતું પોત, પોતે નિર્ગુણ બદ્ધ છે.

૭. આ અનુભવ (Realisation) શિવે પાર્વતીને, વસિષ્ઠે રામને, જનક વિદેહીએ શુકદેવને, નારદે બ્યાસ મુનિને અને કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યો છે. અમુર-કે માનવી એ અનુભવ વિના નિર્ધન જેવા છે.

આટલા મુદ્દાઓમાં અનુભવખિંદુનું સારસત્ત્વ સમાઈ જાય છે. (જ્ઞાનીને કવિમાં ન ગણીશ' એમ અખાએ બારપૂર્વે કહેવા છતાં પણ અખેગીતામાં કેટલે કેટલે આપણે કવિતાના સદ્અંશો જોઈ શકીએ છીએ. અનુભવ-ખિંદુની બાયા જોતાં અખાની બદ્ધશુતતાનો, એના કવિત્વનો અને એના પાંડિત્યનો આપણને સદજ ખ્યાલ આવે છે. અનુભવખિંદુ કાવ્યદષ્ટિએ એના અખા ય સંમદમાં (એક છેવટનાં પ્રસિદ્ધ વર્ણનાં કાવ્યો સિવાય) સૌથી ઠાંચું છે એમ લાગે છે.)

પંચીકરણ

હવે આપણે અખાના 'પંચીકરણ' નામના વેદાન્તના બીજા એક અભિ મહત્ત્વના અથ ઉપર વિચાર કરીશું. પંચીકરણ એટલે The Science of Ontological Cosmos અથવા જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયની પ્રક્રિયા-વિષયક શાસ્ત્ર. ત્રીયુત નમંદાશંકરભાઈ જે રીતે આ ગ્રંથ સમજાવે છે તેનો આ સાર છે:—

બ્રહ્મના જ્ઞાનનો અભિપ્રાયક વેદભાગ તે જ્ઞાનકાંડ અને તે જેમાં સમાયેલી છે તે 'વેદાન્ત' નામથી ઓળખાય છે. આ જ્ઞાનકાંડના વેદાન્તવાક્યોને 'ઉપનિષદ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ વાક્યોનું તાત્પર્ય સમજવા માટે જે ત્રણ ગ્રંથો લખાયા છે તેને પ્રથાનત્રયી એ રીતે ઓળખવામાં આવે છે. આ સર્વેની જેમાં એકવાક્યતા થયેલી છે તેને 'બ્રહ્મસૂત્ર' કહેવામાં આવે છે. આવી એકવાક્યતા કરનાર આજ સંકરાચાર્યને વેદાન્ત શાસ્ત્રના ઉદ્ધારક 'આચાર્ય' માનવામાં આવે છે.

પંચીકરણ એ વેદાન્તશાસ્ત્રનું એક પ્રકરણ છે. 'પ્રકરણ' શબ્દ અહીં એના ત્રિશિષ્ટ અર્થમાં વપરાયેલો છે. હૂંકામાં પ્રકરણ એટલે અમુક વિષયને સિદ્ધ કરતો એક અથ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં જગતની પ્રક્રિયા પૃથ્વી, જળ, અને તેજ જે સદ્બ્રહ્મમાંથી પ્રકટ થયા છે તેના ત્રિગુણીકરણ ઉપર રચવામાં આવી છે. મુનિ ઉદ્ધાવક પોતાના પુત્રને સમજાવે છે કે આ જગતના પદાર્થે આ ત્રણ જૂતોમાંથી પ્રગટ થાય છે, તેમાં જ સ્થિતિ ધારે છે, અને તેમાં જ લય પામે છે; અને આ નિયમ જેવો પિંડમાં ચાલે છે તેવો જ બ્રહ્માંડમાં પણ ચાલે છે. આ સધળા, આ ત્રણ જૂતનાં મિશ્ર કાર્યો, જીવ-ચૈતન્યના પ્રેરક બળ વડે અનેકાકાર થાય છે, અને જીવના અનેક પ્રકારના ભોગોને સિદ્ધ કરે છે. આ જીવ ચૈતન્યનો આત્મા તે મૂળનું સદ્બ્રહ્મ છે અને તેથી એકાત્મભાવના અનુભવ વડે જે જીવાત્મા આ જગતના મૂલ્ય કારણ સદ્-બ્રહ્મમાં એકરૂપ થાય છે તે આ બ્રહ્મવિદ્યાને જાણે છે, એમ કહી (સ્વેતકેતુને ઉદ્ધાવક મુનિ 'તે' (તત્) એટલે જગતકારણ સદ્બ્રહ્મ, તું (ત્વમ્) 'હ' (અસિ)-એ પ્રકારના મહાવાક્યનો ઉપદેશ કરે છે) તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં પણ પંચીકરણના પ્રકરણનું બીજા છે.

પંચીકરણ એ એક પ્રક્રિયા છે જેનો ઉપયોગ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મતત્ત્વ એ ત્રિકાલાનાધિન સંત્ય વસ્તુ છે, આ દૃશ્ય જગત એ બ્રહ્મને ઝંઘાડે પ્રકારી છે; પરંતુ તે સ્વતંત્ર સત્તાવાળું નથી અને તેથી તે મિથ્યા છે. અને એ જગતનો

અનુભવ કરનાર દેહધારી જીવ ખરી રીતે બ્રહ્મરૂપ જ છે એ પ્રકારનું જ્ઞાન થવામાં છે. પરંતુ એ જ્ઞાનમાત્રથી જ મોક્ષ મળી જતો નથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

આ પંચીકરણ પ્રક્રિયા પ્રણવવિદ્યા સાથે સાધનરૂપે જોડાયેલી છે. અખો આ વસ્તુ ' પંચીકરણ ' ની નેવુંથી બાણું સુધીની ચોપાઇમાં જણાવે છે:—

પરા પરચતિ મધ્યમા વેખરી, પિંડ બ્રહ્માંડ વિષે ચારે ખરી,
રોહમ્ શબ્દ વિરાટને વિષે, એક સૂત્રપિંડ માહી લખે,
સેવા શ્વાસ યાયે સકાર, મૂકે શ્વાસે યાયે હકાર,
સકાર હકારનો હોયે લોપ, ત્યાં ઓકાર રહે વણુઓપે,
તે ઓકાર અચિન્ત્ય અકાર, તે ત્રિધા યાય અવાચ્યને ભેર.

આજ વસ્તુનો ઉચ્ચેષ શરૂઆતમાં પણ છે, જેમ કે,

વરુદ્ધ વિશે સ્વભાવે શૂન્ય, જેમા પ્રણવની ભેડે પુન્ય,
એ ઓકાર બહો ત્રિવર્ગ, તત્ત્વ બધા તેના લખસર્ગ.

આ ' ઓકાર ' શુ છે અને એને માયા સાથે કેવો સંબંધ છે તે જાણવું આરમ્ભક છે.

' પિંડ બ્રહ્માંડનો પિવેક પરવામા લયચોગીઓ પ્રણવને આજ બન તરીકે લે છે. આપણી નૈસર્ગિક શ્વાસ-પ્રશ્વામની ક્રિયાથી પ્રગટ થતા ધ્વનિને સંકાર અને હકારના યોગવાળો ' સોહમ્ ' શબ્દ કહે છે. તેનો અર્થ ' તે ચૈતન્ય પરમેશ્વર હું છું.'—એવો યાય છે. એ વાક્યમાંથી વ્યંજનભાગ બાદ જતાં માત્ર ઓ નામનો કેવળ મૂર્ધભેદી શબ્દ રહે છે જેને પ્રણવશબ્દ કે પરબ્રહ્મનો વાચક શબ્દ કે નાદબ્રહ્મ કહે છે.

અખાના કહેવા પ્રમાણે માયા ' અણુજતી ' એટલે બ્રહ્મમાં છૂપાયેલી રહે છે. પછી બ્રહ્મનું તેજ માયામા પડતા માયા આ ઓકારદ્વારા સૃષ્ટિ-સર્જન આરંભે છે, એટલે કે ઓકારનું કામ માયાને વશવર્તી રહેવાનું છે. અખો કહે છે કે—

આ પ્રજ્વલનને આથી વધુ વિસ્તૃત રીતે શ્રી નર્મદાશંકરે સમગ્રવ્યાજે છે જે બિગ્લામુખો એમના અન્યમાં વાંચી શકશે.

અખાના છાપા

તિલક કરતાં વેપન વર્ષા, જ્વમાળાનાં નાકાં મર્ચા;
તીરવ ફરી ફરી ધાકયા ચણું, તો મ ન પડેંતા દરિને રણું.

ક્યા મુળી મુળી શ્રુતયા માન, અખા તો મ ન આગુ' મહામાન.

—વગેરેથી અતિ લોકબોધ્ય થયેલી અખાની બોધપ્રધાન કવિતા સમભ્રમ સાડી સાતસો છાપા જેટલો લાંબો વિસ્તાર રોકે છે. કવિએ એને જુદાં જુદાં સુવાક્ષીય અંગેમાં હોંચી નાખી છે; છતાં એક અંગમાં જ્વમાળા વેલા વિચારો ખીજમાં ન જ આવે, એવું નથી. એ છાપામાં અખાએ એના સંતદિલની વરાળ ઠાઠી છે જગતના કૃવ્યરહારોથી એ સમસમી રહ્યો હોય છે ત્યારે છાપાશ્ચી માન-ચાગખા એ જ એવું સહાયક અંગ બની રહે છે. એ છાપામાં રૂઢ ધાર્મિક સંપ્રદાયોના દોષો, અને તેવું નિવારણ, બ્રહ્મવિદ્યા-પ્રતિપાદનનાં સાધનો, બ્રહ્મવિદ્યાના સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન અને ટૂંકામાં બ્રહ્મવિદ્યાકુલવર્ણન-આટલી બાબતો સમાયલી છે.

(એ માન-ચાગખા એવી રીતે અખે મારે છે કે તે વાગતા નથી અને છતાં જ નેને મટે એ યોગ્ય છે તેને તેની ચોટ આગાહ ભાગે છે) બોળ મગતના ચાગખા તમે કે દુ' એક વખત ખાધા પછી ફરીથી ખાવાનો ભાગ્યે જ ઉત્સાહ બતાવીએ એવી એની નરી ગામી અને છાપાદુ ભાષા છે (અખાની ભાષામાં એ ઠાલે દંડ નથી એ એની વિશિષ્ટતા છે) એવી વસ્તુને એ માંત્ર ઉપહાસ કરે છે અને એ સાધત એને આપાદ કામ આપે છે.

એ કહે છે કે ન્યાય વૈજેયિક આદિ વૃદ્ધશને જાણવા માત્રથી કે મોટા કવિ થવાથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થતી નથી. જેમ જાળ્યા એક વરસે નહિ, બસને કૂતરો કરડે નહિ તેમ માત્ર મોટેથી મોઠક વાણીમાં, 'આ સંસાર મિથ્યા છે' એવું કહેનારા કવિઓ શબ્દને ઝોળખી શકતા નથી.

સાચા સદ્યુરુની શોધમાં જતાં એને કેવળ બ્રહ્મચારી શુરુ મગે છે. છેવટે એ ગોઠું જાળ્ય છે અને મનના સમાધાન ખાતર શુરુ કરે છે પણ તેનો વિચાર જે રતતંત્ર હતો તે 'નગરો' એટલે શુરુ રવભાવવળો ન રહ્યો.

(કહે અખે હું ધણુએ રહ્યા, દરિને કાળે વન આવરયા,
પણાં કૃત્ય કર્યાં મેં ખોલ, તો યે ન ભાગી મનની દાઢ,
દર્શન વેરા બેઠ જણુ રહ્યો, ધણી શુરુ કરવાને ગોઠુજ, ગયા.)

ગુરુ ક્યાં મેં જાકુળનાંય, ગુરુએ મુજને ધાણી નાય,
મનને મનાવી સગુરુ યથો, પણ વિચાર નગુરુનો રહો.

અંતરમાં અવિદ્યાના ધર બાઝ્યા હોય અને ખીજને જ્ઞાન આપે તેથી શું વજો ? જેમ દહીં વિનાનું એકલું પાણી વલોવવાથી કશું વળે નહિ તેમ અંતરમાં પ્રકાશ થયા વિના માત્ર 'બ્રહ્મ' 'બ્રહ્મ' કરે એથી, કંઈ પત્તો ખાય નહિ. એ વિશે સાચો માર્ગ ખતાવતાં કહે છે કે

પ્રથમ પાર રહે છે રામ, સદા સર્વદા ન્યાયં ધામ;
તે વડે ચાલે આ સંસાર, આગમપાઠ તે નિરધાર.
અખે રામ ઓળખિયા તેહ, ઉભ અભ્યંતર નાવે જેહ,

+

+

શબ્દભજ કરમના અંધ, એમાં સાર ન લાગે અતઃ;
સાચું સાધન જે કો કરે, વાગવિલાસ સકલ પરદરો;
શબ્દાતીતને ભણે જેહ, અખા સાચું સાધન એહ.

+

+

(શબ્દભજ માયાતું કુડ, ત્યાં નરપથ પડે મતિમુદઃ;
શણુગારી વાણી સૌ ગાય, ત્યાં મોહા જીવ સાબળવા ભષ;
અખા શું વાચ્યુ સમજ્યો કરું, જેમ અખિનું કાળજી ગાલે ધર્યું)

અને ગુરુ કેવા હોવા જોઈએ ?

પ્રાપ્ત રામ કહે તે ગુરુ, ખીજ ગુરુ તે લાગ્યાં વર,
ધન હરે પણ ધોકો નહિ હરે, સંજ ધ સંસારી સાચો કરે,
અખા શુ સમજ્યો ગુરુ કરી, સચરાચર દીકા નહિ હરિ.

કારણ

શું સમજ્યો ગુરુ યરણે જઈ, જે સાંત્ય હોય ધર વાંસે રહી,
અજ્ઞાન તે રંગે નવ મધું, વાચ્યો જમ એ અહકં યયુઃ
અખો દલાચ્યો કાચો હલચ્યો, એ સગુરુથી નગુરો ખલો.

બંધિત વિશે તે કહે છે કે સચુચ્ય બંધિત મોતી-ધુલ્મગી જેવી મનમોહક દીસે છે ખરી; પણ તેનાથી અંતરતાપ શમતો નથી. કારણ સાકાર પરમેશ્વરની બંધિત જો નિર્ગુણ તત્ત્વની ઉપાસના માટે એક પગધિયા તરીકે માનેલી હોય તો જ તે ઉપકારક છે; નહિ તો તે પણ અત્યારે મંદિરોમાં 'આ મંજળા ઘઈ, આ રાજબોમ યયા, આ શયનબોમ યયા' વગેરે આચારપૂર્ણ જડ બંધિત જોવામાં આવે છે તેવી રિયતિને પામે છે. માટે જ અખો કહે છે કે—

નદાયા ધામા ફરે કુટા, ખાઇ પીને થયા ખુટા;
જમત પ્રમાદે નરો ઘર્ષ, પણ ઝીણી માયા તે માંડી રહી,
કર્ષા ફરે તે ઝીણાની વક્ષ, તે ઝીણી નડાને કરશે બક્ષ.

આમ અખાના જ્ઞાનના વિચાર અતિ ઉચ્ચ, ઠોક મારતા તથા ચિત્ત-
વેષક છે. એની બાંધા પ્રોટ અને ગૂઢ છે કે તે સદજન્માં સમજી શકાય નહિ.
એનામાં પ્રીતમની રસિકતા નથી કે ધીરાની કલ્પનાશક્તિ નથી. પણ
ભોળાની મમ્મુક્ત કઠોરતાથી એ સંપૂર્ણ મુક્ત છે. એકવાર સમજનાં આબ્યા
પછી એ મદાપુરુષ માટે આપણને ખરેખર માનબુદ્ધિ અને ભક્તિભાવ થયા
વિના રહેતાં નથી.

ભાષા અને શૈલી

આધીજીએ જ્યારે ગુજરાતી ભાષા લખવા માંડી ત્યારે એમનો હેતુ
એમની વિચારસરણી મોટા વિદ્વાનોથી માંડી એક સામાન્ય ખેડૂત પણ
સમજી શકે એ હતો. ગુજરાતી ગદ્યની રિયતિ મુધારવાનો એમનો આશય
કદાચ હોય તો પણ તે અતિગૌણ હતો. એમનો મૂળ આશય સંપૂર્ણ રીતે
ફલીભૂત થયો છે, છતાં આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે અર્વાચીન ગુજરાતી
ગદ્યવાચીઓમાં એમનું સ્થાન અનોખું છે.

(એ જ પ્રમાણે અખાનો મૂળ હેતુ રસામંક વાક્યવર્ણી કવિતાં રચવાનો
ન હતો; પરંતુ અલ્પજ્ઞાન પામવાની એની વિચારસરણી પ્રચલિત શ્દિ અનુસાર
કવિતા દ્વારા સાદી ભાષામાં સમાજ-આમળ મૂકવાનો હતો. એ પ્રધાન
હેતુ સફળ રીતે ફલીભૂત થયા છતાં એની ભાષામાં નેસર્ગિક રીતે આવતાં
કવિતાતરવો આપણે જતાં ઠરી રહીએ તેમ નથી. કેટલેક ઠેકાણે તો તત્ત્વજ્ઞાન
અને કવિતા દ્વયમાં સાફર બળે તેમ એક ખીજમાં એકરસ થઈ રહ્યાં છે.
દાખલા તરીકે-

નેમ વર્ષાકતુ જલ, યરહ ઝટ્ટુ રૂડી ઠીસે;
દામિની દોડી પલાય, વાય મન મળવા હીમે;
અબુદિશ ચળકે અંદ, દંદ બહુ મનનો ભાગે;
તેમ ભાગે ભવ બાંતિ, કાંતિ નેમ દ્વિતીયા આગે.
વિમળ વપુ હોય વારિ, ચતુર લિંબ દેખી લહે;
ચિંતાકારા ચિન્મય અખા, વધાતા વ્યેવ સમરસ રહે.

(અનુ૦ બિંદુ)

આ માત્ર ઋતુવર્ણન નથી. આધી, વ્યાધિ, ઉપાધિની આકુળવ્યાકુળ
શાને વર્ષાકતુની અવ્વરથા સાથે સરખાવી છે. એ ત્રિવિધ તાપને

ખંડ ૧ : જીવન ઝંરમરે

ઠેકાણે શરદાતુની જેમ શાન્ત મનઃસ્થિતિ અનુભવાય છે. એવી પ્રકૃતિમાં સૃષ્ટિ એક જ વિરાટ પ્રકાશનાં દર્શન થાય છે. અને એમાં પ્ખાતા અને ક્ષય સમરસ બની રહે છે. કેટલી બધી કલ્પના ! કેવો મનોહારી ભાવ ! કેટલું સ્વપ્ન તત્ત્વદર્શન ?

બકાના લક્ષણો ગણાવતાં એ સાદી, સરળ અને રાચક વાણીમાં કહે છે કે

બનેખ ન કરે કોઈને, આત્મા નિકસી રહી,
જેદને બાગવત ગાય, શીતા હથળિપટે ને કહો.
બાધ વાડત તે ને એમ જણે, જાણીને હૃદયે ધરે,
સ્વામી મારો રહો સખજે, અહનિશ ચિંતન એમ કરે
(અખેગીતા)

આમાં બલે હૃદય પ્રતિનું પદલાસિત્ય, ઝડઝમક કે કવિતાચતુર્મન હોય પરંતુ લોકહૃદયને સ્પર્શવાની અને બકિતબાનુ ખનાવવાની અનુકૂળ કલા તો છે જ.

અખેગીતાનું બારમું કડવું પશુ આટલી જ સુંદર કવિતાવાણીથી બરેહું છે. એગણીસમા કડવામાંની કલ્પના ગમે તેવા સામાન્ય જનને પશુ સ્વસ્વ સમજાવી શકે તેવી છે.

જેમ કામતું મંદિર રચ્યું નીલ પીત શુભ સ્થામતું,
તે કપર તપો શર જ્યારે, વિચિત્ર રૂપ યજુ' ધામતું.
કેવલ્ય બુરજ તપે સદા, માયા તે મંદિર કામ,
ઇધર નામ તે તે હવ', બાધ જીવ યજ માનુ સાય

આ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનનાં સુહા સૂત્રોને કલ્પનાના રંગે રંગી અખાએ આપણી સામે તેમને મોહક રીતે ખડાં કપાં છે. કહ્યું છે કે નિશ્ચિત્ય હૃદયાસની કે પછી દુઃખની ક્ષણોમાં જે કવિતાભાવો જન્મે છે તેને કોઈ પણ જાતના ગાઢાજંદારની જરૂર હોતી નથી. (કવિતા એ અમુક સંવેદનનો કલાત્મક આવિષ્કાર છે. જ્યારે એ સંવેદન નૈસર્ગિક હોય છે ત્યારે માત્ર એનો છંદ કે રૂપમાં અવતાર, નહિ જોવો પ્રયત્ન ત્રાજે છે; કારણ તેનું માનસમિત અતિ મુરપ્પટ અને સુરેખ હોય છે.) એથી જિલટું જ્યારે કવિતા રચવા ખાતર આપણે કૃત્રિમ રીતે એ સંવેદન આપણામાં જગાડીએ છીએ ત્યારે એ ચિત્ર નૈસર્ગિક નથી હોતું એટલું જ નહિ પરંતુ તેને કવિતાદેહે મદવામાં કેવળ પ્રયત્ન હોય છે. અખાની કવિતા વસ્તુતઃ કલ્પનાત્મક હૃદય કવિતા

તરીકે બહાર મુકાઈ નથી; એ તો એના વિચારોનું વાહનમાત્ર છે, એટલે પ્રપતને રચેલી કવિતાના દોષોથી તે સદાય મુક્ત રહી છે. એનામાં 'રહેલું' જીર્મિતરવ અને કલાના બળ એના વિચાર પ્રદર્શનમાં રચે રચે ડાકિયાં દરે છે અને આમ એની ધણી અનિચ્છા હોવા છતાંય આપણે એને કવિ કહેવાનો એના પર બળાત્કાર કરવો પડે છે.

'અખાની અપ્રસિદ્ધ અક્ષયવાણી' એ નામે અંથ ગુજરાત વનોદયુક્ત સોસાયટી તરફથી ૧૯૨૭માં બહાર પડ્યો છે. એમાંની બધી 'વાણી' માટે તો નહીં; પરંતુ એ અંથમાંના ગુજરાતી બનતો જોતાં એના કર્તાવની સત્યતા વિશે થોડી સંકા જાહે તેમ છે. છપ્પા રચવામાં, દોહનામાં, કવિતામાં કે પદમાં અખાએ સંપ્રતાતપણે કદી પણ અખેડોશીણી, બાપાચમાકૃતિ, અલંકાર કે ઝડઝમક વગેરે અંગે આજુબાતો પ્રપતન કર્યો નથી. આ વસ્તુની પ્રતીતિ અર્થે સને ૧૯૩૨ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા સઘળા પ્રકારના કાવ્યસમૂહો સરખાવવા જેવા છે. અહીં એક પદ ઉદાહરણાર્થે લીધું છે જેથી એની પદ રચવાની ધાડી કે રીતિનો સઘળ ખ્યાલ આવશે.

"કવિને બધી ગયો જડે જડનો બુલામ અંધો હો. રક	
ધેલાની પેરે નાક ધમણીયા; ફરતો ફરે છ ઠામેડામ.	અખા.
તુ જ બનાવટ તું રાણુઆર છ, તુ જ કરે છે ધુમધામ.	૧
કવિજનથી અવળ મુખે ભાખ છ, જે પ્રથુ ભણ્યાનું ધામ.	૨
પૂલરાને પૂજ છ બલ છ, સદ્ગુરુ જન વિમામ	૩
છતે ધણીયે થયો નીધણીયા, જડ નહિ આવે કોઈ કામ	૪
સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ સમ બ્યાપક, વણુ નહિ તારણુહાર."	૫

(પદ ૫૪ મું)

હવે આ નવા અ અમર્થી એક લખાએ—

પ્રભાત

ગાઓ ગોવિંદ ગુણ. ઘોર વાણી નડે, ઓળખો ઈશ્વર સદા સાથે,
 ઓળખી અનુભવે અર્થ યાથે ખરો, કમળબૂને કહ્યું આદિનાથે—ગાઓ
 લક્ષમાં લક્ષ લા રલો કને! ઈશ ખોલ્યા હશે એમ આગે!
 અધપિ અણુજનન ઇમ વચ્ચે, સર્વે યદ માલ સોદાંજ ગાળે—ગાઓ.

જીવનકિશોરને જાણવા તપ કરે, તપ કર્યે ત્રિકોણ હાય નાવે;
તન તપાસી જીવે પુલ્કિતીને કરી, તો જ નંદલાલનો સર્વ આવે—ગાયો.

(આ પછી સામ્યદર્શન ખાતર એક જાણીતા આધુનિક કવિને લખ્યો.

જગત માયા બધી, જગત છાયા બધી, ક્ષણિક છે માનવી કેરી કાયા.
મૂખ અજ્ઞાનમાં સતત મોહી રહ્યા, જગત છોડી ગયા સર્વ ડાઘા—
સૂર્યકિરણો ગુણે ધનુભવન ધુમસે, ઝમકવું કેટલી વાર રહેરો ?
હોય માયા કરી કાચી કાયાતણી ? કેમ રહે માનવી નિત્ય કલેશી ?)
(ખબરદાર)

આ કિપરોત અખાના નવા ગ્રંથમાં ખીલ પલ્લ સંશય ઉપજે એવી
કૃતિઓ છે. કાખલા તરીકે:—

સમરયા સાન સમજે સહુ સુદરી ! સમરના સુખને સૌ સહરાયે !
કુમુમના કુંજમાં કેલિ કરતો અખા ! નિરખીઓ જોડને નિગમ ગાયે !
(આમાં એ પછી લગભગ દોઢસો વરસ પછી ચંદ્રાચેલા દયારામના
દર્શન નથી થતાં ?

લટકતા લાલની લટક ! તે શું કહું ? (હલા !) વણું ભેતા અલખ સર્વ જાગે !
લલિત, ત્રિકોણી લઘુલાયવી ઝીલતાં, અલખ લખતા જઈને જ વાગે !

આ કહી સ્વલસાક્ષાત્કારણું નિરૂપણ કોઈ અદ્ભુત કલાપૂર્વક કરે છે
અને અખાના કવિત્વ પ્રત્યે માન ઉપજાવે છે. પરંતુ અખા જોવો શુભ
વેદાંતી કવિતાદેહ આટલો સુંદર જનાવવાનો પ્રયાત કરે ખરો ? માની
લખ્યો કે આ સઘળાં અખાનાં જ કાવ્યો છે, તો પછી આ પૂર્વેનાં પ્રસિદ્ધ
ચયેલાં કાવ્યો આ જાતની ચમકથી કેમ મુક્ત છે ? આતું સમાધાન
યત્ન નથી.)

શ્રી. જયન્તકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ દવે

અખેગીતાનું તત્ત્વચિન્તન

આમુખ

અખાએ પોતે અષ્ટાદશી શ્લોકો, વાચ્યા અને વિચારોના તત્ત્વજ્ઞાનનો પરિચય લેશે 'અખેગીતા'માં વિસ્તારથી કરાવ્યો છે. વિપવની મહત્તા, તેની સર્વાંગ સમીક્ષા, ગંભીર શૈલી, અને દર્શાવેલા વિચારોમાં અડગ અદ્વા-આવા સક્ષ્મોથી આ ગ્રંથ 'ગીતા'ની ઉપાધિને સર્વથા યોગ્ય છે. પોતાના અન્ય સર્વેન કરતા, આના ઉપરની વિશેષ પ્રીતિ બતાવવા ગ્રંથખંડોએ શ્લોકથી પોતાના નામનો પણ આગળ પ્રયોગ કર્યો છે. અખાનું જ્ઞાન તે 'અદ્વાયગીતા' અથવા 'અખેગીતા' આ વિદ્વાન, વેદાન્તી અને તત્ત્વદર્શીના એ પ્રિય પુસ્તકનું સમાલોચન અને તેના મુખ્ય વિષયોનું પૃથક્કરણ કરવાનો અર્હો પ્રયાસ છે.

શ્રી શકરાચાર્ય પછીના તેના અનુયાયી હુરુધર પડિતોએ એ સ પ્રદાયનો અનેકવિધ વિકાસ સાધ્યો અને તેનું યુક્તિઓથી પ્રુષ્ટ બનાવ્યો. અખેગીતામાં આમાની ઘણી ક્ષમીઓનો ઉપયોગ થયો છે. વિપવની કલ્પિતતાથી, પારિભાષિક શબ્દો આવવાથી, પોતાનું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ કરવાના આશયથી, ઘણીવાર થોડા શબ્દોમાં અણુ ક્ષી નાખવાથી, અને અનેક અપરિચિત દર્શાવતો આવવાથી, ગ્રંથની ભાષા ક્ષુદ્ર કિલ્બટ બની છે. ઉપરાંત, આ ગ્રંથ નિમન્યતા કપર્મા નહિ પણ પશ્ચાત્તક છે. એટલે ગેર વિષય ઉપરના વિચારો ગેર સ્થળે નહિ પણ જુદે જુદે સ્થળે વેરાવલા રહેવા છે અને તે ગ્વાભાવિક છે. વિપવવાર તેમને એકત્રિત કરી, તેનું અર્હો ક્ષુદ્ર વિવેચન કર્યું છે અને એટલેક સ્થળે મૂળ સરકૃત ગ્રંથોના અવનરણોનો પણ ઉપયોગ

પ્રકૃતિ છે અને તેનો માધી તે મહેશ્વર છે. (એવો.) 'દે સ્ત્રીમ્ય ! પહેલાં કેવળ સત્જ્ન હવું' અને તેથી તે તત્ત્વ સર્વની પહેલાં પૂજન્ય છે. મન અને વાણી તેનાથી નિવૃત્તિ પામે છે તેથી તે અગમ અને અગોચર છે. આમ છતાં તેને પાપ કામતો કવિ ઓડપાદાચાર્યની કારિકાનું અમરજી કરાવે છે:—

દુર્દર્શમતિગમ્મોરં અમં માગ્યં વિશાગ્દમ્ ।

બુદ્ધવા પદમનાનાર્થં નમસ્કુર્મો યથાશ્લમ્ ॥

પરમપદ દુર્દર્શ છે છતાં તેને યથાશ્લ નમરકાર કરીએ છીએ.

ગુરુ—સ્તુતિ:—ઈશ્વરો ગુરુરામેતિ મૂર્તિમેદવિમાગિને ।

વ્યોમવદ્ વ્યાપ્તદેહાય દક્ષિણામૂર્તયે નગ: ॥

ઈશ્વર, ગુરુ, અને આત્મા એ ત્રણથી એકતા સાધતો કવિ પહેલાં ગુરુ અને ગોવિન્દની એકતાનો ઉલ્લેખ કરે છે. મન વાણીને અગમ્ય, પરાતપઃ બ્રહ્મનો, ગુરુ લક્ષ આપે: માટે ગુરુ તે બ્રહ્મ. ખીજું, શ્વાન, ચક્રર, ગિડાલ સર્વને હરિ કરી મૂકે માટે ગુરુ તે બ્રહ્મ; રવિ જેમ રવિધામને દેખાડે છે તેમ ગુરુ રામને દેખાડે છે.

ગુરુ ગોવિન્દ દોનોં લલે કિસકું ભાગૂં પાપ ।

ત્રલિહારી ગુરુદેવકી, ગ્મિન ગોવિન્દ દિલ્લાય ॥

છેવટે, પહેલાં કડવામાં, ગુરુનો મહિમા ગાતો કવિ કહે છે—જેમ સોનાના સિક્કામાં અન્ય સિક્કાઓ રહેલાજ છે તેમ ગુરુભજનમાં સર્વનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ગુરુનું અમરજી કરતાં બ્રહ્માનન્દની ચિચ્છકિા ઉપર કવિ શ્લેષ કરે છે. 'બ્રહ્માનન્દ' તે અપ્પાણના ગુરુ.

પ્રેરક—ખળ (ક. ૨) નવા કવિઓ અંધનો આરંભ કરતી વખતે નીચે પ્રમાણે કહ્યું આ પ્રસ્તાવના કરે છે "મૂયં આગળ જેમ ખણોત, જાહવી પાસે જેમ વહોરજો, પારિજનક આગળ જેમ અરણી, તેનો આગળના મહાકવિ આગળ કું છું." કવિજનો શરુઆતમાં આવાં ગમિત વચનો બોલી પોતે ગુરુ થવા એમ સમજે છે, અને એવી રીતે પહેલેથી જ વાચકમાં કડુથા ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

અપ્પાણ કહે છે કે મારે એ જાણું કરવાની જરૂર નથી. પ્રથમથીજ કું કબ્જ કરી લઉં કે હું કવિ જ નથી. જેમ કાડુની પૂતળી અપાર આગા કરે છે પણ કાષમાં કંઈ દમ નથી એ તો સૂતપારની કળનો જ પ્રમાણ છે,

તેમ મારા પ્રેરકબળ માટે સમજવું આ લખાણ કરવા માટે હું જાણવાદાર નથી તેમ મારો શક્તિ પણ નથી મારો સૂત્રધાર પ્રત્યઆત્મા છે

સનાતન પ્રશ્ન— ૨) ગુરુ દત્ત, વસિષ્ઠ, અચ્યુત, વેદવ્યાસ આદિ ગુરુઓએ વડાનન, રઘુનન્દન અને પાર્થ જેવા શિષ્યોને આ જ પ્રશ્નનો નિમ્મલ કરી આપ્યો હતો પણ આ વિષયમાં ગુરુ શિષ્યને શો ઉપદેશ આપે ? (પદ ૬) જે પદમાં ગુરુ શિષ્યનો બેદ નથી એવી સગાની જ્યારે શિષ્ય નિઃશાસક કરે, ત્યારે જે ગુરુ એ સુધા મ્હી શકે તે ગુરુપત્ન્ય ધમ્છનો નથી જે વાણી અવાચ્ય વસ્તુને દર્શી શકે તે વાણી જ નથી એટલાજ માટે આ વસ્તુ સ્વસ વેદ છે શિરુગમ્ય હોવા છતાં પ્રવચનનમ્ય નથી નાવમાત્મા પ્રવચનેન લમ્ય । પ્રહા) સ્વરૂપદર્શન દરાવતા ઔપનિષદ ગુરુએ શિષ્યને મૌન વ્યાખ્યાથી જ ઉપદેશ દીધો હતો

।વન ! કલતરોમૂલે વૃદ્ધાઃ શિષ્યા ગુરુર્યુવા ।

ગુરોસ્તુ મૌન વ્યાખ્યાન શિષ્યાસ્તુ ષ્ઠિન્નસશયા ॥

વળી મૌનવ્યાખ્યા પ્રકટિત પરબ્રહ્મતત્ત્વ સુવાન । વગેરે

(૬ ૩ ૧) બીજી, જીવભાવ એ માયાનું કાર્ય હોવાથી, અશુદ્ધતા એટલે મિથ્યા છે જ્ઞાન યતાજ જીવનો જીવભાવ ટળી જાય છે તો પછી જીવ વર્ણન કૈવલ્ય કરે ? તત્ત્વજ્ઞાન યતા, પોતાના અધિષ્ઠાન આત્મા વર્ણન અશુદ્ધતો જીવ કયા કરે ?

એટલે, આ પ્રશ્ન સનાતન છે જ્ઞાન ગુરુગમ્ય હોવા છતાં મૌન વ્યાખ્યા થીજ તેનો લક્ષ મળે છે વસ્તુ સ્વસ વેદ જ છે, અને જીવભાવ એ માયા કાર્ય હોવાથી જગત્કાર્ય અનાર્થ અજાણ્યને જે

મન્યનો સમ્બંધ બોધ્યબોધક બ્રાવનો છે; પણ તે કેવી રીતે દલીલ શકું? આ જે વાણું બોલતુ દીમે છે તેને તો ધરધટ બોલબુદ્ધાર પૂરણ બ્રહ્મ વન્દીને પૂરી રહ્યો છે. એણે આપે જ આપતું, સ્વસ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. એજ નિરંજન, સ્વસ્વરૂપનું નિજ સન્તોને અખેચીતા કહે છે. એ તો અનનની એવી ઇચ્છા હતી કે અખાને શિર નિમિત્ત દેવું. (ક. ૪૦; ૬, ૧૦, ૧૨) છેવટે આ મન્ય લખવાનું પ્રયોજન શું? સંસારરૂપી મોહ-નિશાને નિવર્તવા કાળ (ક. ૪૦: ૪).

અવતરણા:—આથી મન્યના આરંભમાં જ વિષયનું અવતરણ કરતાં અખાણ કહે છે; પરમાર્થ દષ્ટિએ તુચ્છ, મિથ્યા, એટલે અબુજતો અખો, પરબ્રહ્મ ઉપર જગતનો અધ્યારોપ ક્યાં પછી, યાતોદય થયા પછી યનારા અપવાદ વડે તે અધ્યાસ અને આચરણ બ્યારે દૂર થાય છે તે વેળા પ્રકાશતા નિજ આત્મ-દની કયા હવે આરંભે છે અધ્યારોપવાદાન્યા નિષ્કર્ષે પ્રવચ્યવે। અખો અબુજતો છે છતાં અધ્યારોપ કરી શકે છે એ કયા મહા આશ્ચર્યની છે; અને તેથી આ શરુ કરવાની પોતાની કયા પ્રત્યગાતમાને કાષ્ટ અનેરી આત્મ-દ આપે છે

एष बन्धासुतो याति खपुष्पकनशेखरः !

मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्वरः ॥

આના કરનાં પણ વિશેષ આશ્ચર્ય પોતાની કયામાં છે.

(૩) મોહ-નિશા

મન્યનું પ્રયોજન " મોહ-નિશાને નિવર્તવા કાળ " એમ બતાવ્યા પછી મોહ-નિશા તે કેવી એ જાણવું પ્રાપ્ત થાય છે

જેમ નિદ્રામાં સુતેલો નર બીજા અતેક માયા રમે છે અને ક્યાં તથા કારણ બંને પોતે જ યદને જેમ તેમાં પરચો રહે છે તેજ ગીતે, જીવનું પણ અમગ્નવું. જે આત્મા પોતાથી જોતલે છે, પોતાપણું બૂલી ગાય છે, તેને પહેલાં અસંભારના થાય છે અને પછી વિપરીત બાવના ઉપજે છે. પછી તેને માવાતો પંચ પરિવાર—અવિદ્યા, અરિમતા, રાગ, દ્વેષ, અને અભિનિવેશ લાગુ પડે છે. છવ અગ્નાયી આમ અવજો કરે છે તે શિવની સન્મુખ યર્ષ શકતો નથી. રવ્ય પગસ આત્માને જેણે છવ માનવાનો બ્રમ મ્યે તેને તે જમ દૂર કરવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે 'દાખતા તરીકે, રાને શૂ ॥ પડેલો માણસ તો અન્ધકાર જતા પ્રભાવમાં પોતાના ધર ભેગો થઈ શકે છે, પણ

જે નર દિવસે જ દિશાઓ જૂલી જમમાં પડ્યો હોય તેને તો દિવસ ઉપરાંત રાત્રિએ તો ખાસ પ્રભુ જ રવંકુ પડે છે. આવાજ કારણથી જીવને ન્યારે કહેવામાં આવે છે કે તે પોતે રવયંપ્રકાશ છે ત્યારે એ વાત તેના ખ્યાનમાં પ્રથુ ઉતરતી નથી (ક. ૪ : ૧, ૩, ૪, ૫,)

(૪) માયાનું કાર્ય

(ક. ૫) જીવનમાં મનનું આઠ આવરણ કરી તે માયા નાના વેપ સન્ને છે; અનેક કર્મ, ધર્મ, ઉચ્ચરે છે; અરે તેને અંગે જીવ બવહેરા કરવા સાગે છે. વળી તે માયા કર્મનાં ફળ લખે છે, શબ્દતાંત્રણે જીવને બાંધીને સ્વામ રાખે છે. પોતેજ મન ઘટીને સંકલ્પ-વિકલ્પથી પ્રજાતે જન્મ આપે છે. અને દરેક નિમેષમાં નવા નવા જન્મ આવે છે. કર્મ, ફળ, અને જીવ એ ત્રણેનો મોગ સાધી આપે છે, અને જીવને વિષમતૃષ્ણામાં મૂકી તેને દોરવે છે. જીવ આવી રીતે બવમાં પ્રભુ બને છે; પણ એ બધો મામાનો જ દોરી-સંચારો છે, જે અહીં મોટી ભોળવણી છે, એવો ભેદ સહી શકતો નથી. જીવ જો એ જાળમાંથી નીકરે તો પોતે માનેશુ જીવત્વ દૂર કરી શિવપ્રભુ પોતામાં જોઈ શકે.

(ક. ૭) જગની મોટામાં મોટી નદી તે માયા છે. તેને હજી મુખી જનાવી જવાને કોઈ શક્તિમાન ધરે નથી. હરિ, હર અને ક્ષણથી પણ તે આગળ જનારી, પહેલી છે. મારે જ તે સમજી ન જાય અપરિતપટના-પટીપટી, અટપટી છે, અનિર્વચનીય છે.

પરતત્ત્વ, ચિદ્બક્તિ, માયા, પ્રકૃતિ અને અન્ય તત્ત્વોનું વર્ણન અખાજ સાતમા કડવામાં કરે છે. આ વર્ણન ખ્યાન અને ઉપાસનાને અર્થે છે. પ્રભુવ અથવા ઉપકાર મન્ત્રનો અહીં ઉદ્ધાર આપ્યો છે. આ વર્ણન કંઈક અર્થે તાન્ત્રિક અને કંઈક અંગે વેદાન્તી છે. ખીલ શબ્દોમાં તન્ત્ર અને વેદાન્તનો રૂઠ વિચારો અને પરિભાષાનો તેમાં સમન્વય છે. એનું દૂંકમાં પ્રથમ શ્લોક કરવા મને નીચે આપેલી ગણતરી જાણ્યોગી થશે—

૬૩૧ું સાતમું : ઈશ્વરની ઉપાસના અને પ્રણવ મન્ત્ર.

મન્ત્ર	અ	ઉ	મ્		
દેવ	બહા	વિષ્ણુ	-મહેશ	અર્ધ માત્રા અપર બિન્દુ	" "
દેવી	સરસ્વતી	લક્ષ્મી	દાલી		
ગુણ	સર્વ	રજસુ	તમસુ		
અવસ્થા	જગત	સ્વપ્ન	સુપૃથિત		
સ્વરૂપ	પ્રકૃતિ અને તેનાં	૨૪	તરવો	અધ્યાકૃત પુરીયાવસ્થા માયા અથવા શ્વ-પરવામિની	વિચ્છિન્ન પરબિન્દુ પુરીમાતીત પરતત્ત્વ

આની સમજૂતી આપતાં અખાલ કહે છે. માયા સમજી જતી નથી માટે અનિર્વચનીય છે. તે દીસતી નથી છતાં બલવતી છે. ઈશ્વરના પ્રથમ ત્રણ સ્વરૂપને અકાર, ઉકાર, અને મહાર, એટલે ખીજા શબ્દોમાં સર્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણોથી બનેલી ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિના સ્વરૂપો તે માયા પર છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ તે માયામાંથી જ ઉપજી છે. ઈશ્વરના ત્રણ સ્વરૂપ સ્વરૂપી બતાવાતા ત્રણ દેવને હરિ, હર, બહા છે તેમની પછી તે આગળ રહેલી માયા અર્ધમાત્રા અને અપરબિન્દુથી થતા અધ્યાકૃત પુરીયાવસ્થા છે અને અપરબિન્દુની સાથે હોવાથી તે શ્વ-પરવામિની કહેવાય છે ત્રણે ગુણો સર્વ રજસુ અને તમસને જન્માવી, તેના અધિષ્ઠાતા બહા-વિષ્ણુ-મહેશને ઉદ્ભાવી, તે ગુણોની સરસ્વતી લક્ષ્મી અને દાલીરૂપે યોધિતા બને છે.

વિચ્છિન્ન ને ત્રિગુણ પરબ્રહ્મનું સ્વભાવ ચૈતન્ય છે તેનો ન્યારે માયા સાથે યોગ થાય છે ત્યારે, એટલે, ત્રિગુણ બ્રહ્મ ન્યારે માયાથી સંબંધિત થાય છે ત્યારે, માયાયુક્ત વિચ્છિન્ન આખા જગતને જન્માવી તેને રમાડે છે દેશજિવો જેમ જાળને પેલાનામાંથી જ દાડી પાછો તેનો બસ દરી પોતામાં જ લય કરે છે તેવું જ સામર્થ્ય વિચ્છિન્નમાં રહેલી માયાનું છે. વિચ્છિન્ન એ પરતત્ત્વનું સ્વભાવ ચૈતન્ય છે. એજ વિચ્છિન્નને હૃદયોને શ્રી યજુરવ્યાખ્યા 'આનન્દ-વહરી'માં કહે છે —

‘મતા, મુક્તર્થમ ત્વમસિ પરમવ્રજમદિધી ।’

‘સન્તોના મોક્ષનું ખીજ એવી વિચ્છિન્ન, તું પરતત્ત્વની સામાયી છે’

દ્વે તરવોનું વર્ણન કરતાં અખાણ કહે છે:—

માયાથી	૧ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ	}	તામસમાંથી
	૫ પંચબૂત		
	૫ પંચ તન્માત્ર		
	૧૦ ઇન્દ્રિયો અને તેના દેવતા	}	રાજસમાંથી
	૪ અન્તઃકરણ્ય		

(મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર)

૨૫ તરવો જન્મે છે.

✓ જ્યારે બ્રહ્મ માયાથી રચાસિત માય છે ત્યારે સૃષ્ટિત્રાં આ પ્રમાણે ૨૪ કારણો, પચ્ચીસમી પ્રકૃતિ અને છવીસમો ઈશ્વર અથવા 'માયા-રચસિત બ્રહ્મ' એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા માય છે. પણુ બ્રહ્મ તો રચસિત ત્રામવા છતાં પણુ પચાચ' જેમ તેમ રંહો છે. એ નિર્વિદ્યારનો સવિકાર થતો નથી જે દેખાય છે તે સધળી તેની વિવત'શીલા.

(ક. ૩૬) આ જગત માયાતુ કાય' છે પણુ પરમપદ નિશુ'ણ્ય, નિર્ધર્મક, બ્રહ્મની પારમર્થિક સત્તા સાથે સરખાવતાં તે તુચ્છ છે. જગતની વ્યાવહારિક સત્તા 'વ્યવહાર' માયે ત્યા સુધી. અદ્વૈતપદમાં પહેલેવિજ્ઞાને સંસાર એ વન્ધ્યાસુત જેવો મિથ્યા લાગે છે. ચાર પુરુષાર્થ, વર્ણાશ્રમ, છવસૃષ્ટિ, સાધન, દેશકાળ, પુરુષનો દેહ સધળું મિથ્યા છે. વિચાર કરી, જોવાથી આમાંતું કંઈ પણુ તરવત: રહેતુ નથી. તે હૃતપન્ન માય છે, રહે છે, જાય છે. આ જ માટે ને 'અણુછતુ' છે સત્ય હોય તે આજ છે અને કાલે નથી એવુ ના હોય. સત્ય ત્રિકાલાબ્યાપ્ય છે. ચિત્ત તો દેશકાલાતીત, નિર્મિત, નિરાકાર, કુટરય છે. એના ઉપર આ વિશ્વતું આરોપણ છે. વિશ્વ એટલે માયાના સ્ફુરણ્ય પામેલા ત્રણ્યુંણો. વાણીમાં આવતુ બધું દ્વૈત મિથ્યા છે. એનો બ્રહ્મઅધિજ્ઞાન ઉપર માન અધ્યાસ છે.

(૫) માયા અને છવ

આ બન્નેનો સમન્ધ અસરકારક રીતે બતાવતા કનિ એક બે- લૌકિક દષ્ટાન્ત આપે છે.

(ક. ૬). જે છવ મર્મ' સમજતો નથી, તેને માયા આપણો સમજે છે. મેટો જેમ મન સાથે સંચરે છે, તેને મહાજન મૂકાવા મથે તો પણુ વજ્રહોથી મનની કંટે કરે છે; છતાંનીને તો મનમાં હેતુ છે. તે તેના ઉપર

પહેલાં હેતે હાય ફરવે છે કારણ કે તે પેલા મેંદાનો બારે રૂઠ બાળીને ખુશ થાય છે.

પણ પછી એક વાર તેને પોતાના કાબુમાં બધ તે રખેને સરી જાય, એમ ખારી ચરણુ જી મે અને મુખ નીચે એમ તેને રાખી તેનો અન્ત બાવે છે. માયાની પણ એજ રીત છે, જે તેમા દુઃખાયો તેને મુખિ મળવી મુશ્કેલ છે.

(પદ ૧) તનમનની નીકામાં બેસી જીવ બવસાગરમાં ફરવા નીકળ્યા, પણ જ્યારે કર્મના વાયુ વાયા અને તેને વરા ને ડોકવના સાગ્યો ત્યારે વાત હાયથી વટકી, પછી તેનો છેડો જ નહિ. અરે માઈ ' માયાશ્વી જનની તો જાણી જોઈને બેઠ રાખે છે.

દૃષ્ટાન્તોને જવા દઈ, જીવને તાર્ત્વિક દષ્ટિએ જોઈએ તો, અખાજ કહે છે, તેની આથ જોતા તે અનાદિ માબમ પડશે વ્યથવા તે થયો જ નથી એમ સામરો. રૂઠની હાયા જેમ સૂર્ય માથે આવતાં રૂઠમાં જ સમાઈ જાય છે, બિન્ન રેખાલી નથી, તેમ જ્ઞાનોદય થતાં જીવ પ્રત્યગાત્માથી બિન્ન સાગતો નથી, ઉલટ પ્રત્યગાત્મા જીવ થયો જ નથી, જીવભાવ મિથ્યા હતો, એમ બાગે છે.

‘ મયુ મયુ કહ્યે નથી, સહેજે જ જી છે એમ આપાપર કાચે નથી, નથી જીવાજીવ વિમલ્લ કરી’

કડવું ૩૮ ૮ વ, ૬ ય

આ પરમાર્થતાના ચિન્તનમાં ઝોડપાદાર્થના અજ્ઞાતિવાદનું મૂચન છે.

ન નિરોધો ન જ્યોત્પત્તિ ન વદ્ધો ન જ સાલકઃ ।

ન મુમુક્ષુર્મ વૈ મુક્તઃ શ્યેવા પરમાર્થતા ॥

કોઈની ખરી ઉત્પત્તિ જ નથી, તો નારા ક્યાંથી? કોઈ ખમિનો નથી તેમ કોઈ છૂટા થવાની સાધના પણ કરતો નથી કોઈ મુમુક્ષુ પણ નથી તેમ કોઈ મુક્ત પણ નથી આ જ ખરી પરમાર્થતા છે

ન ક્ષમિજ્ઞાપતે ગીવ સંમવોડસ્ય ન વિચતે ।

एतत् तद् उत्तम सत्य, यत्र किञ्चिन्न जायते ॥

કોઈ જીવ ઉત્પન્ન થતો જ નથી, એના જન્મ જેવું કંઈ છે જ નહીં. જેમાં કશાની ઉત્પત્તિ થતી નથી તે જ ઉત્તમ સત્ય છે.

(૬) માયાનું સ્વરૂપ

માયાનાં અનિર્વચનીય, જ્ઞાનરૂપ, આવરણવિક્ષેપકરી, અનાદિ અને જ્ઞાનનિવર્ત્ય એવાં પાંચે લક્ષણો અખાજી જૂદે જૂદે સ્થળે વર્ણવે છે.

૧. " સમજ ન જાય એવી માયા અટપટીજ. " ક. ૭ : ૧

માયાની પ્રતીતિ યાવ છે એટલા માટે માયા અસત્ કહી શકાય નહિ. જ્ઞાનોદય થયા પછી તેનો જ્ઞાપ યાવ છે માટે તે સત્ કહેવાય નહિ. સત્ અને અસત્ અને વિરોધી હોઈ સાથે રહી શકે નહિ. માટે માયા, તે મહ અને અસહ અનેથી નિલક્ષ્ય એવી અનિર્વચનીય છે.

બાષપ્રતીતિ સદ્ માયાત્ અજ્ઞાનં ન નિરુણ્વતે ।

માયા અથવા અજ્ઞાનની પ્રતીતિ યાવ છે તેમ તેનો જ્ઞાપ પણ યાવ છે. માટે તેનું નિર્વચન શર્ષ શક્યું નથી.

૩. " કીસે નહિ ને જાણવતી " ક. ૭, ૨.

માયા કે અજ્ઞાન એને શક્તા જ્ઞાનનો અજાવ કહેવાય નહિ, કેમકે જો કે તે ઠાસતી નથી છતાં તે જાણવતી છે એવી પ્રતીતિ યાવ છે, માટે તે અજાણરૂપ નહિ પણ જ્ઞાનરૂપ છે.

૩. " આપની આલજે યદે, અસજાણના જપજે
પછે તે વિપરીત જાણના આગરે :....." ક. ૪, ૪

પહેલાં, મૂળ સ્વરૂપનું માયા આવરણ કરે છે અને પછી, નિવિધ પદ્ધતિઓને વિક્ષેપ તે ઉપર ઉભો કરે છે આથી તે 'આવરણવિક્ષેપકરી' કહેવાય છે.

૪. " જાણી આથ વિચારા રે પંડિતો, આથ જોતા તે અનાથ થીસે. "

૫૬. ૮, ૧૧.

જો જો માયાનું કાર્ય, તેની આદિ તપાસી જોવાથી જણાય છે કે માયા અથવા અજ્ઞાન તે ધારા-પ્રવાહવદ્ અનાદિ છે.

૫. " મહે અખા સદ્ગે સુષ્ટિ, જે આલો માયા અનતને,
તો શીઓ આયોપુ જોજાખી, ને રોનો દરિ ગ્રક સનતને " ક. ૮ : ૧૧.

'આયોપુ' જોજાખ્યા પછી માયાનો અન્ત આવે છે માટે માયા કે અજ્ઞાન 'જ્ઞાનનિવર્ત્ય' છે.

અહાં એ અધિકાર છે અને માયાથી તેના ઉપર પ્રપંચનો અપાસ યાવ છે. અખાજો પ્રજાને વ્યતિગેક કારમ્મ એટલે મિથ્યા આજ્ઞાસનું અધિકાર અથવા વિવર્તકારણ માને છે. જે આયોપુ જોજાખ્યા તે માયાનો અન્ત

આવે, અર્થાત્ માયા 'તત્ત્વજ્ઞાનનિવૃત્ત્ય' છે. જોટલી વસ્તુ વાચ્ય છે, દૃશ્ય છે તે મધી દેત કહેવામાં છે. પરમાર્થ સત્તામાં દેત વૃક્ષ, મિથ્યા, વન્ધવાસુત જેવું છે. વિવન્નું બ્રહ્મ ઉપર આરોપણ અથવા અધ્યાસ માયા કે અજ્ઞાનથી થાય છે અને તે અપવાદ તત્ત્વજ્ઞાનથી થાય છે.

(૭) જગત્ત્વ મિથ્યાત્વ

માયા વખાણ્યે માદ એને, કષ્ટ પદારથ જોડેણ;
શુન પદારથ જે જે કહેવે, પાછા વજ્રસરો તેટણ.
ઉપન્યું તે અલપાય નિરથે, બ્રહ્મ આદે કીટ જે. ' ૬ ૮ ૨, ૩.

અને

અમલ આત્મા જેક પુણ્ય અખ ડિન અનિનાથ
નહિ જેને દેશ કાળ ' ૬ ૧૭ ૨, ૪,

જગત્ મિથ્યા કે, માયાનુ કાય છે, કારણ કે તે વાણીએ કંઈ જન્ય છે, દૃશ્ય પદાર્થ છે, શુન પદાર્થ છે

જગતના મિથ્યાત્વની આજ સુક્તિ મધુસૂદનસરસ્વતી મદ્રેતતિદ્વિમાનીએ પ્રમાણે આપે છે —

' સિમન (જગત્) મિથ્યા, દરવત્વાત્, જડત્વાત્, પરિચ્છિન્નત્વાત્ ।'

જગત જેને વિશે ગર્ભા કરવાની છે, ને મિથ્યા છે, કારણ કે તે દૃશ્ય છે જડ છે, અને દેશકામના પરિચ્છેદવાળું છે. જે વસ્તુ મિથ્યા નથી પણ સત્ય છે તે દૃષ્ય બનતી નથી પણ અદૃશ્ય ડ, જડ નથી પણ ચેતન છે, પરિચ્છિન્ન નથી પણ દેશકાવાનીત છે

સત્ય એટલે શુ ? સત્ય આને હોય અને કાલે ન હોય એમ ન અને એવું હોય તે ખરું સત્ય નથી, પણ એક આભાસ છે. ખરું સત્ય એ ત્રિકાસાબ્યાખ્ય છે. એ પરમ સત્યને 'બ્રહ્મ'ની મ જ્ઞા આપીએ તો એ ત્રિનામામાખ્ય સત્યની તુલનાએ બીજી જનમમાત્ર વસ્તુઓ મિથ્યા, તૃયા વૃક્ષ છે ' ' ઉપન્યુ તે અલપા । તિસ્તે " " જે જો તે જન્ય " " તેમ માયાનુ આ જગત નીરન્યુ, કામ્યોગે સર્વ તૃયા " મધા જનપદાર્થને કાસનો યોગ છે અને તેથી તે પરિચ્છિન્ન થવાથી મિથ્યા છે

પરમ સત્ય ત્રિકાસામાખ્ય છે અને તેની તુલનાએ બીજી જનપદાર્થ ૧ ડ એ સુક્તિ ગોઠ રાઠાચાર્થે માધુસૂદનચારિત્રમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

આદાયન્તે ચ યજ્ઞાસ્તિ વર્તમાનેઽપિ તત્તયા ।
 વિતયૈઃ સદૃશાઃ ઘન્તોઽવિતયા ઇવ-લક્ષિતાઃ ॥

જે વસ્તુ આદિમાં નહોતી અને અન્તમાં પણ રહેતી નથી, ક્રૂત વર્ત-
 માનમાંજ જેનો ભાસ થાય છે તે વસ્તુ વર્તમાનમાં ખરી રીતે હોતી નથી.
 તેથી પદાર્થ મિથ્યા જેવો છે, છતાં સત્ય જેવો તેનો ભાસ થાય છે.

આ યુક્તિ વડે પ્રપંચ દૃશ્ય છે, નાશ્ય અથવા અનિત્ય છે
 માટે મિથ્યા છે. આત્મા સાક્ષી છે, પોતે અદૃશ્ય છે નિત્ય છે માટે તે
 સત્ય છે. આ મુખ્ય યુક્તિની સાથે સંકળાએલી પીછા યુક્તિઓનો પણ
 કવિ જૂદે જૂદે રચણે ઉપયોગ કરે છે. જગત દૃશ્ય છે એટલે મિથ્યા છે,
 આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે માટે સત્ય છે. જગતમાં કાર્યકારણભાવ છે તે માટે
 મિથ્યા છે. આત્મા કાર્યકારણભાવથી અતીત છે માટે સત્ય છે.

જે મિથ્યા આભાસ દેખ તે યાતનિવર્ત્ય છે, જેમકે રત્નુ ઉપર
 દેખાતો સર્પનો મિથ્યા આભાસ દૈત્યુ બાન અક્ષિતગ્રાનથી નિવૃત્તિ પામે
 છે માટે દૈત્ય-પ્રપંચ મિથ્યા છે, પ્રપંચ વિકારિ છે. આત્મા અવિકારિ છે.
 પ્રપંચ ઉત્પન્ન છે, સત્ અનુત્પન્ન છે, માટે પ્રપંચ મિથ્યા છે. આત્મા સત્ય
 છે. ધક્ષ એજ સત્ય એમ કહ્યા પછી જગત જે ધક્ષથી વિન્ન દેખ તે તે
 નિત્ય અને અવિકાર હોવું જોઈએ. પણ જગત તે વિકારિ અને અનિત્ય છે
 માટે તે ધક્ષનો વિવર્ત અથવા મિથ્યા આભાસ માત્ર છે. માયા "દિસે નહિ
 છતાં ખસવતી" છે એવી તેની પ્રતીતિ થાય છે અને "જે બાણો નાયા,
 અન્તને, તે હીઓ આપોયું ઝોળખી " અથવા આત્મગુણ થતાં માંપાની
 નિવૃત્તિ થાય છે. આવી રીતે સત્ય અને અનુત્પન્ન મિથ્યુનીકરણ પદાથી
 તે અનિર્વચનીય અને મિથ્યા છે.

• જે મદાપદમાં સ્થિતિ કરીને, પછે જુએ બધાંકને,
 તે બધાંકને કામ આજ ન રોગે. તે છ' પ્રમાણે પંકને ?

૬. ૨૦. ૬.

જેમ શરખાદિ પ્રાનિભાસિક સત્તા, વ્યવહારિક વ્યવહારિક સત્તા સાથે
 સરખાવનાં મિથ્યા છે, તેવીજ રીતે મદાપદની પારમાર્થિક સત્તાની સાથે
 તુલના કરતાં અર્થવ્યતી વ્યવહારિક સત્તા મિથ્યા છે. પ્રાતિભાસિક, વ્યાવ-
 હારિક અને પારમાર્થિક એ ત્રણ સત્તા ઉત્તરોત્તર નોક પીગાથી અધિવાતી
 છે. કાંચી સત્તાની સાથે તુલના કરતાં નીચી સત્તા મિથ્યા ભાગે છે.

બ્રહ્મ પ્રપંચનું અધિષ્ઠાન છે અને પ્રપંચના તેના ઉપર અભ્યાસ છે, વ્યાવહારિક સત્તામાં પ્રપંચનો ભાવ અને પારમાર્થિક સત્તામાં, તેનો અભાવ એમ પ્રપંચનો ભાવ અને અભાવ બંને એકી વખતે અધિષ્ઠાન બ્રહ્મમાં રહેલા છે.—ગુદી ગુદી સત્તામાં, જ્યારે એક જ પદાર્થના ભાવ અને અભાવ બંને અધિષ્ઠાન ઉપર એકી વખતે, ગુદી ગુદી સત્તામાં, રહેલી હોય તો તે પદાર્થને મિથ્યા આભાસ સમજવો: જેમ રજ્જુ ઉપર સર્પનો મિથ્યા આભાસ દેખાય છે. અહીં રજ્જુ અધિષ્ઠાનમાં પ્રાતિભાસિક સત્તામાં સર્પનો ભાવ છે. પણ વ્યાવહારિક સત્તામાં સર્પનો અભાવ છે—આથી જ સર્પનો આભાસ મિથ્યા છે. મિથ્યાત્વની આવી વ્યાખ્યા અને તેનો વિસ્તાર ગદ્ગતસિદ્ધિ અને ચિત્સુક્તિમાં કર્યો છે.

જગતને સ્વપ્ન સાથે પણ સરખાવવામાં આવે છે. ગૌડપાદાચાર્ય બંનેનું મિથ્યાત્વ જણાવી તેમના સામાન્ય લક્ષણોમાં કહે છે કે ને દેશ્ય છે. અને બંનેમાં કાત્રવતુ સત્ત્વ ન હોવાથી બંને અસત્ય છે.

આવા કારણોથી માયા મિથ્યા છે; એટલા માટે પ્રપંચ બ્રહ્મનો વિહાર નથી પણ વિવર્ત છે

મનસ્વતોડન્યયાપ્રયા વિકાર શ્વુદોરિત ।

અનસ્વતોડન્યયાપ્રયા વિવર્ત શ્વુદોરિતઃ ॥

ખરેખરો ફેરફાર લાગે તે 'વિકાર' (દૂષ્ટનું દહીં) અને ખોટો, અથવા આભાસમાં ફેરફાર લાગે તે 'વિવર્ત' (રજ્જુનો સર્પ)

“ છા ઉવલ્ય સ્વામી સત્ય તમે, દીસે ઈશ્વર, માયા, છપ,

એ ત્રણે પ્રકાર માયો તદ્વત. પણ સ્વભાવે તમે સિવ, ” ક. ૧૬.

“ અધિષ્ઠાન તે તમે સત્ય સ્વામી. તેણે એ આલ્યું જાય, ” ક. ૧૭. ૧

(૮) બ્રહ્મ અને માયા

બ્રહ્મ એ સત્ય છે, અને માયા માત્ર તેની વૃક્ષના એ મિથ્યા છે પણ સત્ય અને મિથ્યાનો સંબંધ થયો કેવી રીતે ?

સાંખ્યમાં પ્રકૃતિ જડ અને પ્રતિનિરહિત છે અને પુરુષ ચેદન છત ક્રિયાશીલ છે, તે બંનેનો શેષ શેષ શી રીતે ? અને શેષ ન થાય તે જગતની કૃતપતિ જ ક્યાંથી ? સાંખ્ય ઉપર આવી જાતનો પહાર છે, તેનો જ પ્રહાર શાંતર વેદાન્ત માટે કરવામાં આવે છે: બ્રહ્મ નિર્ગુણ્ય પરમ સત્ય છે. અને માયા તથા તેનું કાર્ય જગત તે મિથ્યા છે. પણ સત્ય અને મિથ્યાનો

યોગ શી રીતે થયો, જેથી જન્મતો આમામ લાગે ? આ જન્મના પ્રકારનો હૃદયોગ રામાનુજચાર્યએ પોતાના શ્રીમાધ્વમા ઘણા વિગ્નાગ્રથી કયો છે અને તેઓ તેને અધિધાનોનુપપત્તિ કહે છે.

અખાણ અને અન્ય શકિત વેદાન્તીનું આ પ્રકાર સામે કહેવડુ કે કે આવો પ્રશ્ન કરવો એ જ ઉચિત નથી:

“ અણુછતો મધ્યે છવ યામ ઉસો તે જથ દરિને જણવા,
નરને એછાથો કેમ મળે, તે હીકે બુદ્ધિમા આણવા.”

બ્રહ્મ એ નિત્ય અને અનન્ત છે, દેશકાલથી અતીત છે, જ્યારે માણસની બુદ્ધિ અનેક રીતે પરિચિન્ન છે. અનન્ત વસ્તુ એટલાજ માટે બુદ્ધિગમ્ય થતી નથી. જે બુદ્ધિગમ્ય બને તો અનન્ત નથી, અને જે બુદ્ધિ તેને ઝોળખી શકે તે બુદ્ધિ નથી.” જે વાચા બોલે અવાગ્યને, તે વાચા ન હોય.” અને તેથી ‘ કાવા મન કાણુ કહે તેહને’ (ક ૩૮ : ૨) બ્રહ્મ નિવાદાગ્રપદ થવાને માટે બુદ્ધિની કક્ષામાં આવતો નથી. અને જે તે આવે તો તે શુદ્ધ બ્રહ્મ નથી. જે તે બુદ્ધિની કક્ષામાં આવે નહિ તો તેનો સંબંધ અને માયા સાથેનો તેનો યોગ કેવી રીતે ચર્યા શકાય ?

ત્યારે બ્રહ્મ ઝોળખાય કેવી રીતે ? “ સ્વસંબંધ જાણે અખા” : આ પરમપદ બુદ્ધિથી નહિ પણ અનુભવથી જ સમજાય છે. અને આ પદના જ્ઞાન અથવા અનુભવ પછી પ્રપંચ રહેતો જ નથી એટલે બ્રહ્મ અને માયાના સંબંધનો પ્રશ્ન જ ઉપરિચિત થતો નથી. “ અવતણુ પદ તે જ્ઞેતાં નીસરેણુ’ (ક ૩ : ૧) આ વાત વિદ્યારણમુનિ પંચદશીમાં કહે છે —

સ્વપ્રકાશે કુતોઽવિદ્યા ? વિનાઽવિદ્યા કુતો જગત્ ? ।

एवानि तर्कनालानि ह्यनुभूतिर्जहात्यसौ ॥

સત્ પ્રકાશ જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં અજ્ઞાન આબ્ધું ક્યાંથી ? અને અજ્ઞાન આવી શકે તેમ ન હોય તો અજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી ? પરિચિન્ન બુદ્ધિનાં આવાં અનેક નર્કજાળોનો, પરમપદનો એકવાગ અનુભવ ક્યાં પછી, નાશ થાય છે.

સત્ અને મિથ્યા અથવા અમતનો સંબંધ સમજાવી ધમ્માય જ નહિ. પરિચિન્ન બુદ્ધિ અપરિચિન્નનો નિચાર કરતાં બુદ્ધી ગાય.

“ ભાષ ! જન્મવનાં કાણુ ધણાં, પાનુ વયા પછે પારે નામ,
કહે પંચમૂલના પૂતળાં, એ બ્રહ્મા તેનાં કામ,

પણ વિરથિ આદે વિશ્વ સુધર્મ, પદ્યો કેનો, પાટ ?
એ વિચારે કુદિ બરે, અતિ વિરાલો 'નાટ' "

(ક. ૨૧ - ૮, ૬.)

ભમત અને મિથ્યાનો સંબંધ કોઈ રીતે બતાવી શકાતો નથી. એટલે તેમાં સંયોગ, સમવાય કે મર્પકારખુબાવ, કંઈપણ હોય જ નહિ. માટે જ માયા એ કંઈ દ્રવ્ય નથી, બ્રહ્મ સિવાય બીજો પદાર્થ નથી.) "વેદાન્ત કરે છે વાત મોટી, એ તો અજ્ઞ રમે અણુછતી" (ક. ૩૧ : ૫) આથી, સિદ્ધાન્તમાં અજ્ઞાતિવાદનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે.

"યથુ ત્યુ કંઈએ નથી, સહેજે જ એ ઠ જોગ
- આપાપર કેએ નથી નથી છવાછવ વિષય કયો "

બમતુ વિવરણુ કરતાં અમાણુ કહે છે કે —

'શુષ્ક નિર્મળુ કંઈએ ના કહેને જે સમતત્વ સમજ્યા સહી
પ્રાય નહિ તેને ધરાવાવ શાને ? રજ્જુ નહિ તો શો અદિ ?
એ તો અણુછતાને અણુછતુ, બારણુ'ત વર્ષે કરી,
તે જધારય જેમ તેમ યથા, પ્રાયે જેમ છે તેમ હરિ. "

ક. ૩૬, ૨-૩.

કોઈપણ જાતનો ભ્રમ સમજાવી શકાતો જ નથી. એવું પૃથક્કરણુ કરીએ તો તે અભાવ નહિ પણ કંઈક ભાવરૂપ, અનાદિ, આપરણુ અને વિક્ષેપ કરનારો, યાનથી દૂર યનારો અને હેરતે સમજાવી ન શકાય માટે અનિર્વચનીય લાગે છે. વેદાન્તીઓ આને અનિવચનાચરવાતિ કહે છે. જેમકે રજ્જુનો સર્પ, રજ્જુનો સર્પ રૂપે શા માટે ભ્રમ થયો એ પ્રશ્ન છેવટે અનિર્વચનીય જ રહે છે. મજુ યાન યથા પછી ભ્રમ રહેતો નથી. સુરેશ્વરાચાર્ય પોતાનાં ણાતિકર્મો ભમતુ લક્ષણુ સમજાવી કહે છે.

તત્ત્વમર્યાદિવાક્યોપ્ય સમ્યગ્ધોજન્મમાપ્રાતઃ ।

અક્રિશ્ણા સહ કાયણ નાસીદ્. અસ્તિ, મવિષ્યતિ ॥

ભ્રમતુ પૃથક્કરણુ —

પહેલાં રજ્જુનો સર્પ દેખાય છે તે ખરો છે એવી પ્રતીતિ થાય છે. પછી, યનારે પ્રકાશ થાય છે, ત્યારે તે રજ્જુ છે, સર્પ નથી એવું જાન થાય છે, અને સર્પનો ભ્રમ હતો એવું જણાય છે.

છેલ્લી સ્થિતિમાં જ્યારે રજ્જુનું યાન દૂર થાય છે ત્યારે રજ્જુ કોઈ બીજો રૂપે હતીજ નહિ એમ સામવાચી વસ્તુવ કોઈ જાતનો ભ્રમ હતોજ નહિ, છે નહિ, અને યશ નહિ એવી ખાત્રી થાય છે.

ઉપરના શ્લોકમાં સુરેશ્વરાચાર્ય કહે છે તત્ત્વમસિ વગેરે મહાવાક્યોના મનનથી જ્યારે દૃઢ સમ્યગ્ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે મધ્યમી અવિદ્યા પોતાના કાર્ય સાથે દ્વંતીજ નહિ, છે નહિ અને યશે નહિ, એવી ખાતરી થાય છે.

અને તેથી અખાલ કહે છે:

“ અર્ણવતાને અંશુલ્લ, વારશુંતં ભરમે ઠરી ”

બ્રહ્મનો માયાને લીધે પ્રપંચરૂપે આભાસ થવા છતાં બ્રહ્મ અવિકારિ રહે છે માટે વિવર્ત (આભાસ માત્રમાં ફેરફાર) માં માનવું પડે છે. આ માયા તે બ્રહ્મ જેવી સત્ નથી અને વન્ધ્યાસુત જેવી અસત્ નથી. પ્રપંચનો આભાસ કરાવવા પૂરતી સત્ છે. અવિકારી બ્રહ્મનો ઠોષ રીતે પરિચ્છેદ ન ઠરી શકે, એવી અસત્ છે. એટલા માટે તે અનિર્વચનીય છે. “ માયા જગ- માહે મોટી નટીજ. સમજી ન જાય એવી માયા અટપટીજ. ” બ્રહ્મ જુદી- જમ્ય થાય માટે તેને માયામુક્ત માની, માયાશબ્દલિત બ્રહ્મની તેને આપણે શક્તિ કહીએ છીએ “ હૈં નમો નિર્ગુણપતિ રાયજ, ચરણ ચિંતવી હું લાગું પાયજ ” નિર્ગુણ બ્રહ્મમાંથી દ્વિતપ્રપચની ઉત્પત્તિ ખીજી રીતે સમજાવી જ શકાતી નથી. જગત્ અન્યથાનુપવ છે. એટલે માયાના આશ્રય સિવાય ખીજી રીતે તે ઘટી શકતું નથી. આ અન્યથાનુપવત્તિનું પ્રમાણુ કેટલું બળવત્તર છે તે બતાવતા અવતરણુ કરે છે —

અન્યથાનુપવત્તિશ્લેષ્ટ, અસ્તિ વાસ્તુપ્રસાધિકા : ।

વિનષ્ટિ ઘટ્ટિવૈમલ્યં સૈવ સર્વવ્રલાધિકા ॥— સિદ્ધાન્ત દિગ્વુ

નિર્ગુણમાંથી વિકારી પ્રપચની ઉત્પત્તિ માયા સિવાય સમજાવાયજ નહિ. આ અન્યથાનુપવત્તિનું પ્રમાણુજ નિર્ગુણ બ્રહ્મને સિદ્ધ કરે છે, અને અજ્ઞાનથી થયેલી વિપરીત જુદીને દૂર કરે છે, માટે બધા પ્રમાણુમાં તે અન્યથાનુપવત્તિનું પ્રમાણુ બલવત્તર છે.

“ તે જ્યારણ જેમ તેમ થયો, પ્રાથ જેમ છે તેમ હરિ ”

હરિ જગત્ રૂપે શા માટે થયો ? જેમ તેમ થયો પશુ જગત્ તેથી વિપરીત છે માટે પ્રપંચ આભાસ છે ખીજી રીતે તે સિદ્ધ થાય નહિ

તે પરમ વસ્તુ દેહાતીત છે, પ્રત્યગાતમાથી બિન્ન છે, સર્વથી પર અને કેવળ છે અમલ, પૂર્ણ, અખંડિત, અને અવિનાશ છે (નિષ્કલ નિષ્ક્રિય જ્ઞાન્ત નિરવય નિરજન । શેતા) દેશાતીત, કાલાતીત અને માયાર્ગિત છે. વળી તે ગુણ, સિંગ અને જડ મહાજૂતોથી પણ અતીત છે. ભાવ વિકાર-રહિત અને ઉદારીન છે. અમેય, નિરવાદ, નીરૂપ-નિરાધાર અને અવાચ્ય છે. આવી તે વસ્તુ નિર્ગુણ અને નિધર્મી છે. સત્-ચિત્ત અને જ્ઞાન તેનો સ્વભાવ છે. જ્ઞાતા-જ્ઞાન અને અને જેય તેમની ત્રિપુટીથી વર્જિત હોઈ તે કેવળ જ્ઞાનસ્વભાવ છે, સ્વય પ્રકાશ, ચૈતન્ય છે.

(ક. ૩૭) આ જગદીશમાથી જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ થતા દીસે છે; છતાં મૂળ વસ્તુ નિર્વિકાર રહે છે. તેમાં અણુમાત્ર પણ આહું અહું થતું નથી, એ પરમપદમાં સ્થિતિ કરીને જે બ્રહ્માડને જેવામાં આવે તો બ્રહ્માડનો એક અણુ પણ દેખાય નહિ, સર્વત્ર પોતાનું જ ચૈતન્ય અનુભવાય, તો પછી જ્ઞાની પોતાના પિંડને ક્યાથી પ્રમાણી શકે ? આવા મહાંતને પિંડ અને બ્રહ્માડની જગ્યાએ સ્વતઃ જ ચૈતન્યાકાશ સ્ફુરે છે અને તે દેહના અંતને દેખે છે.

(ક. ૩૮) ચોમના મુવધાર વગેરે છ ચક્રોથી પણ અતીત એની આ અહુષ્ણત વસ્તુ છે અતુલ, અનન્ત, ઉદય અને અસ્ત રહિત, તે છે તેમનો તેમ રહે છે, તેમાં આપ કે અપર નથી, જીવ અને અજીવ નથી. પૂર્વ અને પશ્ચિમ નથી. કાર્ય અને કારણ નથી. માતૃ-માન અને મેય તેમ વિનાની આ પૂર્ણ વસ્તુની પૂર્ણતા પ્રકાશી રહી છે.

(ક. ૧૬) માયામાં ચૈતન્યનુ ધામ પડતાં તે બિન્નચૈતન્યના પ્રતિબિંબવાળું અજ્ઞાન ઈશ્વર થઈને વિલસે છે અને સૃષ્ટિનો નિયામક બને છે બ્રહ્મ અધિષ્ઠાન એજ સત્ય છે, માયા જીવ અને ઈશ્વર સઘળા અવિદ્યા-કલ્પિત છે, આ નિર્ગુણ નાય જંતુને સચુણવેશે દેખાય છે.

(ક. ૧૬) ' અણુછત્તી અલ તમારી, અંગીકૃત સરખી અરી,
તે મધ્ય પડિયુ ધામ તમાર, ત્યારે ઈશ્વર ઘઈને વિલસી "

અહીં સક્ષેપશ્તરીરક્ષાર ના પદાપાતવાળા વિમ્બપ્રતિબિમ્બવાદનું સૂચન છે.

(ક. ૨૦) જેમ સામસામાં કર્પણોમાં પ્રતિબિંબિત અનેક કર્પણો ઉભા થાય છે તેમ બ્રહ્માનો જગતરૂપે વિસ્તાર થાય છે. જે વડે મિથ્યાં જંતુ ઇતપન્ન થાય છે તેજ માયાનું સામધ્યં. એ જંતુને અહંતા વધે છે અને તેથી તે જાહેરા થતો જાય છે, મન વડે તે માયાના નિર્ણયો સાધતો, મનને

જ પરમાત્મા જાણે છે, તેને મમતાના પડળ ચઢે છે અને મદ વધે છે, અહમિદ્ મમેદ કતિ ને સર્ગિઓડય લોકવ્યવહાર છુ આ, આ માઝ એવો લોકમા સ્વાભાવિક વ્યવહાર ચાલે છે — (શારીરક માપ્ય) શિવનો આવી રીતે જીવ થાય છે.

(ક. ૨૧) પશુ કોટિ ધજાડ આમ નવાં નવાં રચાવા છતાં પૂર્ણ પદ ઝોહું ચતું નથી. તે બધાં જોતજોતામાં આકાશમાં લય પામી જાય છે. સૃષ્ટિ તેનામાં વિલક જતા તે વધુમી જતો નથી તેમ વધતા તે વધતો નથી સૃષ્ટિ માટે તે હેતુ વિનાનું વ્યતિરેક કારણ છે. તે સૃષ્ટિનો વારક નથી કે પ્રેરક નથી—ફક્ત અધિષ્ઠાન છે. પરમાર્થ દષ્ટિએ જગત વન્ધ્યાસુત છે, તુચ્છ, મિથ્યા છે અખાજ કહે છે કે જે આ સિદ્ધાંતને કાષ્ટ શન્યવાદ કહે તો બસે, મને શન્યવાદી થવામાં વાધો નથી—મારે મન ઉઠતો ખરો શન્યવાદ આજ છે. શન્યવાદી, આવી જાતના, થવામાં નહાનમ નથી. જે માથુસ બહા અને વિશ્વ એ જેને જુદી જુદી વસ્તુ ન સમજતા સર્વજ એકજ ચેતન્યનો પ્રચાર દેખે તે જ માર હિસાબે, અખાજ કહે છે, ખરો શન્યવાદી અને વેદાન્તી છે. જે મ્હોડેથી પ્રપચને મિથ્યા કહે પણ હુદયમાં જેને જગત સાચું છે તે ખરા અને સાચા શન્યવાદી નથી !

(૧૦) સાધન

૫૬—૨:૩

“ જેમ અગ્નિને સગે રીત વ્યાપે નહિ, જ્યોતિ દેખાડે તે તિમિર ત્રાસે તેમ સદ્ગુણ પ્રતાપે પરબલિને બેઠિયે, માયા રૂપિયું યેન નાસે ”

ચુરના પ્રતાપથીજ બ્રહ્માને બેઠીને માયાના યેન નાશ કરી શકાય છે. ચુરની રૂપા વિના વસ્તુનો લક્ષ મળવો શક્ય નથી. ઉપરાંત મુમુક્ષુતાની ભાવના જોઈએ.

‘ વાઈ બાવ ન ઉપજે જ્યા સગે વૃષાવતને જેમ તોયરો,
બાવ વિના પુરબલી તન જેવો, કદાપે નહિ તે કાપનો ’

ક. ૩૨ ૩

(ક. ૬) આવા મુમુક્ષુ પુરુષને મનમાં અતુરતા હોય, અજ્ઞાન અને કામનો સૌંચાણો માથે બમલાયા તે પરક્રહે છે, તેનું કાળજી કોરામ જાય છે અને ઐદિક અને પરલોકની વિષયલાભસાગા વેરાગ્ય આળ્યો છે, વિરહીના જેવો તેના મનમાં તાપ છે, તેના શરીર માટે તેને નિવેદ ઉપજે છે, કાષ્ટ નવી તમન્ના, ચેતના તેને જાગે છે.

એને પછી સર્વત્ર દર્શિભાવની ભક્તિ ઉપર આદર ઉપજે છે —

‘ યુગ કહે શમ સો સકલમા, સર્વાવાસ સ્વામી ભર્પા
એતું સાબળતામા વચન મા યુ. વાકિન ઉતર આદર્યો. ’

ક. ૧૦ ૩

“ ભાઈ ! ભક્તિ જેવી પખિણી, જેને જ્ઞાન વૈરાગ્ય બે પાખ છે
ચિદાકારા માટે તેજ ઉડે, જેને સદ્ગુરુ રૂપી આખ છે ”

ક. ૧૦ ૧૦

આવી રીતે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી પુષ્ટ થયેલી સવ ત્ર દર્શિભાવ દેખનારી
ભક્તિને અખાશ મુખ્ય સાધન માને છે

‘ પરબ્રહ્મ વિના નહિ કામ મારે એમ દેખે તે ભરપૂર ”

ક. ૧૦ : ૧૦

ભક્તિમાં આવેા સર્વાત્મભાવ જેવાથી તેને જ્ઞાન થાય છે કે

“ ત્રણ ભવનમા રહી પૂરી પૂર્ણ સ્વયં પરમાત્મા
પોતે તો પિયુષ્ટ નિરતર, પણ બેદ દોસે જ્ઞાનમા ”

ક. ૧૧ - ૪

આમ હૃદયગુહામાં રામ પ્રગટવાથી મનનો પલટો થઈ જામ છે.
માયાને રચાને બ્રહ્મ જાણે છે અને સ સારનેા સ મન જલો ગહે છે. જ્યાં
સુધી આત્મા જાણેા નથી ત્યાં લગીજ માયાનું બલ છે પ્રસવ થાય ત્યાં
સુધી પ્રતિદિન પીન થતી યુવતી પ્રમન થઈ જયા પછી જેમ ઓસરી જાય
છે તેવી રીતે હૃદય કેન્દ્રમાં આત્મા પ્રગટયા પછી માયા ઓસરી જાય છે.
“ પરિબ્રહ્મ રહે અને પોતે ખપે ” એવી જાવના થાય છે.

(૧૧) તત્ત્વ દર્શન

તત્ત્વ દર્શન થયા પછી જીવ-મુક્તમાં તદ્દશપણ આવે છે. આકાશવત્
તે ઉદાસીન રહે છે. જીવ ગને જેવી કાચિણી છે તેવો એને મન પોતાનો દેહ
છે—દેહનેા સંજ તેને છે અને નથી. એની ન્યૂનતા ટળા છે, આશય મોટો
થયો છે, તે વસ્તુમાં મળા રહી છે. સર્વત્ર શિવ-શિવ થયું અને શિવમાં
જીવ સમાવી દીધો છે તે જલે અજીજલો થઈને રહે છે. તેની ભૌતિક જાવના
ટળા ચિદાકારા બાસ્તુ, નીરમા રહેલી મીનની જેમ તે રોધ પોમતો નથી.
તે દેહને વહે છે પણ દેહ તેને વળગતો નથી તેનો નિઃશય પર્વતપ્રાથ છે.

“ જેમ વિચિત્ર ભાતિવા રંજ મૂકિયે સ્ફટિકમણિની પાસ
તે જ્યાં સરખો જાવ દેખાડે. પણ જાય રહે ઉદાસ ”

રક્ષિત્ત્વાં રગ્નો આભાસ થાય છે, તત્વતઃ તેમાં રંગ આવતો નથી. વાર્તિકકાર સુરેશ્વરાચાર્યના સામાસવાદનું આ દષ્ટાન્ત છે.

સ્વભાવે તે દ્રવ્યવૃક્ષના જેવો બને છે. તેના અમર્ષ અને અહંતા ગર્ભા છે. પોતાના દેહને અન્યના દેહ જેવો તે સમજે છે આ ખરે વેદાન્તી મુખથી માયા શબ્દનો બહુવાદ કરતો નથી. (પદ: ૪) તત્ત્વદર્શીનું વર્ણન કરતાં અખો કહે છે: નાવ દશે દિશામા હરે પશ્ય તેની નિશાની તો ધ્રુવના તારા ઉપરજ છે, જેણે અવાચ્ય અને અગમ્ય એવા અનન્ત ધરને જોયું તેની અકથ્ય દક્ષાણી કહી જાવ એવી નથી આ પ્રપંચની પુરાણી પહેચાન, જે અબળ અદ્ભુત અને અનુપમ ખેલ હતો, તે એવા જ્ઞાનીને ગગનમાં ઢાઈ ગેજ થઈ ગયો હોય એવો લાગે છે.

“ અબળ ખેલ અદ્ભુત અનુપમ, નકુંદે પદિચાન પુરાની
ગગન હીં ગેજ બધા નર બેલે, બેહી અખા બને ઢાઈ જાની ”

પદ ૨: ૪

એણે મનને જીલ્લું છે, મનને માયું છે.

(પદ ૫: ૧) “ મન જગતઠા ધારણુહારા, મન મુવે મિથ્યા સંસારા ”
મનનો અમનીભાવ થાય ત્યારે દૈત રહેતું નથી.

(ગૌડપાદકારિકા)

“ ચૌદ ઘાઠ રુખાં છે મનકો, તાતે મન પાવે બન્ધનકો ”

પદ. ૫ ૨

અહીં એકજીવવાદ આધુ સૂચન છે:

વદ્યપર્યાત્મનાત્માન આત્મા દેવ સ્વમાયયા ।

સ एव वृष्यते भेदान् इति वेदान्तनिश्चयः ॥

—ગૌડપાદકારિકા.

આત્મા પોતેજ પોતાની માયાથી પોતાની દ્રવ્યના કરે છે અને તેજ પોતાને બેદરેખે જોય છે એવો વેદાન્તનો નિશ્ચય છે. (૬. ૨૭)

આવા જ્ઞાનીને શો અનુભવ થાય ? આ અન્ય અથવા મિથ્યા જગતને જોઈ ગી કૃદરથ નિત્ય પરમપદને જે જોઈએ તે આ પ્રપંચનો પાર પાળી શકે જેણે પરમાયું જાણ્યો તેને આપ વિના અન્ય શુ ખે લવાનું હોય ? અરે ! અજ્ઞાનિનીને ક્યા આપજ નથી તો બીજી વસ્તુ બ્યાપ્ય, દરય, પરિમિલન છે એમ ઠેવી રીતે ને પરમી શકે ?

એજ મહાપદનું માહાત્મ્ય છે જ્યાં આપ અને અન્ય એવો પક્ષ નથી. જેટલાં વિશેષણો એને સમાડીએ તેટલાં બધાં વ્યવહાર કોટિનાં હોઈ પૃથ્વી ઉપરજ રહેવાનાં. અરે ! તે પદ એવી રીતે પણ વાણીમાં આવતું નથી અને વ્યતિરેક વર્ણન અન્યથામાં ખપી જાય છે.

“ વિશેષણ જેટલાં ઠણાં, તે રજાં જૂનાં જૂ-વિષે
વ્યતિરેક નાવે વાણ્ય માંહે, અન્યથ પદમાંએ ખપે. ”

ક. ૨૮: ૯

(ક. ૨૦: ૪ ૬) આ મહાપદ વિનાનું સઘણું અવિલામ્ય છે. નિષિ અને પ્રતિષેધ કરનારાં સર્વ શાસ્ત્રોનો વિગય પણ અવિલા છે.

અનિલાવદધિપયાણિ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણાનિ સર્વાણિ શાસ્ત્રાણિ ચ ।

(શારીરકમાણ્ય)

“ જેમ વાયે વાસ ઘસાય માંહેા માંહે, વહિ વન આણું દહે ”

ક. ૩૦ ૩

તેવી રીતે તાર્ત્વિક દૃષ્ટિએ તપાસતાં શાસ્ત્ર કે શિષ્ય કંઈ રહેવું નથી, કેવલ પૂર્ણ ચૈતન્ય સુરે છે.

(૧૨) પરમ પદ.

‘ સન્તો ! જાત જડી મહાપદથી.

શબ્દ સાન કછુ નહિ લાગવ, એસી રિગતિ બેદલથી ” (પદ ૦૧)

જેહઠ અથવા અનન્ત રિચતિમાં શબ્દ કે સંજ્ઞા કંઈ લાગી શકતી નથી.

એ પ્રપંચ-પાર મહારાજની ઝાંખી થતાં પ્રગટતા આનન્દનું વર્ણન અખાણ શાંત, મંભીરું અને પ્રાસાદિક બાપામાં હેલા પદમાં કરે છે અને હૃદયનો જીભરો ઠાલવે છે. એ પોતે ચૈતન્યધનરાય અગ્રપતિ છે અને ઘન્યમાં સોહામણો છે, તે નહિ વિરાટ નહિ વામણો, વાણીમાં આવતો નથી. તે ક્યાંકી જતો આવતો નથી. એ જેમ તેમ, ન સમગ્રય તેવી રીતે, આ જન્નજ ઘયો છે પણ એને જાણવાથી આ જન્નજ જાય છે. એને કર્મ કે કાળ કંઈ લાગતું નથી એ તો ચૈતન્યથી જ ચકચૂર છે. આ મન તેમાં લય પામી ગયું છે. હવે ? કેઈ દાતા નથી, કોઈ દાન નથી, આપ નથી કે અપર નથી. તેમાં સિંગનો ભંગ છે

નૈવ છો ન પુમાનેય ન ચૈવાયં નપુસકઃ । (શ્લોક ૦)

કોટિ કલ્યાણ હવે પ્રગટ્યાં છે, ત્યહાં સરોહિન બાણ્ય. હવે હૃદય અને અસતત્વ કારણ ગયું છે.

“ કવિ અખો આનન્દ, અનુભવીને તહેવા તોડો એ
એવો પૂરણ પરમાનન્દ, નિત્ય સરાઈ અતિ ધલો એ ”

૫૬-૧૦-૪

ઉપસંહાર

ઉપરની કેટલીક કંડિકાઓમાં અખેગીતાના વિષયોનું કંઈક પૃથક્કરણ અને સાથે કંઈક વિવેચન કરવાનો પ્રયત્ન છે. સિદ્ધાન્ત ગુરુ પામે ઠાશીમાં વેદાન્તનું અર્થ અને અર્થપત્ત કરી ગુજરાતમાં આખ્યા યાદ અખાણએ તેને માનુષાપામાં ઉતાપું, અનુભવમાં આવતાં અનેક દષ્ટાન્તોથી તેને પુઠ કરી શાંકરવાદને સંલગ્ન રીતે ગુજરગિરામાં મૂકવાનો તેમનો પ્રથમ પ્રયત્ન હતો. વેદાન્તશાસ્ત્રના ધણા પારિભાષિક શબ્દોને સમજી શકાય એવી રીતે માનુષાપામાં આપ્યા છે.)

કવિ ક્યારે વાદલભ વેદાન્તને ગુજરાતીમાં આપ્યું છે પણ દુપારાગ રસિક છે, કવિ છે, સાહિત્ય ઉપર તેમનું જ્ઞાન છે; જ્યારે અખાણને શેલિમાં વિષયને અનુરૂપ ભવ્યતા છે, તળપદા શબ્દો વાપરીને જનતાં પોતાનું વક્તવ્ય માર્ગે ખનાવવાની તમન્ના છે, વિવિધ અને નવીન દષ્ટાન્તે આવવાથી સચોટતા છે. નિખાલસ અને આખાણેલા ઉપદેશકનો જુરસે છે. ચોતે સ્ત્રીકારેલા સિદ્ધાન્તમાં અચળ શ્રદ્ધા લેવાથી તેમના વચનોમ અનુભવીનો પડ્યો છે.

આખો મન્ય તેમણે ધણી જાણી ભૂમિકાથી લખ્યો છે અને કેટલાં નવીન દષ્ટાન્તોની ક્લિષ્ટતા યાદ કરતાં તેનો ભવ્ય નાદ ઠેક સુધી જળવાય રહ્યો છે. પદોમાં જે ત્રણ હિન્દીમાં લખ્યાં છે એ એક ખીણ વિશેષતા છે. કડવાનાં પહેલા ચરણમાં તે કડવાના વિષયનું અતરણ કરી તે સંજોગે મુખ્ય મુક્તિઓનો તેઓ ઉલ્લેખ કરે છે, પછી અનુકૂળ દષ્ટાન્તો એક પછી એક આવતાં જાય છે, અને દેવ અને ગુરુમાં ભક્તિ રાખવાથી જ કંઈક અર્થનો પ્રકાશ થાય છે એમ વાર વાર ઉચ્ચારતાં, કડવાનો ઉપસંહાર કરે છે.

પદોમાં મણુખર એકજ વિષયને લખીને તેને જલ્લાવવામાં આજે હોય છે. કડવા કરતાં પણ પદો વધારે એમ ખતે એ ઉપર તેમનું લક્ષ્ય દે ચાર પ્રત્ય કડવગ્નિના સારનો સંમિદ કરી, ચાવામાં અનુકૂળ આવે એવ સ્વરૂપે તેને પદમાં મનાવી દીધો છે. તે જમાનામાં ગાણા માટે, અને ખીજ પ્રાન્તોનાં ભાવિકો પણ લાભ લઈ શકે માટે, બજનો હિન્દીમાં લખાતાં અંગેયતત્ત તેમાં વિશેષ રાખવામાં આવતું આ જ પ્રયાને માન આપી અખે

ગીતામાં એક એ પદો દિન્દીમાં પણ બાબ્યાં છે. દિન્દી પદોમાંથી ખાસ કરીને 'સાતમું પદ' અને બીજા પદોમાં 'દશમું પદ' એ તત્ત્વજ્ઞાન અને કાવ્યના સુભગ સમન્વયના પ્રાસાદિક અને ઝોબરવી નમૂના છે. એકમાં એકદલી રચિતિયું વર્ણન અને બીજામાં પરમપદ કેખતાં યનારા અભિવ્યક્તિ આનન્દય વર્ણન છે.

ધક્ષાનન્દ ગુરુ પામે તેમણે પથ્યં ચથ્યં સમિષ્યું' હતું અને ઉપરમ્મં ધર્મ શકે એવા મૂળ મન્થો પણ તેમણે કદાય જોયા હશે. ગૌડપાદાચાર્ય, અને તે સંપ્રદાયના પછીથી યનારા પથ્ય તત્ત્વદર્શીઓની વિચાર-પદ્ધતિનો તેમણે આશ્રય કર્યો છે. ૨૩૩૫ ૧૯, ચરણ ૬-માં 'સંક્ષેપચારીરકકાર'ના જિગ્મ પ્રતિબિમ્બ ભાવથી માયા અને ઈશ્વરની સમગ્નૂતી આપી છે. ૨૩૩૫ ૧૫; ચરણ ૭-માં સુરેશ્વરાચાર્યના આભાસવાદના દબ્દાન્તનો ઉલ્લેખ છે પદ ૫, ચરણ ૨, મા ગૌડપાદાચાર્યના એકદ્વલવોદ અને ૨૩૩૫ ૩૮, ચરણ ૮. ૬ માં તે જ આચાર્યના અભતિવાદનો આશ્રય કરી વસ્તુને સમગ્નવી છે

મધુસૂદન સરસ્વતી કહે છે કે આ બધા વાદ એકજ વસ્તુને જુદી જુદી ગીતે સમગ્નવે છે અને સિદ્ધાન્તમાં બધા એકજ છે. એ તકરપથી અપ્રણીતી ઉક્તિનો સ્વીકાર કરતા અખાણ, પ્રસંગને અનુકૂળ બધા વાદોનો ઉપયોગ કરે છે. શાકર વેદાન્ત ઉપર પ્રચ્છલ બીહમતનો અને ધન્યવાદનો આરોપ કરવામાં આવે છે; પણ અખાણનો, પોતે સ્વીકારેલા સિદ્ધાન્તમાં એટલો વિશ્વાસ છે કે તેને ધન્યવાદી કહે તો તે પદ પણ સ્વીકારી લેતાં તેઓ અચકાતા નથી ઉલટું, ખરો ધન્યવાદી તે કોણ અને કેવો દોષ ? તેનું નિવેચન કરે છે. સિદ્ધાન્તને અનુભવમાં ઉતારવા જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી પુષ્ટ ધરેલી સર્વોત્તમભાવરૂપી ભક્તિને તેઓ અનુપમ સાધન તરીકે આપે છે.

આ સર્વોત્તમભાવે પદોચિવા જ્ઞાન અને ઉપાસનાને આવરણકે અશ્વો, સાતમા ૨૩૩૫માં પ્રથમ મન્ત્રનો ઉદ્ધાર, ઈશ્વરની ઉપાસના, અને તેમાંથી જ ત્રિશુવનની ઉત્પત્તિના ધ્યાન માટે વિસ્તારથી સખે છે આમાં કેટલીક તાન્ત્રિક પરિભાષા પણ આવી જાય છે. તન્ત્રમાં પણ વેદાન્તનો આશ્રય કરનારા અનેક તન્ત્ર મન્થો અને તાન્ત્રિકો છે, વેદાન્ત સિદ્ધાન્તને જીવનમાં ઉતારવા વેદાન્ત વિચારે રંગાયણું તન્ત્ર, ઉત્તમ સાધન ઢોવાથી સમભગ ધણી ખરા વેદાન્તીઓ કોઈને કોઈ સ્વરૂપે તન્ત્રનો આશ્રય કરે છે. તન્ત્ર અને મોચના પદ્ધતિનો કે ૩૮ ૫, માં ઉલ્લેખ કરી સાતમા ૨૩૩૫માં

નથી. પરંતુ દિવ્ય પ્રકારના સાહિત્યમાં જરૂર પુરતી કૃશળતા તેણે શ્રવણ અને મનનથી મેળવી લીધી જણાય છે.

અષ્ટો છ દો વિદ્યાની સપાટ મોકળા સડકનો રાહદારી નથી, પગદો પહેલી સાહેલી અને ખડખડી કેડીનો વટમાણું છે. પોતાના સમયના આજીવન વપરાતના પદમધની રચના તેના જણવામાં છે. એણે 'પંચીકરણ', 'ગુરુશિષ્ય સવાહ' આદિ પ્રકરણ, હંદમાં રચ્યાં છે. પહેલામાં ચોપાઇનો અને ખીજમાં દોહરા-ચોપાઇનો પ્રયોગ છે. એ બે માત્રામધની જમાવટ પછી 'અનુભવ શિંદુ'માં એક નવતર હંદ એણે વાપર્યો છે. તે છ ચરણનો દોનાથી 'છપ્પય' કે 'છપ્પો' કહેવાય છે.

એના પહેલાં ચાર ચરણમાં ચોવીસ ચોવીસ અને પછોના બેમાં છવીસ છવીસ માત્રા આવે છે. ચોવીસા ચરણના તેર અને અમિયાર માત્રાના તેમજ ઉલટા કમથી અમિયાર અને તેરનો ખંડ પડે છે. પહેલા પ્રકારના ખંડ દોહરાના અધિયાના ખંડોને મળતા છે; અને ખીજ પ્રકારના ખંડ રોસાના ચરણના ખંડો સાથે સામ્ય ધરાવે છે. 'અનુભવ શિંદુ'ના છપ્પાના છવીસા ચરણના પશુ બે બે ખંડ પડે છે. આ ખંડ દોહરાના અધિયાના પ્રથમ ખંડના માપના છે. પ્રસ્તુત છપ્પાનો પૂર્વ ભાગ દુહાને મળતો હોય તેને 'દુહાછ છપ્પો' અને રાયા હંદને મળતો હોય તેને 'રોલાછ છપ્પો - એવા નામથી કું ઓળખાવું' છું. 'અનુભવ શિંદુ'નો પહેલો છપ્પો દુહાછ અને ખીજ બધા છપ્પા રોલાછ છે.

આ ન્હાનકડા કાવ્યમાં અષ્ટોએ યમકસાંકળોનો પ્રયોગ કર્યો છે. દુહાછ છપ્પો બાદ કરતાં જે ઓગણચાલીસ રોલાછ છપ્પા રહે છે, તેમાંથી પોણા ભાગના છપ્પાઓના રોવાઈ ચરણના ખંડ શુભલા-યમકથી ભેડી વીધેલા ભોવામાં આવે છે. એ 'શબ્દાલંકારની ચોળના કીર્તિ'ના વ્યૂખ્યા કીર્તિની રીતની બળાતકારે સાધેલી નથી; પણ નિઃસ્પૃહ જન્મસિદ્ધ કવિને અનાપાસે પ્રાપ્ત થયેલી જણાય છે. બાયા ઉપર આ પ્રકારની સાહજિક પ્રસ્તુતા ધરાવતા સાહિત્યકારે અવશિષ્ટ અવધર્મોમાં પણ યમકસાંકળો યથારથાન ચોણ હોવી એકમો એવો મને બાસ થયો, જેથી ખૂટતી યમક-માકળા ચોળા કાઢવાનું અને કૌતુક ઉપભવું. એ સાહિત્યની બહતી બીજી રીતે પણ જીવતી હતી. સુવર્ણકારની સોનાની કેડીઓના ઢેકાએ તાજાપીતળના વાગાથી સુવર્ણના તેમ જ સરથાના નેસજીંઠ તેજને ઝાંખાશ પોંચતી હતી. તે ઝાંખાશ ટાળી, ખૂટતા બહોડા ઓળા કાઢી તેને રચાને ચોળવાને એ 'અનુભવ શિંદુ'ની શ્યુની કામપ્રતો કામમાં લીધી. એમાંથી મળી આવેલાં

પાઠાતર વિચારી જોયાં, સમતિ જ્ઞાનમા લીધી, ઔચિત્ય તપાસું અને
 બચેલી યમકસાક્ષીના ધાટદૃટ નગર આગળ રાખ્યા. અખાની કવિ
 તરીકેની કીર્તિનું અલંકાર પામું આ અન્વીક્ષા માગે છે, એવી સમજથી
 અહીં તેની અજમાયશ કરી છે.

‘અનુભવ ત્રિફુલ્ભ’ રસની જમાવટના વિષયમાં કમ કહેવાની જરૂર
 નજીકથી નથી, પુસ્તકની સુવાસ આપોઆપ જ સુરે છે. પ્રસ્તુત બહુકાવ્યની
 કૃતિનિવહના જેવી અપૂર્વ રસસમૃદ્ધિનું યથચ્છ નિરૂપણ દુકી પ્રતાપન માં
 યથ પજી શકે તરિક

યમકના અંકોડાની શોધખોળમાં ‘અનુભવ ત્રિફુલ્ભ’ની વાગવાના સ શોધનું
 ‘કાચ’ આવી લાગ્યું તે પાર મુકવામાં કીમતી સદાય આપનાગી હાથપતો
 પરમ માયાણુ નટવરલાલ છત્તારામ દેસાઈએ પુરી પાડી છે એ જો ન મળી
 હોત તો વચ્ચનાના નિર્ધોરજુમાં સ શોધકને કષ્ટક અસતોષ રહી જાત.
 ‘અનુભવ ત્રિફુલ્ભ’ના સંશોધનનો યશ કષ્ટક જોમનો અને કષ્ટક સ શોધકનો છે.
 હાથપતો કયારે ઉતારવામાં આવી હતી તેનો નિર્દેશ અન્યત્ર કર્યો છે.

નિશેષમાં એક વાત ખાસ નોંધવા જેવી રહી જાય છે. તે એ છે કે એક
 હાથપતની પુસ્તિકામાં કર્તા વિશે માનગભિંતે ‘અખાણ’ પદનો પ્રયોગ છે,
 અને બીજીની પુસ્તિકામાં પુલ્ય ભાવ ભરિત ‘અખાસવામી’ પદનો ઉલ્લેખ છે
 પ્રસ્તુત દરબાવેણ પુસ્તકો જે સુર જાતના ધ્યાનનાર અખાની પૂર્વ કાવ્યમાં
 ખ્યાલિ પ્રકાશે છે

અનુભવ બિન્દુ

અર્વાચીન યુગનું અંતિમ જીવન ધ્યેય છે સુખપ્રાપ્તિ. પ્રાચીન યુગમાં જીવનનું અંતિમ ધ્યેય બ્રહ્મપ્રાપ્તિ ગણાતું. આ મહા સિદ્ધિ એકજ અવતારમાં પામવી શક્ય નથી. તેથી અનેક અવતારે પણ એ પૂરમ તરત પામવાનું લક્ષ્ય રાખી પ્રાચીન યુગના અર્થશાસ્ત્રીઓ, રાજપુરુષો, સમાજશાસ્ત્રીઓ અને ધર્મગુરુઓ આદિ સૌએ સહમત થઈ જીવન વ્યવહાર યોજ્યો. બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વારંતરિક જ્ઞાન હોય તો પ્રજામાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિની ભાવના જાગે. આથી ધાર્મિક વિચારોના વ્યાપક પ્રચાર અન્ય જીવનક્રિયાઓ કરતાં પૂર્વ-કાળમાં વધારે ઉપયોગી લેવાતો.

; બ્રહ્મજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે. એક શુદ્ધ તર્કવાદમાં રાચતું જ્ઞાન અને બીજું અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન. બ્રહ્મજ્ઞાનની પાંચવિધ પ્રકાર ચર્ચા અને સાક્ષાત અનુભવ પછીનું કથન; તે જાને વચ્ચે મહદ્ અંતર છે અનુભવની વાણીની સચોટતા — (હૃદયને પહોંચાવવાની શક્તિ) — અદ્ભુત-અધૈર્ય-હોય છે બાઈબલ, કુરાન, વેદ, ઉપનિષદ, અને ભગવદ્ગીતાથી માંડી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની પાણીમાં આ અનુભવના રણકાર સુચારી. આખાનું તરંગજ્ઞાન તાર્કિક નથી. તર્કબદ્ધ દલિલો રજૂ કરવાની તેને પરવા પણ નથી; છતાં તેની વાણીમાં સચોટ વેધકતા, હૃદયસહિતા, ગહન તરંગ જ્ઞાનને પણ જીવન સાથે વણી નાખવાની શક્તિ જણાઈ આવે છે. તે આખાના અનુભવનું બળ સિદ્ધ કરે છે.

સંદેહ જીવન જીવવા માટે આ યુગમાં વિવિધ દેશો સાથેના વ્યાપક રાજકીય, આપારવિષયક, ઔદ્યોગિક કે વ્યવહારમૂલક સંબંધો જાણવા પડે છે. પ્રાચીન યુગનું દૃષ્ટિકોણ આજના કરતાં વધારે વિરગત હોવાથી કાપિઓ જગત ઉપરના જીવોનો બહાડ સાથેના સંબંધ-સમજ લેતા અને તે પ્રમાણે જીવનપ્રણાલિકા યોજતા. આર્થદૃષ્ટિએ તરતજાન એટલે બ્રહ્મ જગત અને જીવના પરસ્પર સંબંધની વારંતરિક સમજ-એવી વ્યવહાર દૃષ્ટિ પ્રવર્તતી અને જીવનમાં આ સમજનો જીવો જાગતો ઉપયોગ છે એમ મનાતું. 'અનુભવ બિન્દુ'માં પણ અખો, બ્રહ્મસ્વરૂપ જગતનું સ્વરૂપ, જીવનું સ્વરૂપ અને માયાનું સ્વરૂપ તેની લાક્ષણિક શૈલીમાં દૃષ્ટોદ્ધારા વિશદ રીતે સમજાવે છે. અખો વેદાન્તી છે. 'યોગ વાસિષ્ઠ'ના અગત્યવાદને અનુસરે છે.

અખતવાદ

આ બ્રહ્માંડમાં સર્વનું ચૈતન્યધન બ્રહ્મતત્ત્વ જ 'બધુ' છે. જગત્ત્વનું ઉત્પન્ન થયું નથી. શ્રવે પણ તેમાં જન્મ્યા નથી પરંતુ જેવું હતું તેવું બધું બ્રહ્મમય જ છે, એમ "અખત" વાદમાં પ્રતિપાદિત છે. પણ અનન્ત કાળમાં ચક્રાવા લેતાં આ બ્રહ્માંડો અને જન્મમરણની પર પગમાં યુગોના યુગો સુધી અટવાતા શ્રવેની પદના વિષે શું માનવું? અખે પ્રગલ્ભતા પૂર્વક કહે છે—

મીઠા મદિર બંદાર ચાર દિશ કાચો કાચા,
 ગાંધ પીત બદુ રંગ, ટંચના બેદો સાચા.
 જીવે સરો કા સૂર, દુરથી અગિયે કળકે;
 દેખાડે બદુ રૂપ, મૂપ વિવિધ રેર થળકે.
 અખા જીવ અવચોકતા, તહા તેમજુ તેમ છે;
 તેમ ત્રિલોકી બધુજે, એક વસ્તુ વડે એમ છે, ૨૭

મૂલજળ કે રવનસૃષ્ટિ સમાં આ તો માત્ર માયાનાં ખેલન છે. આથી તો સર્વનું એક બ્રહ્મતત્ત્વ જ નિર્વિકારપણે વિલસી રહ્યું છે. બ્રહ્માંડમર્મન, શ્રવસર્મન, અવતારપરંપરા, પ્રલય-વગેરે કાંઈ બધું જ નથી.

એમ છે તેમજુ તેમ અખા, યજુ'નયું કાઈ નથી. ૩૧

બાળક જન્મ્યો ન હોય છતાં લોકો ભોગા મળી તેનાં રૂપ અને ગુણની સુતિઓ કરે એવી રીતે જગત્ અને શ્રવ વિષે આપણે મિથ્યા વાતો કહી રીએ છીએ

જવથી તહિ કાઈ જાત, તન શું કાણું શાઈ.
 અખા અકથ છે એ કયા સમજી નર સમજી જરો. ૩૮

આ અખાને અખતવાદ : ન કિમપિ જાતમ્-અજાતમ્-કલ્પ થયું જ નથી. જગત, શ્રવ વગેરે માયારચિત્ બાંધિમાત્ર છે અચલ સામ્વત બ્રહ્મતત્ત્વ જ જેવું બધું છે એમ 'અખતવાદ' પ્રગલ્ભ પ્રતીતિથી કહે છે. વૈરોપિકાનો તારંબવાદ રથૂળ સુદ્ધિવાળા, પરિણામવાદ સૂદ્ધ સુદ્ધિવાળા; નિવર્તવાદ ક્ષમતર સુદ્ધિવાળા અને અખતવાદ સૂદ્ધતમ સુદ્ધિવાળા ગ્રહી શકે એમ તવજો માને છે.

બ્રહ્મસ્વરૂપ

ત્રૈલોક્યન બ્રહ્મતત્ત્વ, પૃથ્વી, સ્વર્ગ કે પાતાલમાં સંખર બરેલ છે અને તેનાથી દૂર દૂર મજા વિરેતરે છે. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને વ્યાકાશથી તે પર છે. ત્રણુ ત્રણુ સત્ત્વ, રવઃ અને તમાઃ પ્રુવ્ય પાપ, વગેરેથી તે તત્ત્વ વિભિન્ન છે. આ જગત્માં તે તત્ત્વ ઓતપ્રોત પશુ છે અને તેનાથી વિરલત પશુ છે. જેમ કમળ જળમાં છે અને જળની જઠાર પશુ છે; જેમ સૂર્ય પોતાના કિરણો વડે વૃક્ષો, પશુ, પંખી, મનુષ્ય, નદી, વાલ્ગાં, સાગર એ સર્વ સત્ત્વેને જીવન આપી રહ્યો છે છતાં કરોડો યોજન દૂર છે તેમ બ્રહ્મ તત્ત્વ જગત્માં ઓતપ્રોત પશુ છે; તેથી વિશાળ પશુ છે. God is both imman-ent and transcendent, કથ્થર જગદ્ વ્યાપક છે. જગત્થી પર પશુ). સાગરમાં અરક્તો પર્વત જામે સાગર તેમાં જળરૂપે છે, તેનાથી જઠાર પરલૂત પશુ છે: એવું બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. વિધવાવાત્મક રીતિ (Positively) એને વધુવધુ અચક્રમ છે. તેથી વેદ પશુ તેને નહારથી (Negatively) એટલે બ્રહ્મ-આ નથી, આ નથી, નેતિ નેતિ-હી વધુ વે છે.

જગત્-સ્વરૂપ

બ્રહ્માંડમાં ભૂલોક, બુવલોક, સ્વલોક, મહલોક, જનલોક, તપલોક અને સત્ત્વલોક એમ સાત ભુવલોક: અને તલ, વિતલ, અતલ, સૂતલ, તલાતલ, રસાતલ અને પાતાળ એમ સાત અધોલોક મળી ચૌદ લોક છે. રથૂળ, સૂક્ષ્મ, રથાવર, જગમ એવા અનેક સત્ત્વો છે 'વન, વૃક્ષ, દેવ, માંવિવ' સિન્ધ, સાંધ્ય, મુનિઓ વગેરે કે' કે' જીવો છે. ઓલોશ તત્ત્વમાં વિભક્ત પ્રકૃતિ છે; રથૂળ, સૂક્ષ્મ, કારણુ અને મહાકારણુ એવા ચાર મહાવિભાગ્યુ' જગત્ જનેશુ' છે એમ પણ કોષ કહે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ જગત્તુ' અસ્તિત્વ જ નથી. કોષ માણસને સ્વમ આવે કે પોતે એકાએક ધનિક કે સત્તાધીશ બની ગયો છે. ઘેર હાથી ઘોડા હજુહજો છે: સમૃદ્ધિ કલકાલ જાય છે; પોતાને સૂંદર સ્ત્રી અને ચાર પુત્રો છે પરંતુ સ્વપ્ન નહ બતા ખબર પડે છે કે પોતે તો બાઝાની કોટડીમાં ચટાઈ ઉપર દરિદ્ર અપરિશ્ચિત્ત દશામાં પડ્યો છે: એમ આ જગત્ તો સ્વપ્ન એવો મિથ્યા અને માયાવી વિસ્તાર માત્ર છે.

સામસામા કાચ ગોડવી વચ્ચે દીપક મૂક્યો હોય તો હાજરો દીપકની પરંપરા બંને કાચમાં જળહળી જાડે તેનું એક બ્રહ્મતત્ત્વના વિસ્તાર સર આ જગત્ મિથ્યા છે. પટમાંનું આકાશ, મઠમાં વિરતરેશુ' આકાશ, શકેરમ

વિસ્તરેલું આકાશ એમ આપણે ક્ષેત્ર પાટીએ છતાં વારતવિક રીતે તો
 ઝિંકળ આકાશ સર્વત્ર વિસ્તરેલું છે તેમ જગત એ પ્રહતરનો મિથ્યા
 આભાસમાત્ર છે.

શુભ સ્વરૂપ

સામરનાં જળનાં વાદળાં ધાય, તે વરએ તેમથી અનેક નદીઓ વહે.
 તેમથી એકાદ નદી ' હુ નદી છુ, હુ નદી છુ ' એમ આજી જીંડે તેવી રીતે.
 શુભ પશુ વારતવિક રીતે પ્રહરૂપી સામરજી હોવા છતાં અહતાથી પોનાત
 પ્રહસ્વરૂપ વિસરી શુભ અને છે. કાળ અને માયાને વશ પડે છે પિતૃક્રમ,
 મહશાંતિ, દેવસેવા વગેરે વ્યાપારોમાં જકડાઈ જાય છે, પિતા, માતા, પત્ની,
 પુત્ર અને ધનની વાસનારૂપ સાકળો તેને ઠેઠી બનાવી મૂકે છે—પ્રહથી હુ
 જીંડો છુ એ એક અહ ભાવ જગતથી ધીમે ધીમે માયાના પ દર્મા તે જીંડો
 ને જીંડો હુબતો જાય છે, સદ્ગુરુની કૃપાથી જ્યારે કોઈ વખત તેનો અઘાન
 અધકાર ટળે છે ત્યારે તેને અહ જ્ઞાનિમ પોતાના દિવ્ય પ્રહસ્વરૂપની ખાત્રી
 ધાય છે. પોતાને અનેક અવતાર લેવા પડેલા. પોતે પાડો, કાનડો બિમ્બુક,
 રાગ કે પ્રહજીના કમસા અવતારો લીધેલા તે સ્વપ્નસમ પ્રતિરૂપ હતું એમ
 તેને ત્યારે સમજાય છે પોતે પ્રહમયે હતો, પ્રહમય છે, સ્વ સ્વરૂપમાં કોઈ
 ફેરફાર મયો નહોતો અને યવાનો નથી એવી તેને છેવટે ખાત્રી ધાય છે —

- એમ વર્ષાકાલ જાય, શરદ કાલ રૂઠી હીસે,
- દર્શનની દોડ પજાય, વાયુ મન હળવા હીસે,
- અહુદિય વમરે અહ, દ્રહ બહુ મનને ભાગે—
- તેમ ભાગે ભવજાતિ . . . (૧૫)

અને એકમેવાદિતીય જ્ઞાન । એ તરવ તેને હવે સમજાય છે.

ક્યાં છે તે-વજી કામ, ધામથી દૂર કેનેડો ? "

કોઈ અવકાશ નહિ તે (પ્રહ) પિના, અધિક ન્યૂન નહિ, શું કહુ ? (૧૭)

આમ સર્વત્ર સખર પ્રહ માત્ર બરેમ છે એવી રીતે તેને ખાત્રી ધાય છે

માયા સ્વરૂપ

આતુ શુદ્ધ જ્ઞાન હવે યજુ તે તો ખરુ, પશુ અત્યાર સુધી આ ધોર ભાતિ
 સ્વપ્નવેલી કોણે ? માયાએ માયાતુ સ્વરૂપ અખે સદ્મ રીતે વજીવે છે
 સ્થૂળ વાસનાઓ માત્ર નહિ પશુ સદ્મ અને જાણ રીતે પરિત્ર ગણાવી
 રીતિઓ—આચારો પશુ અહ કાર્યુકા હોય તો તે પશુ માયારૂપ છે એમ
 અખે સમજાવે છે.

જે ક્રિયામાં અહંભાવ હોય તે માયાનો વિશાસ: અહંભાવ માત્ર તામસી અને રાજસી ક્રિયાજ કરાવતો નથી; પરંતુ બાજ દષ્ટિએ સાધુતા શરેલા કર્મોમાં પણ માયાની દોરી ગૂઢરૂપે હોય છે. ભગવાનના કીર્તન કરી કે ધૂન મચાવી આહંબર કરનારા વણીશ્રમોને જડતાથી પ્રાણનારા; સિદ્ધિ માટે અષ્ટાંગયોગ સાધનારા, પિતૃપૂજકો, પડ્ધર્શનનાં વાદ કરનારા, રાજાઓ, કવીશ્વરો, જ્ઞાનવીગો—બૂત ભવિષ્ય કહી શકવાની સિદ્ધિપ્રાણાઓ, પોતાને હંશિરાવતાર ગણાવનારાઓ; દેવોનાં દર્શન કરાવી આપનારા, અને વિરાટ બ્રહ્માંડનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરાવી દેનારા આ સૌ બાહ્ય રીતે સુમાર્ગે જખ્યાય છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો માયાની દોરી ગળામાં નાખી મક્કટ પેઠે નાચી રહ્યા છે—કારણકે અન્યને શક્તિ દેખાડવાની સૂક્ષ્મ અહંતા તે સૌમાં ગૂઢ છે. અખો આથી પણ આમળ જામ કહે છે કે—જે કાષ્ટને ઉશ્ચરનાં દર્શન યાવ, કાષ્ટ સિદ્ધિ અને કે દેવલોકમાં જાય તો પણ તે માયાનું વિશાસિત જ છે એમ સમજવું ધટે, કારણ કે પિંડ, બ્રહ્માંડ, જીવ, સ્વર્ગ વગેરે કાષ્ટ સાચ નથી. પ્રાપ્તથી જ તે દેખાય છે! બાકી તો સર્વત્ર ચૈતન્યધન નિરાકાર નિવિંકાર બ્રહ્મ જ બચે છે.

સાધના

આ બ્રહ્મ કેમ સમજાય? જીવનમાં વાસ્તવિક રીતે કેમ ઉતરે?—તેવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અખો કહે છે કે

(૧) પરમ તત્ત્વ—તેનો વારંવાર વિચાર કરવાથી કું કોણ? કું કોણ? જગતનું સ્વરૂપ શું? જીવનું સ્વરૂપ શું? તે આમતના પુનઃ પુનઃ વિચારથી ધુદ્ધિ ઉત્કટ જાની, સમજાશે કે કું, કું, જીવ કે જગત્ તેમાંથી કાંઈ સાચ નથી. એકમેવાદિતીર્થ શ્રદ્ધા । એક બ્રહ્મજ પરમ માય છે. કર્મ, બકિત, યોગ એ માર્ગોને નોકારી અખો જ્ઞાનમાર્ગનેજ ઉત્તમ ગણે છે.

(૨) આ જ્ઞાનને વિદ્યુદ્ધ સ્વરૂપે જાગૃત કરવા આપરણો—વિદ્યેષો—દાગવાની જરૂર છે. તે વિદ્યેષો જલ્દિમુંખ વૃત્તિઓને અંતમુંખ કરવાથી ટળી સો અને બ્રહ્મ તત્ત્વનો પરિજાએ અનુભવ યાય છે.

અને પા. તારા ઘંજ, નથી ખીને કોઈ બજવા,
બાજ કુરતને રાજ્ય, વાજ્ય અંતરમાં સેવા.

(૩) હૃદયેદાત્મનાત્માનમ્ । એ માર્ગ મુકર ન જણાય તે। સહયુક્તું શરણુ શોધી તેમની દ્વારા આ મહાગ્નિ જ્વનમાં ઉતારવું. આવા ગાનને પચાવવા માટે ગુરુની પ્રજ્વળ શક્તિની સહાય હિપર અર્થે 'શૂન્ય ભાર મૂકે છે. 'ચરણ કમળ ગુરુદેવનાં ચેવતાં સદ્ગુરુરિ-મળે' (૪-૫) 'સચ્ચરો જળ્યે સંચ' (૫-૪) 'અંબરવત્ તે ઇશને ઝાળખ અખા ! સહયુરુ રૂટે' (૬-૬) 'ચરણ કમળ ગુરુદેવને શરણુ જતાં ચિદ્ ઉપજ્યે' (૧૩-૫) 'સહયુરુ પરમ શુદ્ધ શોધતાં, અખા પામી લે વર વિજે' (૧૩-૬) 'સાન સમી કહે સંત' (૧૬૦) 'ગુરુ મને આલોચતાં સદ્ગુરુરો સર્વે કળે (૧૬-૬) 'ગુરુ તણી હાટે જોતાં અખા, ધેન તે સર્વ વામિયે' (૨૪-૫)

ગુરુ શિષ્યની (દત્તાત્રયના શિષ્ય કાર્તિકેવ વગેરે) પરંપરા કર, ૩૩, ૩૪મા છાપામાં આપેલ છે. તે, ગ્ન માટેનો અખાનો પક્ષપાત સિદ્ધ કરે છે.

'અનુભવ બિન્દુ' ના છાપા આવી રીતે ધણ, જગત્, જીવ, માયાનું સ્વરૂપ અને ધણગ્ન માટેની ઉચિત સાધના વ્યવહાર સજ્જતાથી સમજાવેલે.

કાવ્ય ભાષા

'અનુભવ બિન્દુ' ની-કહેને અખાની-કાવ્યશૈલી અને કાવ્યભાષા અન્ય કવિઓ કરતાં ઘણી રીતે બિન્ન છે. અખાની કવિતામાં નરમિદ્ધ કે મીરાંની સુકુમારતા નથી; ગ્રેમાનંદની પ્રોઠ સરકારિતા નથી; દયારામનાં જીર્ગિનાં નર્તનો અને મધુર સુરાવલિ નથી. છતાં અખાની કવિતામાં ચેતનમયું ધન જોમ અર્ચું છે તેનાં ટુંકાં વેધક વાક્યો અર્થથી વિભળી-સમાં જનકી રહે છે—હૃદયની આરપાર અર્થ છે.

તત્ત્વગ્નના ગહન વિચારોનું પૂરું ભાષાના કાંઈ તેડી ઉમરાઈ જગું સામે છે. વિપુલ અર્થભાર વહેતાં ભાષા લઘડી પડે છે, વિકૃત પદ્ય અને છે. શિષ્ટ સમાજ કે સાહિત્યમાં સામાન્ય રીતે ન વપરાતા શબ્દોનો પ્રયોગ; શબ્દોને કાપી, ટુંકા કે વિશ્લેષથી કટંગા બનાવી દેવાની અને મારી મૂચડી અપ્રચલિત અર્થમાં વાપરવાની પંદલિ; વેધક છતાં સૌંદર્યવિદોણી કવચિત્ અશિષ્ટ લોકોક્તિઓની પરંપરા; વિચિત્ર રીતે અધ્યાકૃત વાક્ય-રચનાઓ; વ્યાકરણના સામાન્ય નિયમોની પજ ઉપેક્ષા, વાક્યોગાથી જગી ઉગતા કણ્ઠકદુ કઠોર સૂરો અને આ સૌના પરિણામ રૂપે અન્યતી અર્થ-દિલ્લપટતા, સંદિગ્ધતા અને કુબોધતા આ સૌ ભાષાવિકૃતિનાં લક્ષણો છે. છતાં અખાની ભાષામાં 'પૌરુષ જ્નેમ', તીવ્ર અવેગ, અને હૃદયવેધી મચોટતા રોવાથી તત્ત્વગ્નને ગહન વિષય પદ્ય તે વિચર અને રમતો કરી મૂકે છે.

આતું કારણ એક છે: અખાની દૃષ્ટિ કવચિત્ મેષની જડી પેઠે વરસે છે. કવચિત્ અર્થ વિશદ કરવા કોઈ મનોહર જીવનચિત્ર ખડું કરે છે. (છાંપા ૧૫, ૨૭) કવચિત્ એકાદ ન્હાના દૃષ્ટાંતથી વિજ્ઞાનીની ગાંધ દાખવાથી અખો આરડો પ્રકાશી જીડે તેમ જટિલ અર્થ સરલ બની રહે છે. આ દૃષ્ટાંતો ધરગથ્ય સામાન્ય ગ્રામ્યજીવનમાંથી જ તારવેલાં છે. એટલે કાલિદાસ કે ન્હાનાલાલના અલંકારો જેવા સૌંદર્યના રંગો તેમાં નથી; પણ અર્થને હૃદય સોસરવો હિતારવાની વિરલ શક્તિ તેમાં બરી છે.

કવિ નર્મદે અને કવિ નયુરામ શુકલે દરેક કવિની ભાષાને 'મુંદરી' માથે સરખાવી છે. તે પગલે આલીએ તેા અખાની કાવ્યભાષા રનાયુગ્મદ માંસ પેશીએવાળી, જિવી, પ્રચંડ, દ્ઠોર-દેહધારણી, વિલાળ નવનોમાંથી માન અને આજ્ઞા પાથરતી કોઈ કિમ શક્તિમતી ઓ (Amazon) તું ચિત્ર ખડું કરે છે.

તત્ત્વ કે કવિ ?

«શાનીને કવિમાં ન જણીય» એ અખાના નિરખિમાન કમનને વળગી, પહેલી દૃષ્ટિએ તેા અખો કવિ કરતાં શાની વધારે જણાય એ ખરું; પરંતુ તેની એકાગ્ર અખંડિત કાવ્યધારા, દૃષ્ટાંતોની કંપનોત્તેજક પરંપરા, મદન વિષયને કાવ્યત્વને તાંતળે વણી નાખવાની વિરલ શક્તિ; માનના આનંદની ઊર્મિનાં પદે પદે અનુભવાતાં રપંદનો, તેની હૃદય-રપસિતો, તેનું પ્રખળ વેધક જોમ—આ બધાં તત્ત્વો અખાની કવિતામાં હૃદય કોટિનું કાવ્યત્વ સિદ્ધ કરે છે. અહ્યમાનના વિરલ રસથી અખો ડોલી જીડે છે—વાચકને ડોલાવે છે. આખાનો પ્રયોગ અનોખો દોવા છતાં છેવટ તેા અખો કવિતાના રચમાં જીતે જ છે. કવિતામાં અહ્યમાનનો આવો વિરલ રસ રેલાવનાર અખો શાની પણ છે અને કવિ પણ છે.)

મી. શ કરપ્રસાદ ઇ. રાવળ

માંડણુની ' પ્રબોધબગીચી '

અને અખાના ' છપ્પા '

ગુજરાતી સાહિત્યનો આર લકાવ (સં. ૮૩૫ થી ૧૪૫૬) વીતી મધ્ય કાવ (સ ૧૪૫૬ થી ૧૯૦૮) પ્રવર્તે છે તેમાંની નરસિંહપુત્ર (સ. ૧૪૫૬ થી ૧૬૦૦) ની છેલ્લી રનાબિદ, એ અખા બકતના પુરોગામી માંડણુનો અમય છે આ યુગના નામાકિત સાહિત્યકારો-નરસિંહ, બાલજી પદ્મનાભ, બીમ, મીરાં, બાલજીપુત્રો-ઉદ્ધર અને વિષ્ણુદાસ, ઠેશવ હરેરામ, શ્રીધર, ગણપતિ, કર્મણ, જ્ઞનાદન, લાવણ્યસમય વગેરેની નામાવલિમાં માંડણુના નામનો પણ સમાવેશ થાય છે.

આ યુગના આ આગળ પડતા સાહિત્યકારોનાં કાવ્યાદર્શો, કૃતિઓ કે વિષયોએ જ માંડણુને પણ સાહિત્યકાર બનાવ્યો છે. એજ દેશકાલે અને તેમાં વસી રહેલાં સ સારીઓ અને તેમના સ સારચિત્રોએ આ બિન્નરુની કવિગણોને સાથે સાથે પ્રેરણા પામ છે. એકજ જાતની પરચક તળેની રાજકીય પરતત્ર રિથિતિ, એકજ જાતનાં સંસ્કૃત સાહિત્યનાં આદિલનો, મુસલમાન જેવા પર સસ્કારોનાં આવાગમનો, આકમણો અને સમન્વયો, એકજ ધાર્મિક સ પ્રદાયનું જૈનબુદ્ધોનું સાહિત્ય, તે વખતે દેશમાં પ્રચલિત શિવ, વેષ્ટુ કે દેવી પ્રત્યેની બકિત ને જ્ઞાન માર્ગીઓના સંપ્રદાયો આ સૌનાં પ્રતિબિંબો ઝીલાય એટલા ઝીલી આ સાહિત્યકારોની સાહિત્ય કૃતિઓએ ચોતાનું જીવન ધર્યુ છે.

તે સમયની સામાજિક રિથિતિના વણબેદ, ધાર્મિક ગ્રમકા, રીતરીવાજો, જનરવબાવો, સાચાં કે મિથ્યા સામાજિક જાધનો, નૈતિક સિધિલતાઓ, બજાનમય અને નેથી વહેમી લોકજીવન, ધર્મને ઝાંધે થતાં દેવ બાવો, રપચ જાજો અને ઢેગો, અધમદાથી જે ચાયલા બકિત કે જ્ઞાન માર્ગનાં યા અનુયાયીઓના અકાળે લીધેલા વૈરાગ્યો અને તે ઉપરથી કળેતા પાનાં આવાં લોકજીવનની વિનિધતાઓના લક્ષણો તે વખતના સાહિત્યનાં હરેરામ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે દર્શાવે છે.

માંડણુની કાવ્યકૃતિનું સખજ દર્શન એના એક તત્ત્વજ્ઞાનમયાં વ્યવચારમાં કલ્પવળતાથી ગળકી ઉઠે છે સાહિત્યના આ અગને માટેથી સજંજતા અને સરલનાથી ખીલવનાર માંડણુ, સામાન્ય

કથકો કરતાં કે આપણી ધર્મ-દાંદિતાઓના નીરસ ક્રમકાઓ ખાંડી આખ્યાનકારો બનેલા દર્શિઓ કરતાં વધારે ઉચ્ચ પદને યોગ્ય હરે છે. ગુજરાતનું જનમંડળ કવિઓ એના કાળમાં જોયું. એની અગાનદશા અભ્યવસ્થા અને નિર્મલતા એણે તાર્ત્વિક દષ્ટિએ નિહાળી એને એમની આગળ નિર્મળ તત્ત્વદર્શન મુકવાની ઇચ્છા થઈ. અનુભવથી એણે એમની શ્રવણની રહેણીકરણી પ્રત્યક્ષ કરી. ઝાની અને મૂર્ખાં, પ્રેમી અને શુભક, ડાલા અને ખાંડાં આ સૌ આપણી હરેલ અને કાવકી વ્યવહારકુશળ ગુજરાતી પ્રજામાં પોતાના વક્તવ્યને સચોટ કરવા કહેવતનો ઉપયોગ કરે છે. દર્શિએ આમ-લોકનીજ ભાષા વાપરવાની દષ્ટિએ, એની કાવ્યશક્તિ ખીતવી. એમાં ભારોભાર અસંખ્ય કહેવતોના આડાઅવળા તંતુઓ ગોઠવી, લોક-ભાષાને વણી દીધી છે અને 'ખટ્ટુ તાતણા બલવંતા' એ ન્યાયે એણે કાવ્યને હસાળા, ઔચિત્યમયું અને બલવંતુ કયું છે.

કોઈ મદનજોશીનો એ શિષ્ય હોય. એની યાનપિપાસા એની બદ્ધ-શ્રુતતાને નવપલ્લવિત કરતી જાય છે 'ગુજરાત શેરી સાઠડી', 'પેટ બંધાયું' તો પાટણુ બરાણુ, 'પાટણુના પરાણુ', 'બારે વરસે ગોઠાવરી' 'નામરીનાં ગોઠણુપણુ' આ અને ખીજ અનેક કહેવતો કહે છે કે એણે ગુજરાતી જનમંડળ સાથે પ્રવાસ કરી, સહવાસ સેવી, ગાઠ પરિચય થયો જે એના શ્રવણની અમાષતાઓમા એ પ્રવેશ કરી શક્યો છે. એને જેવું હવું તેવું એના શબ્દોમાં એણે વર્ણવ્યું છે અને જુની ગુજરાતી ભાષાના સૌંદર્ય અને રસપેલવને એણે કલાનિપુણ તત્ત્વજ્ઞાનની દષ્ટિએ સરહતાથી સુરેખ કરી બતાવ્યાં છે.

કહેવતને ખાતર કહેવત વાપરવાની ખાંડી ઇચ્છા કોઈપણ કવિની કૃતિને રસભંગવરી અને દૂષિત કરી મુકે છે કહેવતો એ જનમંડળના રિકસેમા ઉડા કદાપણુની, આખાદ નિરીક્ષણતાની, ઉડા બનુબવની અને સચોટ શબ્દસૌંદર્યોની મોઢી ઉત્પત્તિ છે. એને જોઈએ ત્યાં અને જેટલી જોઈએ તેટલી વાપરવામાં આવે તો સુઠવિને હાથે એવું સૌંદર્ય પણ વેકાઈ જતું નથી પણ વધે છે. કહેવતોના ઉપયોગથી કાવ્યરસ મરી પડતો નથી. એ લેખકના દહનને સરહ ને તાકયું તીર બનાવે છે. આવી કહેવતોમાં સૌંદર્ય ન્યાયે, લોકપ્રિય ઉક્તિઓ, ગદિઓ, અનુભવથી છવકાતી દિષ્ટ માહિત્યકારોની સદા મુખાએ વસી રહે એવી સરહ શબ્દાવલિઓથી આપણું મરહૂન સહિત્ય તેમજ ગુજરાતી માહિત્ય બરપુર છે.

એના મૂળ શોધવાં, એના ફેરફારનો ઇતિહાસ આપવો, એ ઉપરથી જનમંડળના ઇતિહાસના અનુમાનો કરવાં એ સમય^૧ ભાષાશાસ્ત્રીએનો અને રસિક અભ્યાસક્રોના અખંડિત સ્નેહશ્રમભયો પ્રિય વિષય છે. ગુજરાતી ભાષાનું આવું ગોઠું અટળક ધન આપણા ભાષાસાહિત્યના વિશાળ રહુની વેળું અને મૃત્તિકાના કણોમાં ધુપાયલું પડી રહી, શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિવાળા અર્થો સંહાનો ધેમભાર રસિકતાથી સહી શકે તેના પંડિતોની રાહ જોતું પડ્યું છે તેને કોચું કરી, તારવી, સંશોધને સંસ્કારી, ગુજરાતી સાહિત્યના પુણ્ય મંદિરમાં પધરાવવાનું છે. આને માટે ઠેલકાક પ્રયત્નો થયા છે.^૨ પરંતુ તેનો નવીન દષ્ટિએ પુનરુદ્ધાર અપેક્ષિત છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી તારવી કાઢેલા 'લોકિક ન્યાય સંમ્બંધ',^૩ 'લોકિક ન્યાયાન્વલિ',^૪ 'આર્યનાં સંસ્કૃત શોષ' અને 'સંસ્કૃત નિળ ધની માર્ગોપદેશિકા વગેરેમાં આછા આછા સૂચક રીતે આવી રહ્યાં, ન્યાયો, ઉપાખ્યા, કહેવતો ઇત્યાદિ છે તે તથા લોકશાસ્ત્રીમાં ચાલુ રહેલા પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જુની ગુજરાતી દ્વારા આપણા લોકજીવનના વપરાશમાં વિકૃત થતાં ન થતાં જનાં સતત ધારાએ વહેતાં રહ્યાં છે.

નરસિંહથી માંડી છેક દયારામ^૫ સુધીના આપણા કવિગણોએ થોડે કે ઘણે અંશે એમનો આશ્રય લઈ એ ધારાને પહોંચાવી છે. પણ જુની ગુજરાતીનાં માર્ગથી કે શ્રીધરે તે એનો બેશુમાર ઉદ્ધારતાથી આશ્રય લીધે છે. હતાં ઔચિત્ય બંગનો શોષ નથી વહેંચે એ એમની સમર્થતાની ખાસ

૧ આદ્યારામ દલીયંદ યાદ સંમ્બંધિત 'કહેવત સંમ્બંધ', 'દામુલાઈ શાશલાઈ મહેતા સંમ્બંધિત 'ગુજરાતી કહેવતો', 'લોગીલાલ બીખાલાઈ સોંધી સંમ્બંધિત 'કદિ પ્રયોગ' વગેરે વગેરે. ૨૧૩૧૨૧ મહિલાલ બ્યાસે પણ કહેવતોનો સંમ્બંધ આદર્શો હતો પણ એમના અવસાને એ અધુરો જ રાખ્યો છે.

૨ જુઓ ડો. બ્યુલરનો સુવિખ્યાત 'કારમીરનો અહેવાલ' (ઈ. ઇ. ૧૮૭૭) આ સંમ્બંધ રજપુત રહુનાય સંમ્બંધિત છે.

૩ કનૈલ ઇ. એ. જેકબ ફ્રા (ઈ. ઇ. ૧૯૦૦)

૪ જુઓ (૧) 'સાત સાંધુ તરૂં તરૂં' (નરસિંહ મહેતા) (૨) 'કોઠી સાંધરે વીતર ખામ, તેમ યહુ આજ મારે' (પ્રેમાનંદ) (૩) 'લે લે લોક બદાઈ તણે, લલા કાણે કુંજા ખણે' (અખે : ઉપા) (લાગવદૂદશમ) (૪) 'શરી તે યાનો યા ? પરંબુ દે તે યાનો યા ?' (રામજી નંદ : જર્નાલો). ધામરે 'અનંદ વિહિ' ઠાળ્યમાં એ કહેવતોનો બેદર ઉપયોગ કર્યો છે.

પુષ્પીઓ છે. પોતાના ઉખાણા તીશે ઉલ્લેખ કરતાં માંડણુ તેમની અસંખ્ય સંખ્યા જોઈ ગભરાઈ જાય છે ૫

અષ્ટો એની લોકપ્રિય કવિતાના પદ્યમંધને 'છપ્પા' કહે છે. અખાના છપ્પા. પિંબલાચાર્યના હંદ:શાસ્ત્રના છપ્પા નથી. છ છ ચરણની ચોપાઈને અખાએ 'છપ્પય' કલા છે. અખાના છપ્પાતું મૂળ આપણે માંડણુના પદ્યમંધના સ્વરૂપમાં જોઈએ છીએ. અખાના છપ્પાઓ જુદા જુદા સમયે રચેલા છે; અને માંડણુ જેમને 'વીશી' સંખ્યા આપી છે તેને એ 'અગ' સંખ્યા આપે છે. અખાના આ છપ્પાની સંખ્યા ૭૪૬-ની છે ત્યારે માંડણુના છપ્પાની સંખ્યા પ્રત્યેક વીશીના વીમ વીસ અને વધારાના ચાર મળી કુલ ૬૪૪ ની છે.

'એ પ્રજોધબત્રીશી સાર, વીશી વીશી જોઈ વિચાર.

ઉખાણા બહુ આદર કરી, જોયા અથ' વિધિ વિસ્તરી.

એ સંખ્યા પટરાત ચૌઆલ, પદ્ધિ આપ પછઈ શીખ બાલ' ૬૪૧

(માંડણુ : પ્રજોધ બત્રીસી)

કહેવતોનો ઉપયોગ પણ બહુ વિસ્તારથી નહીં છતાં અખાએ પણ કુટથી કયો છે અને તેમાંની ઘણીએક અનેએ એકજ વાપરી છે:

" સાપને ઘેર પરાણો સાપ, મુખ ચાટી ચાલ્યો ઘેર આપ. ૧૨

ગોળે મરે ઠાં શોધે વખ ? તપી બખી ઠાં પામે દખા? ૩૨

અખા ! મોઢું છે એ વાંકડું, જેમ કરણ્યું વીંછીએ મકિડું. ૩૯

એક મુકી અન્ય સાધન કરે, જેમ ભમરોગી વિજ્યા વાવરે. ૨૯૪

મુકું ગાન ને વ્યંજન મુછ, કરપી ધન કુતરાતું પુછ:

એ ચારેથી અર્થ ન થાય, સામું એજ ઉધાડે કાપ. ૩૬૧

અખા ! વસ્તુ સરીખો થાય, તે હીરે હીરા વેધાય. ૪૧૨

(૧) ' સો મણ તલથી શું કહું ? રહુ અંધારું ઘાર. '

(દયારામ પ્રજોધ બાવની)

૫ ' અખની રહી ઉખાણા બરી. તે કિમ સકાઈ પૂરા કરી ?

ઇમ કરતાં ને ને સંભર્ષા, તે તે ઈથ માદિ વિસ્તર્ષા.

ઘડા મજુ સ્વહુ અગુલિ મહુ, તિમ આકુલિધ પૂરણુ યહુ ૬૪૨

(માંડણુ : પ્રજોધ બત્રીસી)

ખીને સ્થળે એ કહે છે:

" ઉખાણે દરિ લાગું મન, યમ ઉરડા માંદિ રતન. " ૧૮૦

(માંડણુ : પ્રજોધ બત્રીસી)

અધે અધ અધારે મળ્યા, જેમ તલમાં ઠાટગ બળ્યા;
 પેંસ ન ધામ ન ધામ ધાણી, હલે અખો એ વાણે જાણી ૧૩૫
 આધજો સસંરો ને શણમટ વટ્ટ, એમ કયા મુખવા આપ્યું સફ;
 કણું કાંઈ ને સમજ્યા દશી, આખતું કાળજા ગાથે ધરણું;
 ઊડો કુવો ને દારી બોખ, યાખ્યું સમિષ્યું સર્વે કોઈ. ૧૩૬
 (અખો : ૭૧૫)

અખાએ આમ સ્વતંત્ર રીતે સરખી કહેવટોનો ઉપયોગ કર્યો હતો; છતાં બંને કવિઓનું વિચારદર્શન પણ ઉપરની કહેવતો અને ખીળાં અનેક સ્થળે એકબીજાને આભેદ્ગ્ન મળતું આવે છે. બંને કવિઓના આ જાતના કાવ્યનું, તેના વિચારોનું, તેના પદ્યબંધનું, તેની સંખ્યાનું અને તેની શૈલીનું આ મળતાપણું સૂક્ષ્મ વાચકને જણાયા વગર રહે એમ નથી.^૧

‘ પ્રબોધ જત્રીશી ’ કાવ્ય એ માંદણુ કવિના પાકટ વધતી કરેલી ઉપદેશપ્રધાન કૃતિ માગે છે. આ ઉપદેશાત્મક કાવ્યમાં કવિના સંસારજ્ઞાન અને તરવજ્ઞાન દલવાઈ રહ્યા છે. સમજાવ સેકા પછી થયેલા ‘ અખા બકત ’ ના તે સખળ પુરોગામી છે. એની બહુમતતા કુલીદાશી પદ્મવમરી ધટા બની રહી છે. ‘ વીશી ’ એ ‘ વીશી ’ એ એના ત્રીમ વેદાંત જ્ઞાનની ધારાએ જ્ઞેશબેર કુરી રહી છે. એક અખ કિત જ્ઞાનગંગાનું વહન વણુઅટક્યું એના ઉદ્દિષ્ટ વિવિધ વિષયોને તરબોળ કરતું કરતું સરસતાથી વહી રહ્યું છે. વહેનની નિર્મળતા વક્તવ્યને બને તેટલા શુદ્ધ સ્વરૂપે રજૂ કરી રહી છે, બત્રીશે વીશીરૂપ પાંદડીઓ એમના કાવ્યપુષ્પને સુંદર અને સરસ રીતે મેઢાવી રહી છે થોડાંકિ દલાતો લખએ —

‘ ભકિતવીશી ’ માં કવિ તેના સમયના જ્ઞાતાઓ કેવા હતા તે વચાર્થતાથી કહે છે.

“ મિલ્ય સાલજવા બોલા મિલ્યા, જલે તિલ કોદવમા બલ્યા ।
 તેહની થયસિ ન ધાણી હોઈ, વાચિ બાસ ન ખરજ કોઈ,
 ધમ કરવા તે નવિ પ્રદિઈ. સેવંવશાં ડાગિં કુડીઈ. ૩
 (ભકિત વીશી)

૧. જુઓ, આ કથનને પુદ્ધિ આપતો સૌથી પ્રથમ અભિપ્રાય : ‘ આ ક્રૈધનો રચનાજ્ઞે, વિષય વણુવવાની પદ્ધતિ, સામાન્ય વ્યવહારના વચનો અને ‘ ઉખાણા ’ નો ઉપયોગ વગેરે અખાના પુરોગામી તરીકે આ કાવ્યને (પ્રબોધ જત્રીશીને) ખૂબ મદદત્ત આપે છે. ’ ડો. મંજુલાલ મજુમદાર : ‘ અખો ’ ૧૯૨૬-૩૦ ૨૨૬ કિવિંગ પરિક્ષા મારેના ’ કાવ્ય-સમ્રાજી સમજાવતી. ’

‘ગૃહસ્થાશ્રમ વીરો’ માં ધરનાં જ દેવદેવીતુલ્ય માતાપિતાને અપૂજ્ય રાખી, મુત્રા પછી તેમને વરાઓથી સંતોષવા મૂખ પ્રયત્ન કરનાર કૃષ્ણતુ એ ચિત્ર આલેખે છે:—

“માતાપિતા મેઠહી ઠીકરૂં, પૂજ્ય દેવ મરૂં બહુ બર.
માઈબાપ મૂઝાં ટલવહી, નતરૂં જલ વીધું અંજલિ.
છવતાં ગણનાદાર નવિ કર્યાં, પર બાલી નહ તીરથ કર્યાં. ૩૫”

(ગૃહસ્થાશ્રમ વીરો)

સારા જીવનભર એકજ જાતનું શુક્ર કામ કરનાર અને તે પણ નહીં કરવાનું કરનારને કવિ કેવો ચીતરે છે?—

“રસના રામ વિના મેઠહી. યશુ ચતુર્થજ વિષુ બહુ ચરી,
પગ પીતાંબર વિષુ બહુ પક્યા, કરૂં કેરાવ વિષુ વિધિ વસ્થા,
કરૂંધા મચિ માયા ખર્ચ. નાં જીવહ તા સીવહ સર્ચ. ૩૬”

(દાન વીરો)

કવિ, કહેવતોનો ઉપયોગ, એની વાણીને સરસ અને સચોટ કરવા ભ્યાં કરે છે. એમાં એ ઐચિત્યથી જરાએ વ્યાધો ખસતો નથી. મંસારના સૂક્ષ્મ અને હર્ષાતરૂપ અવલોકનો કરવામાં એની કવ્યનાશક્તિ ફલદુપ બની જાય છે:—

x x x x
“બૂખું નેચિ મહિલા આપણી, કુમારિ કુધારા ભણી. ”૧૫૧

(અદમ્ભ વીરો)

“પ્રસન્ન વદન, સહા મનિ બજ, પર ઉપગારિ પદિ પદિ નંમ,
સોહ સતજનની સાબઈ સેવ, બચું દુપદ ઘુડા મેઠા ર૧૭”

(સન્નજન વીરો)

“હાંડી પ્રીતિ બહુ તન ભામ, ધરનારી સંજ અંતરિ કામ,
ચોખ્ય સ્વરામાં બે જણુ રંમ, ખપત્ય આપહ વિલસતાં અનંમ,
જુ વં સાંણિ ભરાહ ન દાહ, વાઠિ હાથિ ન બૂખ સભઈ.

(સાધારણ વીરો)

x x x
આતમુ આહ જલ્યા રીકિરા, માંચાના માંજણુ વહ સર્પા. ૪૦૩”

(કૃષ્ણ વીરો)

x x x
‘રાંધી ખાર તે યાદમાં’ યણુ, ઠાણી તેજુ, ધાતઈ હણુ । ”૪૧૧

(કૃષ્ણ વીરો)

પોતાના માનવભવ પ્રતિ અને તેમણે પોતાની માનીતી વિષ્ણુમકિત પ્રતિ કવિને કેટલો બધો રનેહ છે:—

“લક્ષ શુરાશી ધરીઆ દેહ, માનવ ભવસુ અધિક સનેહ.
વાણી આવઇ વિષ્ણુ વખાણુ, વું મંડણી અવતાર પ્રમાણુ.
ધક માનવ (જી) હરિપ્રસાદ, વેચી ગજ અંકુશનું વાદ. — ૧૮૦”

(રાજનીતિ વીરશી)

કવિની વૈરાગ્યવીરશી તે વૈરાગ્યમય જ છે. તીમ, સચોટ અને વ્યાપક નિરાગરસ એ સાંતિથી એમાં રહેલું જાય છે. એના હૃદયચરિત માન જુઓ:—

“યે યે વધરણુ લેખવિ, તે ભણે મિત્ર તાહરા ચવિ.
લભ દલાવી માતક ધોઈ, તે કાલા સપતાં તવ બધી,
કરસિ ન કહિ કલાવન મન, છેલી નાક કરઈ અપસકન. — ૧૮૭”

(વૈરાગ્ય વીરશી)

માનપ્રદેશનાં ધણુએક હવ્ય ગિરિશૃંગો ઉપર કવિ નિહાર કરતો કરતો ધણુએક સુંદર અને સનાતન સાચો જોઈ શક્યો છે; એમ જતાં એનું હૃદય પણ કેટલું બીલું અને કુમળું એ રાખી રહ્યો છે !

“યે અહા કવિ ચોખ્ખાં માત્ર, ક્રીન તણાં અથ તોખ્ખાં ગાન.
કઈ દરિ સાધન કીધું ગાપિ, વાટાઇ વટ પાપલ તરુ પાપિ.
વાળ્યું હેમ ખણી કહાલિ, એ વિણ ગરથ પહીતર સાલિ. — ૧૫૦”

(હૃદય વીરશી)

કવિની પ્રેમસગાઇ પણ મનપેલી નથી:—

“આજ્ઞા અણુપાલિ નહી લાગ, ગાઇ વાઇ શુદ્ધ રાગ.
માલ સદાએ હીસીઈ અહી, સગાઇ યદાં કગાઇ નહી.
દવઈ મ પૂલીશ એ વધીવધી, જોઈ સાતે ગલણે ગધી. — ૫૭૦”

(પ્રેમ વીરશી)

મંડણુની છેલ્લી સંતોષવીરશી પણ એના લાક્ષણિક સ્વભાવના સંતોષની અમૃતમરણી સરિતા જેવી છે, એ કહે છે:

“ગ્રહી સર્વ સ્વાખી શરણિ રહિ, ઇ તુસઈ મોસપદ લલઈ. — (૧૧૧)

x x x x

“વસુદેવ વિશ્વ એ સામય, બરમ માલિ હવિ હોગ્યું તિશ્વ. — (૧૨૨)

x x x x

“ એકનાં નેત્ર સૂર સચિ વાહિ, દેવા દેવ આપિ જ્ઞાઈ.
 કિમ અનુગ્રાતા વિષ્ણુ વિશ્વ રહી ? અતર પ્રાણ પ્રકાશી કહિ.
 એ આધારિ ત્રિમુખન રણ, પીશા માદિ પીશી એ કણુ’ ૧૨૩
 વેદ પુરાણુ જોયી ગયા સાર, રાત્યું રધાય ખીલ વાર.
 સાઝ સ્મૃતિની એ પાત, દૈઈ રાખી નઈખી જઈ વાટ.
 ખીલ વાત કિમ મન રહઈ ? તેરસ ત્રીજ તિલા જોગા વદઈ. ”

(સતોત્ર વીશી) ૧૨૪

મહાકવિની ‘ જ્ઞાન વીશીઓ ’ માં આથી વધુ વિહાર આપણે ઠરીઈ નહિ. એતી જન્મભૂમિ શિરોહીતી તાતી તસવારના અસખ્ય વૈરાગ્ય મટકા, અખાના પૂર્વજ જેવો એ લખાવે છે તેમ, ઉચ્ચ અને સુંદર મિનિ-યુગેની હીલી લીલોતરી ઉપર સાત જ્ઞાનાકાશની ધરા નીચે શાંત કોમુદીવિહાર પણ એ ઠરાવે છે

શ્રી ગણેન્દ્રશાંકર લા. પંડ્યા

અખાનાં કાવ્યોની આનુપૂર્વી

અખાનાં સળંગ કાવ્યોમાં 'અનુભવચિંદુ', 'ચિત્તવિચાર સંવાદ', 'ગુરુ-શિષ્યસંવાદ' અને 'અખેગીતા' મુખ્ય લક્ષ્યે. અનુભવચિંદુ ૭૨૫માં, ચિત્તવિચારસંવાદ ચોપાઈમાં, ગુરુશિષ્યસંવાદ દોઢરા-ચોપાઈમાં અને અખેગીતા ધન્યાશી તથા પૂર્વછાયામાં લખાયાં છે. 'પંચીકરણ' ચોપાઈમાં છે.

આ સળંગ કાવ્યોનો આરંભ શ્રેમાનંદ આદિ કવિઓનાં સળંગ કાવ્યોની જેમ મંત્રજાત્યરણ્યથી શરૂ થાય છે (ચિત્તવિચાર સંવાદ તથા પંચીકરણ અપવાદ છે) આ મંત્રજાત્યરણ્ય જ્ઞાનમંથના વસ્તુને અનુરૂપ છે. જેમકે 'અનુભવ ચિંદુ'માં—

(કુંડલિયા)

“પરમધામ પરમાત્મ હરિ, પ્રથમ કર્ પશ્ચામ,
પરમજ્યોતિ પરબ્રહ્મિ સદા, જ્યાં નહિ રૂપ તે નામ,
નિર્ગુણમા ગુણ અલુહતા, આરોપી અખે જ્યોત્યુ’
સત્ય સત્ય પરમાત્મા, હુ નહિ એવી સ્તુતિ કર.

(૭૨૫૫)

નિગુણ મણુપતિ નામ, ધામ ધર મુણુને આલે,
સ્તુતિ અંજારાતીત, દ્વૈતનિર્લિંગી નશણે.

x

x

મુરવીણાધર તે યકે ચિદ્શક્તિ મહાસરસ્વતી
જમલો જણી અખો સ્તવે, સર્વાતીત સર્વનો પતિ.”

‘અખેગીતા’માં મંત્રજાત્યરણ્ય દૂંકું છે; પરન્તુ ગુરુ જે પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન આપી શકે છે તે ગુરુ, તે બ્રહ્મ છે એમ જાહેર કરતાં અખો હરિગુરુ સંતની સ્તુતિ, પરબ્રહ્મની સ્તુતિ સાથે -સાંકળી દે છે—

(રામ ધન્યાશી)

(૩૦ નમો ત્રિગુણપતિ રાયણ) સર્વે પહેલા જે પૂજાયછ;)
અજમ અજોત્યર જેને શ્રુતિ માયછ, ચરણ ચિંતવી હું લાગું પાયછ.)

(પૂર્વછાયા)

ચરણ ચિંતવીને સ્તુતિ કરું; ચિદ્શક્તિ બ્રહ્માનંદની;
અણુહતો અખો અપ્યારોપ કરે, કથા નિજનંદની.

'અનુભવખિંદુ' અને 'અખેગીતા'માં દેખાય છે તે એમાં દેખાતું નથી. બાધાની રજતા પણ એાછી છે, પારિભાષિતતા વધુ છે. એટલે સંસ્કૃતમાં મળતા તત્ત્વજ્ઞાનના મંથે જે એણે શ્રવણ કર્યા હશે તે આધારે, સામાન્ય જ્ઞાને તે સમજાય તેમ એણે પદ્યમાં મૂક્યા છે. એમાં પણ 'ચિત્તવિચારસંવાદ'ની શૈલી વગેરે, જોતાં પ્રથમ 'પંચીકરણુ' : પછી 'કૈવલ્યગીતા'; અને પછી 'ચિત્તવિચારસંવાદ' રચાયેા હોવાનો સંભવ છે. 'ગુરુ-શિષ્ય-સંવાદ'ની શૈલી, લગભગ 'ચિત્ત-વિચાર સંવાદ' જેવીજ છે. એથી એ કાવ્ય પણ 'ચિત્ત વિચાર સંવાદ' રચાયું હશે તે સમજમાં જ રચાયું હોય એવું લાગે છે. પરન્તુ આ ખંને કાવ્યો ગુરુના મેળાપ અને તેની પાસેથી પ્રથમ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનની નિર્મળતા અને જોગસૂ મેળવ્યા પછી અને લગભગ સંવત ૧૭૦૦ ના અરસાનાં લાગે છે. કેમકે 'ચિત્તવિચાર'માં ગુરુ વિષે અખો લખે છે:—

પણી વાતના ગુરુ મેં લલા, તે તો પરપંચમાંદિ રહ્યા;
 જે વિદ્યા જે હુંથી. ઘણી તેજ કલાનો ગુરુ સહી. ૩૭૦
 (ગુરુ કૈવલ્ય કૈવલ્ય તે ગુરુ, હું કૈવલ્યનાં શુ હવ્યક ? ૩૬૬
 બિંબ જેવાએ પ્રતિબિંબ વડે, તેમ ગુરુ જેવાએ ગોવિંદ વડે,
 તે પ્રતિબિંબ યજ્ઞકે જાતુ. તે માટે ગુરુને ગોવિંદ કહું: ૩૮૧

આમ ભક્તિ-નવધામકિત વિષે ચર્યા કરતાં અખો લખે છે:—

અલ્પચિંતી ગુરુ તેનો મળ્યા, ગુરુ રહ્યા ને શિષ્ય તે ઠળ્યા,
 લોકિક ભકિત ત્યાં નવ હોય આપે આપની નીપજ નેમ. ૪૦૫

—જ્યારે આ ચર્યાનું હોહન તેની અખેગીતામાં આરંભના કડવા રહ્યામાં "ગુરુ ગોવિંદ ગોવિંદ ગુરુ, નામ મુગલરૂપ એક"માં આવે છે. આમ મંગલા-ચરણની પદ્ધતિથી તથા ગુરુ-ગોવિંદ્યું એક સ્વરૂપના પ્રમાણથી તેમજ કડવા-બદ્ધ કાવ્ય લખવાની સામ્રીય પદ્ધતિથી—એમ ત્રણે રીતે જોતાં 'ચિત્તવિચાર સંવાદ' અખેગીતાની પૂર્વે લખાયેા છે, પરન્તુ મદાસમય ગુરુના મેળાપ અને સાન્નિધ્યનિવાસ પછી.

હવે 'ચિત્તવિચારસંવાદ' અને 'ગુરુશિષ્યસંવાદ' જોને અંતમાજ સર-ખાવીએ તો તેમાં નીચે મુજબ છે:—

તે માટે સુખ ચિત્તવિચાર, તેને નોકે ભવસંસાર,
 રમામ નહિ તે રેહને વિષે, કહે અખો એમ મમળે મુખે.

૧૬શ્રુતિની ક્રાંપી પ્રથમ આ કાવ્યમાં ધાય છે,

‘શુરુશિષ્યવાદ’માં આ પ્રયા વિસ્તારાઈ છે.—

શુરુ શિષ્ય નામે ત્ર ય એ જેમાં ખંડ છે ચાર;
હરિચરણે જેને વાસ કરવો હોય તે મુણો નાર.
અંતરંગમીએ જે કહ્યું તે અખે હાથે વિવેક,
દ્વયજ્ય ભૂપજ્ય દરિબણી, એ’શી ઉપર વળી એક

‘અખેમીતા’માં આ રીતિ આથી વધુ વિસ્તાર પામી છે —

પદ દશ ને ચાલીસ કડવાં છે પરમપદની વાટ;
સંસાર સાગર ઉપરે એ સેતુ બાધ્યો ધાટ.
એણે ધાટે જે આવી ચડશે, તે મુખે પામશે પાર:
ન છુટે બિરદ બાધી કહે અખો નિરધાર.
બારે જીંજી પાંચસે છે, અખેમીતાના ચરણ,
ચરણે ચરણે આત્મવિદ્યા, અસરણુ ડેડું શરણુ

× × ×

સંવત સત્તર પચ્ચોતરો શુકલપક્ષ ચૈત્રમાસ.
સોમવાર રામનવમી, પુરણુ મંથ પ્રકાશ
કહે અખો નિરંજનગીતા રવ સ્વરૂપ નિજ સંતને,
અખાને શિર નિમિત્ત દેવુ, ધન્ધા ઇતી અનતને.

વળી ‘અખેગીતા’માં ખ્યારીમી ભક્તિ તરીકે અજ્ઞસિંગીની ભક્તિને વર્ણવી છે —

અજ્ઞસિંગીની ભક્તિ ખ્યારીમી કોષક જાણે તે ફરી,
ત્યાં ધ્યેય-ધાતાનું કારણુ ન રહે તે જાણે જેણે આચરી
જ્યારે ‘ચિત્તવિચારસંવાદ’માં એકયાથી ભક્તિ જ મળ્યાવી છે—

અર્ચનવદન કીર્તન કરે, પદરોવન અર્ચન આદરે,
રગરથ્ય દાસત્વનો બહુ જેદ, સમાભાવ ને આમનિવેદ
એકાથી સુધી ને લખા તે તે કહી પરશી પારકી.

સરખાવો — ‘ભક્તિ એકયાથી પૂરી થઈ, ખ્યારીમીને છુધ આવી રહી;
તેવો ભક્ત જ્ઞાનીને બજે, નવની શકલ નહિ રહેશે, પચ કરે તે સૌકા કરે,
અખા એવુ મિસન’

આમ જોતાં વધુ વિચારના દોહને આત્માદુભવથી ‘અખેમીતા’માં
ખ્યારીમી ભક્તિ વર્ણવી છે આ રીતે જોતાં, તેમ કમે કમે કાળ્યાન્તમાન

વિકસે છે તે જોતાં 'ચિત્તવિચારસંવાદ', પછી 'ગુરુ શિષ્ય સંવાદ', અને પછી 'અખેગીતા' રચાયાં લાગે છે.

['અનુભવચિંદુ', 'ગુરુશિષ્યસંવાદ' અને 'અખેગીતા' લખાવાના વયલા ગાળામાં લખાયું હશે. એ અનુમાન પણ આદિના મંજસાયરણ અને અંત, ભાગની ફલશ્રુતિને આધારે કરી શકાય છે.) અનુભવચિંદુ રીતસર સળંગ કાવ્ય લખવાની રીતિને અનુસરી, મણુપતિ, સરસ્વતી આદિનું અદ્વૈત નિગ્રંથુમાં પર્યાવસાન કરતાં સ્તુતિનિભાગ યોગ્ય છે અખાનું દિલ ડમમતું હશે, કેમકે સળંગ કાવ્ય લખનામાં પ્રથમ દેવાનું સ્તુતિરૂપ મંજસાયરણ લખવું જોઈએ.

નાકર વિષ્ણુદાસ આદિ કવિઓની જેવી પ્રથા હતી; પરન્તુ જ્ઞાનકાવ્યોમાં આ કેવી રીતે લાવી શકાય એનો તોડ ઠાઠતાં અખાએ આ દેવાને નિગ્રંથુમાં ગ્રેજવી દેવાની ક્ષિમ્મત કરી. અને તે અનુભવચિંદુમાં છોડી, કેમ કે જ્ઞાન આપનાર કેવળ પરબ્રહ્મરૂપ ગુરુ છે. તે બલનું સ્વરૂપ બલ્યાનંદ- (અને તે એમના ગુરુપણ ખરા) એટલે ધીક બનીને અખાએ આ સ્તુતિરૂપ મંજસાયરણ અખેગીતામાં લીધું.

અ તમામમાં 'ગુરુશિષ્ય સંવાદ'ના અંતભાગની ફળશ્રુતિઆદિની રીતિથી વધુ આગળ વધીને, પણ સળંગ કાવ્યોના લેખક કવિઓની જેમ અખેગીતામાં આવેલા અંતભાગની જેમ પદ્ધતિપૂર્વક નહિ એવી રીતે અનુભવચિંદુમાં અખાએ ફળશ્રુતિ, છરૂપાઆદિની મણુત્રી કરી છે:

એજ છપા છતરીશ ઇશ અનનું છે જીવન,

એજ સુધારસ પાન દેવઅંશીનું પીવન,

૩૭

x x x

જે સુખ્યદે નરનાર સાર વરતું તે સારો,

બલ હેમાળો જેહ દેહજળા જળમાં જશે

૩૬

x x x

એ છપા છત્રીશ દીસેછે મર્મની સાનો;

ચાર દલા ફળશ્રુતિ વેશ તે થલદશાનો

સર્વ ગણા ચાલીસ અખા સમજ જે જરૂમાં ધરે;

ચિદાન દ ચિદરૂપ ને શ્રી હરિ મુખથી હિચરે.

૪૦

અન નજ ભાષા જેવી ભાષામાં ગણા આવતાં સંતપ્રિયા' તથા 'બલ-લીલા'નો રચનાકાગ વિચારવો યોગ્ય છે કેમ કે તે 'અનુભવચિંદુ' લખાવાના

સમયમાં લખાયા લાગે છે. 'સંતપ્રિયા'માં મંગલાચરણની પ્રથા સ્પષ્ટ અનુસરાઈ નથી.—

'ઓ' કારણી આપડો, અકર્મરૂપ અનંત;
 કષ્ણિત તા મધ્ય શબ્દરસી, માનિનતા માનંત.
 આદ્યનિરંજન આપ અજ, ત્યાં કીનો અધ્યારોપ;
 અર્ધમાત્ર અખે કહે કીનો પ્રગટ ગોપ.
 તાહીકો વિસ્તાર સભ, ભાષા કવિત કરકે કહું;
 હે ત્રિહ અરણ્ય અગાદ, હું ચીડી અંચ બરકે કહું.
 સ તપ્રિયા સુખવર્ધની જાકે હરે હેત
 અખા કરત આયોચના તહાં ધર આપ લે દેત.

એમાં પણ અખાએ ગુરુ ગોવિંદનું અધ્ય કીધું છે:—

ગુરુ ગોવિંદ, ગોવિંદ સો હી ગુરુ, ગુરુ ગોવિંદ મને નહિ ન્યારા;
 ગુરુ ગોવિંદ નહિ નર ન્યારા, સોનારા સેવે સો સખે સુખ પાવે;

અંતભાગમાં:—

અમ કહું પરબ્રહ્મ પીઠ ઠા. વસ્તુ વિશ્વકો ભેવ;
 રૂપ અ રૂપી વહી રમે, જે જગત કુલંબ દેવ;
 સર્વો ગી પ્રકરણુ કહો કવિત ચોરાસી યોજ,
 વીસ કલા મધ્ય દોહરા, કોઈ માની દેખે યોજ.

બ્રહ્મલીલામાં નીચે આપેલું અધ્ય મ મંગલાચરણ છે.—

૩૦ નમે આદિ નિરંજન રાયા, જહાં નહિ કામ કર્મ અરુ માયા,
 જહાં નહિ સખદ ઉચ્ચાર ન જતા, આપે આપ રહે ઉર ચતા

અંતમાં શક્તિ છે:—

કહે અખા એ બ્રહ્મલીલા બાગમાં જન ગાયતો,
 હરિકીશ અપને હૃદયમે અનાગાસર્ગો પાય ગો

આમ જોતાં અમે નીચે પ્રમાણે અનુક્રમે અખાનાં કાવ્યોનો રચનાકાળ મળીએ છીએ સવત ૧૬૬૭ના અરસા પછી 'ચિત્ત વિચાર સંવાદ', 'ગુરુશિષ્ય સંવાદ', 'સંતપ્રિયા' 'બ્રહ્મલીલા' 'અનુવાન બિંદુ' અને અખેગીતા. 'પંચીકરણ' તથા 'કૈવલ્યગીતા' 'ચિત્ત વિચાર સંવાદ'ની પૂર્વે લખાયા છે.

'અખેગીતા' અખાનું છેલ્લું મધ્ય મળીએ તો એનો પદ અને ૭૧૫ાં એજ

ક્યારે રમ્યાં હશે તે વિચારવું જરૂરનું છે. અત્ર એક હકીકત વિચારવા જેવી છે. કહે છે કે અખાને ધજાનંદણ સાથે મેળાપ થયા પછી ગોકુલનાથજી સાથે મેળાપ થયો. અમારું એવું માનવું છે કે પ્રથમ મેળાપ ગોકુલનાથજી સાથે થયો. (એ ધનસોબી ગુરની સંસારલોલુપતા જોતાં અખાને તે 'શુદ્ધશુદ્ધ' ગુર લાગેલા અને તેણે પોતાના છપ્પામાં ગોકુલનાથજી વિશે સત્ય હકીકત લખી:—)

(ધણી કૃત્ય કર્યો' મેં બાલ્ય, તોય ન માંગી મનની દાઝ.)
દરશન વેષ જોઈ જો રહ્યો, પછી ગુરુ કરવાને ગોકુલ ગયો.
ગુરુ કર્યાં મેં ગોકુલનાથ, ગુરુએ ધાલી મુજને નાથ.

x x x
ગુરુ કીધા મેં ગોકુલનાથ ધરડાં બજાડને ધાલી નાથ,
ધન હરે ધોખો નવ હરે, એ ગુરુ ક્યાંથી શું કરે ?

ચિત્ત વિચાર સંવાદમાં લખે છે:—

x x x
ત્યારે જે ગુરુ આપે માન;
તે ગુરુ તો છે સાથે સદા ખીજ ગુરુ તો છે શુદ્ધશુદ્ધ ૩૭૩
પણી વાતના ગુરુ મેં લખ્યા, તે તો પરપંચ માંહિ રહ્યા.
જે વિદ્યા જે ગુરુથી લહી. તેજ કળાનો તે ગુરુ સહી. ૩૭૦

આમ અખો ગોકુલનાથ ગુરુથી નિરાશ થયો છે તે વિશે છપ્પાઓમાં અન્યત્ર પણ જીકિતઓ છે:—

અખા હલાગ્યો દારો હલ્યો, એ સગુરાથી નગુરો લાલો.
પ્રાપ્ત્ય રામ કહે તે ગુરુ, ખીજ ગુરુ તે લાગ્યા વરુ,
ધન હરે પણ ધોખો નહિ હરે, સંબંધ સંસારી સાચો કરે.

વળા—

સદ્ગુરુ મારગ સદા અલંબ, જેમ પંખાને જત્ય મજાંબ.
પગ નહિ દોસે પંચ કપાય, ત્યમ સદ્ગુરુ મારગ ઉપર જત્ય.

વેષ વિચાર અંતમાં ગુરુશિષ્યનો સંબંધ વધુ સ્પષ્ટ કર્યો છે પણ મૂળ મુદ્દો ઉપરના છપ્પાઓમાં છે તેજ છે. 'કૃતકળઅંજ'માં જે ગુરુ વિશે લખ્યું છે તે ઉપરોક્ત ગુરુપર્મગી જૂદી જનના છે. તેઓ કેમ "નાકપળજમાં પુંગવી" મારનારા "બ્રહ્માદિલની" લોક કલ્પનારા "શિષ્ય—શાખાનો શિરપર બાર" રાખનારાઓ છે.

અખાનાં પદોમાં ગુરુ વિષે કાષ્ઠપણુ દટાણુ વિના ગુરુને અંજલિ છે —

ક્યારે બોલે નબ ધર રહી, ક્યારે બોલે પ્રપચ;
પણુ વચન રાખજે ગુરુ તણુ તેને ન વાગે માયાને અંચ;
મુજમાં આવીને માનિયો ગુરુએ ક્ષો ગુરુ ભાગ;
ત્યારે અક્ષય સાગર ઊલટયો ત્યાં નહિ રાગ વૈરાગ.

x

x

x

આપના અંધકારમાંહિ અભણ્યો હતો આપ;
પ્રાણુ પ્રભુ કરી જાણુતો, ધ્વજતો પુણ્યને પાપ
સંભાગમે સિદ્ધ ગુરુ મળ્યા અને ટાળ્યા ત્રિવિધતાપ
હવે સહેજને સુખે રમે, નહિ ચાપ ને ઊયાપ

આ બધુ જોતાં સમજાય છે કે અખાને પ્રથમથીજ જ્ઞાનમાર્ગમાં અને સાકર સિદ્ધાંતમાં રસ હતો. પ્રથમથી તેણે તે સિદ્ધાંતના મથ વાંચ્યાં યા સંભળ્યાં હતાં અને સાંસારિક પ્રસંગોમાં અટવાતાં તેને સંસારપ્રતિ નિર્વેદ થતો ચાલ્યો અને ગુરુને શોધ્યા ગોકુલનાયજીથી તે નિરાસ થયો. મનુ સમાધાન થયું નહિ, ઉલટો ગુરુઓને સંસારલોતુષ જોતાં તેને ખેદ થયો, અખે ધણો લાગણીવશ હતો અને આથી તેને યતા તેના અનુભવો તે છપ્પામાં ઊતારવો રહ્યો હતો.

આમ જોતાં ગોકુલનાયજી સાથેના પ્રસંગ પછી ' ચિત્તવિચાર સંવાદ ' લખાયો છે, તે ઉપર આપેલાં અનંતરણુ પરથી સમજશે એટલે તે સંવત્ ૧૬૯૭ માં અજ્ઞાનદજી સાથેના મેળાપનાં વર્ષ પૂર્વે લખાયો છે. એટલે અખાનાં છપ્પાનાં અમુક અંગે સંવત્ ૧૬૯૭ પૂર્વે લખાયાં છે જેવાં કે આભડછટ અંગ, ગુરુ અંગ, તીર્થ અંગ, પ્રપંચ અંગ. અને કેટલાંક ત્યાર પછી લખાયાં, જેવાં કે દોષ અંગ, કુટકળ અંગ.

આમ જોતાં અખાનાં પદો પણ જે છૂટક છૂટક લખાયાં છે તે 'અખે ગીતા'ના લખાયાના કાળનાં લાગે છે. સરળ ભાષા પણ આ ભાગતની શાક્ષી પૂરે છે.—

હું એ હું જાણુમું રે ત્યારે હુંની કાઠી ભાગ,
હું પડે હું ટાળુમું, કાળી ભેખનાની ડાળ—

તેમ નરાસહનાં જેવાં પ્રજાનીયાં —

રામ તું રામ તું નામ જેહનું જ્યો, ધામ તું ધરમું શોધ આળે,
જામ્યા વિના જ જાગતે તે મળે પશુ ત્યારે તે નીકળે ત્યારેહું જ ટાળે;

x

x

x

x

આ રીતે અખાનું જ્ઞાનસંબંધી કવન, શુદ્ધ, કવિનાગે મુખ્યત્વે અનુભવબિંદુ, પદો અને અખેગીતામાં નીતરે છે.

'અખેગીતા' આદિઅંત જોતાં, અખાનો પરિપાક કાળનો છેવટનો અંશ છે એમ્મિત્તવામાં હવે જરાય વાંધા નથી. " મંસ્કૃતનું પ્રાકૃત કરી લખે " એમાં જાણે નાકરના 'નળાખ્યાન' જેવા અથો પર આડકતરી ટીકા હોય પોતાના છાપા વગેરેમાં દેખાતી ભાષાની પ્રસાદ સંબંધી જીનતાયી અખો જાણકાર હોય તેમ ' ભાષાને શું વળગે ભૂર, ' " શ્લોક સુખાપિત મીની-વાણુ"માં મમ' જોઈએ તે જોઈ શકાય. વળી ઉપરના અવતરણો પરથી અખો પ્રાચીન, સમકાલીન અને બાવી કવિઓનાં મનની વૃત્તિ જોવાનું દહે છે તે વૃત્તિ પોતે પ્રપંચ અર્માં સમજાવે છે.—

'પૂજનવા મનમાં બહુ ઠોડ શબ્દતણાં જોડે છે જોડ'

વળી અખાએ પોતાના કવનકાળ વિષે પણ ' પ્રપંચ અંગ'માં સ્પષ્ટ લખ્યું છે.—

'શુરુ થયાં મેં ગોકુળનાથ, નગુરા મનને ધાલી નાથ,
મન મનાવી સગુરો થયો પણ વિચાર નગુરાનો રહ્યો.
વિચાર દહે, શું પાગ્યો અખા; જનમજનમનો ક્યાં છે સખા ?
બહુ કાળ હું રોતો રહ્યો, આવી અચાનક હરિ પ્રગટ થયો;
તણુ મહાગુરુને ચોથો આપ, જેનો ન થાયે વેદે ઉથાપ;
(અખે હર અંતર લીધો જાણુ. ત્યાર પછી જીલડી મુજ વાણુ.)

ગોકુળનાથજીને મળ્યા પછી અખાની વાણી જીલડી. અને તે ' આપ ' શુરુથી એટલે એને હૃદયમ થન થયું; અને એના પરિણામે આત્મજ્યોત પ્રગટી અને કવનસક્તિ આવી જે એના કુટકળ અંગ, પ્રપંચ અંગ વગેરેમાં દેખાય છે. પ ચીકરણ આદિ આ કવનમળનાં કાવ્યો નથી કેમકે એમાં અખા-હૃદયમાં પ્રગટ થયલા હરિનું સ્વરૂપ જેવા અમુક સિદ્ધાંતો છે અખાએ આત્માને પણ શુરુ ગણાવ્યો છે. " અજુલિંગી શુરુ તેને મળ્યો, શુરુ રહ્યો ને સિખ્ય તે ટળ્યો, ' લૌકિક ભક્તિ તહાં નવ હોય આપે આપની નીપજ જોય. " એમ 'વિત્ત વિચાર સંવાદ'માં અખાએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. આ રીતે જોતાં " ગોકુળનાથ "ને શુરુ તરીકે પાર્ણવ્યુ આપતાં અખાએ આત્મા ઉપર જ એકાગ્રતા રિચર કરી અને તેમાં તે સરજ યતાં, તે સરજતાં અધ્યાન-દંજના ઉપોશયી વધુ સ્પષ્ટ થઈ અને 'અનુભવ બિંદુ', પદો, 'અખે-ગીતા' રચાયાં.

આ રીતે અખાના કવનકાવના ત્રણ વિભાગ પડે છે:— પ્રથમ કવનકાવ પોતે વચ્ચેલાં વા સાબળેલાં શકિરસિદ્ધાંતઆદિને લગતાં પુસ્તકોના સિદ્ધાંતને અનુસરતાં કૈવલ્યગીતા, પંચીકરણ વગેરે. પછી ખીલ ભાગમાં અખાના છપાઓના અંગોનો મુખ્ય ભાગ, સોરઠા, સંતપ્રિયા વગેરે અને ત્રીજા વિભાગમાં સદ્ગુરુથી સંપૂર્ણ જ્ઞાનપુષ્ટિ થતાં આત્મદર્શન રચાયેલાં આત્મ સાક્ષાત્કાર રજૂ કરતાં, સદ્ગુરુની પ્રશંસા કરનારાં અનુભવનિદુ, પગે, અખે-ગીતા વગેરે છે એમ અનુમાન થઈ શકે છે. આત્મસાક્ષાત્કારની રિચાંત અખાએ અનુભવનિદુમાં વર્ણવી છે: જેમ 'વર્ણાશ્રવણ ગદ્ય...' વગેરે.

આવો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર હાંડિ ગુરુ-સંતની સેવા કરવાનો યોગ અખેગીતાનાં કડવે કડવે અખાએ આપ્યો છે; અને એવા જ સદ્ગુરુ અને માનવની હૃદય અખેગીતામાં ગણ્યા છે:—

'ભાઈ ભક્તિ જોઈવી પ ખિણી જોઈને જ્ઞાનવૈરાગ્ય બેઉ પાંખ છે;
ચિદાહાર માંહે તેજ જીડે જેને મહાગુરુરૂપી આંખ છે'

અખેગીતા પૂરી કર્યા પછી અખાએ કાંઈ પ્રવૃત્તિ જ નથી આહરી એવું કહી શકાય નહિ. એ પદોનાં જ અખેગીતામાં છપાયેલાં છે અને જેની વ્યાજરે સખ્યા દશની છે તે પદોનો અખાએ ૪૦મા કડવામાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. પદ દસ અને ચાલીશ કડવાં છે 'પરમપદની વાટ'. આ ઉલ્લેખ જોતાં જે કહે મદર ૬ પદોની ગોઠવણી થઈ છે તે અખાની છે એમ માની શકાતું નથી. પરન્તુ અખેગીતા લખતાં લખતાં આ પદો રચાયેલાં અને તે અખાએ અખેગીતાના ભાગરૂપે ગણ્યા છે; પરન્તુ તે ધણે ભાગે અખેગીતાની પુરવણી છે. અખાએ પદો વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ખતાવે છે કે એનાં " અહારસ પીએ " કાળ જુદો છે.

અખેગીતા તથા તેનાં પદો હેઠલાં લખાયાં હોવાનું એક વધુ પ્રમાણ અખેગીતાના ૪૦ મા કડવાની છેલ્લી લીટીમાંથી મળે છે:—

કહે અખો નિરંજન ગીતા સ્વસ્વરૂપ નિમ્ન સતને;
અખાને ચિર નિમિત્ત દેવું કજી હૃતી જનંતને.

અખો માને છે " અખેગીતા " અથવા " નિરંજનગીતા " લખવાને તે જન્મ્યો હતો. આ તેવું દેવું હતું અને તે દેવું 'અનતે' પડું કરવા તક આપીને તે પડું થયું

(એટલે 'અષ્ટોગીતા' પછી અખાએ કાંઈ લખ્યું હોય તો તેનાં પદોમાંનાં કોઈ કોઈ પદો) " વાણું વાયું નર ત્યારે વૃં જાણ્યું, ત્રિયજુડી પ્રારી રાત્ય જાયે, " " ધન્ય રે વાહલા તારે ધૂધટે, કોઈ પાર ન પામે. " " હરિ જગ હેતે રે, અંધ અજાગીઆ રે. " " (આવો રૂઠો અવસર રે પ્રાણી ઈ ને નહિ મળે રે.) " " સમજણુ વિના રે મુખ નહિ જોતને રે " " જીરે આજ આનહ મારે અતિ ધણો, મજ્યો સંત સમીનો સાથ. " " જીરે આજ આતમ ઝોળખાવિયો સદ્યુદુજીએ કીધો સાર. " " ઠૂ તો લગી લાગું પાય, અખંડરામ " " વારિ જઈ રંગ મુગણીઆ, તે તો બલો જાણ્યો ભેખ " " આનહ વાખ્યો તે રંગ બિલટયો રે " વગેરે જેવાં પદો ચૂટી દેવાં.

(આવાં પદો જાણે નરસિંહ, બાલજી વગેરેનાં પ્રેમલક્ષણા બક્તિ માં જ્ઞાનવૈરાગ્યનાં પદોની રૂપધીમાં લખાયાં છે એવું કાઠને લાગે તો તેમણે સમજણુ જોઈએ કે અષ્ટો 'પ્રત્યક્ષ' એટલે સમકાલીન માં પુરોગામી કવિઓની પરવા કરતો નહોતો.)

: ખંડ ૩ :

અખો-આનુષંગિક ચર્ચા

મી. રવિશંકર નરોત્તમદાસ પાઠક

મધ્યકાલીન કવિતામાં જ્ઞાનપરંપરા

(પ્રેમાનંદ યુગના ચાર મોટા કવિઓ—અંબો, પ્રેમાનંદ, વલ્લભભટ્ટ (મેવાડો) અને શામળ—એ દરેક મદ્રાકવિની રીત નોખી નોખી છે. પ્રેમાનંદે 'પુરાણો'ને જ પોતાની ગીતા માની છે. અને એનો આધાર સહ પોતાની મીઠી મધુરી વાણીમાં આપ્યો. રચી શોધનાં મનને રંજન કર્યો છે. શામળે લોકકથાઓનો આશ્રય લઈ 'સાદી ભાષા' માં ક્યાંકો કવિતાપદ કરી આમવર્ગનો માનીતો બન્યો છે, ન્યારે શક્તિના પરમ ઉપાસક વલ્લભ મેવાડાએ 'મા' મહિમાનાં ગીતો (ખરથા—ખરથી વ.) રચીને શક્તિમકિતનું પૂર વહેવડાવ્યું છે.

અખા લખતે આ ત્રણેથી જુદો માર્ગ પસંદ કર્યો છે. અને એમણે કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનને જ પોતાની કવિતાનો વિષય બનાવ્યો છે. એટલે કે ચારેય મહા-કવિઓએ જુદી જુદી દિશામાં પોતાને પ્રિય એવા વિષયમાં કલમ ચલાવી છે અને પોતપોતાના વિષયમાં શ્રેષ્ઠ સેવા કરેલી છે)

કેટલાક કહે છે કે " અખાએ તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં કલમ ચલાવીને યુજ્જરાતી ભાષામાં નવો જ ચીલો પાડ્યો છે. " પરંતુ આ કથન અગત્યર નથી. અંબો એ કંઈ યુજ્જરાતી ભાષામાં ગાની કવિ તરીકે પહેલો જ નથી. અખાની પહેલા પછુ કવિઓ ધર્મ ગયા છે જેમણે તત્ત્વજ્ઞાનને પોતાની કલમનો વિષય બનાવીને જ્ઞાનપરંપરા ચાલુ રાખેલી છે. અખા કવિઓ પૈકી 'પ્રબોધ-પત્રીશી' નો રચનાર માંડણુ પુષ્કરો,^૧ 'સુકિતમંજરી' નો યોગ્ય કવિ નારાયણ,^૨ 'વસ્તુ ગીતા' નો લેખક વસ્તો^૩ વગેરે મુખ્ય ગણાવી શકાય. આ ઉપરાંત નિકેમના સત્તરમા શતકનો પૂર્વીર્ધમાં ક્યાંક એવો પંડિત ધન-રાજ (જેણે જ્ઞાનનાં નાનાં મોટાં છૂટક પદો લખ્યાં છે) 'ભગવદ્ગીતા' ઉપર સૌથી પ્રથમ કલમ ચલાવનાર એને 'રાગબંધ' ઉપનામથી કાવ્યો.

૧ સમય નિકેમના સોળમા શતકનો પૂર્વાર્ધ.

૨ વિ. ના સોળમા શતકનો ઉત્તરાર્ધ.

૩ સમય. વિ. સં. ૧૬૨૪-૫૩ માં લખાત. શી કે. ડા. શાહી આને 'વસ્તો-નિકેશર' કહે છે અને તે 'શુકદેવાખ્યાન'ના રચનાર વસ્તો ઠાકરો ના પછુ કોઈ એવું મત્તબ લખેલું છે.

મખનાર કવિ,^૪ તથા મીમંસુ જગત્કીર્તિ અને ભાગવતનો એકાદય સ્વક દિન્દી-ગુજરાતીના મિત્રભૂવળી ભાષામાં ઉતારનાર જગત્કાન્ધસ કાવ્ય (સં. ૧૬૮૧-૧૭૪૬) પણ માતી-કવિ તરીકે ગણાતી સઠાવ તેમ છે.

અખાના વખતમાં પણ ધનદાસ,^૫ નરહરિ,^૬ ગોપાલદાસ,^૭ જૂઠિયા,^૮ બાલુદાસ^૯ વગેરે ઠેકાઠ કવિઓ દ્વારા જેમણે પોતપોતાની સક્રિત મુજબ પોતાની રચનાદારા જ્ઞાનપરંપરા આજુ રાખી છે. તાત્પર્યે કે ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં માત્રી કવિ અખાએમ્ તત્ત્વજ્ઞાને પદમાં ગૂઢવાતી પહેલ કમી નથી. એ જ્ઞાનપરંપરા તે અખાની પહેલાં પણ આજુ જ હતી. અને અખાની પછી પણ આજુ જ છે. તો, અખાના પુરાગામી ને અનુગામી તેમજ સમકાલીન કવિઓમાં પોતાના વિષયમાં અખા જગત સર્વશ્રેષ્ઠ છે. (ને રીતે અખાએ તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવ્યું છે અને કદાચ પ્રમુખને ઘોડા પરિશ્રમે સમજી સઠાવ તેવા સહેલા જનારી મૂક્યા કે તે રીત અનોખી છે અને એથી જ એ મહાકવિ છે.)

અખાની બધી રચનાઓમાં વિશેષ લોકપ્રિય રચેલી કવિતા ગણાવીએ તો તે એના છંદા છે. આ છંદા પિ જલ શાસ્ત્રના છંદા નથી. પણ ચારને બદલે છ અક્ષર (પાવા સ. વાદ) વાગ્યે ચોપાઈજ છે. છ છ અક્ષરની એક એક ચોપાઈ એ ગુણનો હોવાથી ચોપાઈને બદલે તેણે છપાઈ-છાપવ-છપા એમ કહ્યું છે. એટલે અખાના છંદાને આપણે યદુપદી ચોપાઈ કહીએ તો તે ખોટું નથી.

જ્ઞાની યદુપદી ચોપાઈનો પ્રયોગ પુરાગામી કવિ માંડણે કર્યો છે માંડણ બંધારાએ પોતાની ' પ્રબોધબત્રીશી ' નામક કૃતિ આ કાવ્યજ્ઞ મર્માલ રચેલી છે. આ ' પ્રબોધબત્રીશી ' માં અખાના છંદાનાં અંગોની પેઠે ટીકા ' વીશી ' એ મળે છે. અખાએ રચેલા છંદાઓને વિષયપરત્વે નોખાનોખા

૪ આ કવિનું ખરું નામ શું હતું તે દક્ષીણ અધ્યાપિ અખારામાં રહેવા પામી છે.
 ૫ સં. ૧૭૦૦ જગત્કાન્ધ કાવ્ય કૃતિ અલ્પજીવવા.
 ૬ સં. ૧૬૦૨-૧૭૦૦ માં દયાલ કવિનો પ્રબોધમંજરી, જગત્કીર્તિ, વલિહ સાર ગીતા.
 ૭ સં. ૧૭૦૫ માં દયાલ કૃતિ જ્ઞાનપ્રકાશ, ગોપાલગીતા.
 ૮ નરહરિ અને ગોપાલદાસને સમકાલીન. જૂઠિયાએ કૃતક પદો લખ્યાં છે.
 ૯ સં. ૧૭૦૧-૭માં દયાલ. કવિ: અલગજ અલપૂત સ વાદ

પાડી એને ' અંગ ' એવું નામ આપ્યું છે (દા ત ગુરુઅંગ, વૈરાગ્યઅંગ, તીર્થઅંગ, પ્રપંચ અંગ, છત્ર-ઈશ્વર અંગ, બડ ભક્તિ અંગ, વગેરે.) તેમ પ્રમાણે માંડણે પશુ-વીશ વીશ પદપદી ચોપાદ્યો જુદી પાડી છે અને એને ' વીશી ' એવું નામ આપ્યું છે. ' પ્રખોધ મત્રીશી ' માં ળાંવી કર વીશીઓ છે. માંડણની " પ્રત્યેક ' વીશી ' જિંડા બોધ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલી છે. અખાને જે ભતનો ગુરુને માટે અનુભવ બંધાયો હતો, તેના મૂળ માંડણમાં આપણે જેમ શકિયે ખરા. ' ૧૦

અખાએ પોતાના છપામાં અનેક કહેવતો વણી લીધી છે. આ કહેવતોના જોરે અખાને કદાક્ષ સારી પેઠે સમજાય છે. અને પાખંડને, મિથ્યાચારને તેમજ જે જે વિષય અખાને મન તિરસ્કારને પાત્ર લાગ્યા છે તે તે વિષયો પર્યે કરેલા અખાના પ્રકારોનું દાહં સમજી શકાય છે. મંડણ બંધારાએ પશુ પોતાની રચનામાં અખાના લોકોકિતઓ વૃંથા લીધી છે. પશુ જે રીતે કદાક્ષ અખાની વાણીમાં જોવા મળે છે અને જે પ્રકારની કહેવતોનો ઉપયોગ અખો કરે છે તેની દળ માંડણને સાધ્ય નથી.

માંડણ પછી અખાના પુરોનામીઓમાં ' વસ્તો વિશ્વભર ' આવે છે. આ વસ્તો તે ' શુક્રદેવાખ્યાન'નો રચનાર વસ્તો ડાડિયો કે ખીજો કોઈ તે હજુ નિશ્ચિત થયું નથી. આ વસ્તો વિશ્વભરે 'વસ્તુગીતા' લખી છે. " એમાં કેવલાદેવ વેદાંતને કુંડ કરતાં સંખ્ય, યોગ વગેરેની પ્રક્રિયાઓ પશુ સરળ ભાષામાં સમજાવી છે. ૧૧ ' વસ્તુ ગીતા ' નું નામ સાંભળતા અખાની ' અખેગીતા ' ઝટ પાઠ આવી જાય છે. (વસ્તાએ પોતાના નામ ઉપરથી 'વસ્તુગીતા' લખી તેમ અખાએ પોતાની ગીતાનું નામ રાખ્યું 'અખેગીતા') એ અખેગીતામાં વસ્તાની પેઠે અખાએ સરળ ભાષામાં તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવ્યું છે.

અખાના સમકાલીનોમાં ખ્યાન જેએ તેના 'વસિષ્ઠસારગીતા'નો લેખક નરહરિદાસ છે. આ નરહરિદાસે વસિષ્ઠસારગીતા અં. ૧૬૭૪ ના મહા શુદી ૧૦ ને વાર શુક્રવારના રોજ પૂજી કરી છે. ૧૨ અને અખાએ 'અખેગીતા'

૧૦. શ્રી. ડે. ઠા. યાચી દૃત, ' હવિ ચરિત ' (૫. ૬૨)

૧૧. શ્રી. ડે. ઠા. યાચી.

૧૨. સંવત રોહિણી ચૌઆવરો, માય માસ ૫૬૭ ધર્ષ કરો.

શુક્ર ૫૬૧ વરામી પુષ્કવાર, પૂરણ મન્ય હવેા જાન્યાર.

સં. ૧૭૦૫ માં રચી છે તે એટલે કે નરહરિની ગીતા પછી 'અષ્ટોગીતા' ની રચના થઈ છે. 'વસિષ્ઠસાર ગીતા' દસ પ્રકરણમાં છે જ્યારે અષ્ટોગીતામાં ચાલીસ નાનાં નાનાં કડવાં છે. આ બંને ગીતાઓ વચ્ચે કેટલુંક સામ્ય છે. બાધામાં અને વસ્તુનિરૂપણમાં.

'વસિષ્ઠસારગીતા'નાં કેટલાક પ્રકરણોનાં નામ અને 'અષ્ટોગીતા'નાં કેટલાક કડવાંનાં નામ લગભગ સરખાં છે. અને તે એક ધીજ સાથે સરખાવવા જેવાં છે. દા. ત. અષ્ટોગીતાનું પ્રકરણ ૧-તીમ વૈરાગ્ય એ નામનું છે, પ્રકરણ ૨, જીવનમુક્તિ એ નામનું અને પ્રકરણ ૬ તથા ૧૦ અત્યુક્તિ જીવનમાં તથા બ્રહ્મનિરૂપણ એ નામનાં છે. તેથી જ રીતે અષ્ટોગીતાનું કડવું ૬, વૈરાગ્યતિ તીવતાનું ૩૫ એ નામનું છે, કડવાં ૧૩, ૧૪, ૧૫ અને ૧૬, જીવનમુક્તિની દશા અને જીવનમુક્તિનો મહિમા એ નામનાં છે. તેમ જ કડવાં ૨૧, ૨૨ બ્રહ્મ, હૃદયને જીવની એકતમ; બ્રહ્મ અને માયાની એકતાથી જીવ અને હૃદયનું સ્વરૂપ-સદ્બળતા, તથા કડવાં ૧૦ ૧૮ અને ૨૩ એ બ્રહ્મવસ્તુ નિરૂપણ એ નામનાં છે.

આમ હોવા છતાં બાધાની સરસતામાં નરહરિદાસ અને કીર્તીવરદી વસ્તુનિરૂપણની કલામાં અષ્ટો એકધીજથી અદીખ્યાતા હોમ એમ સાચે

આ રચને અખાના સમકાલીન કવિ ગોપાળદાસની 'ગોપાળગીતા' ૫ માં આવે છે. ગોપાળગીતાનો વિસ્તાર ૨૩ કડવાં જેટલો છે. અને એ જીવનમુક્તિની દશા, બ્રહ્મનિરૂપણ, ત્રિમુદ્ધમય બ્રહ્મનું વર્ણન, જીવ અંશિવ, તથા બ્રહ્મથી વિષયની ઉત્પત્તિનું વર્ણન વગેરે વિષયો મર્યાદામ આપેલા છે; જે વિષયો અખાએ પણ પોતાની રીતે અષ્ટોગીતામાં મર્યાદા છે.

અખાના પુરોગામી કવિઓમાં, અખાની રચના સાથે કેટલુંક સામ્ય બાવતું હોવાથી, મહાકવિ બંધારાનું નામ સહેજે યાદ આવી જાય છે. પરંતુ એથી પણ આગળ થયેલા બહુ કવિ નરસિંહ મહેતા (સં. ૧૪૭૦-૧૫૩૬) ડી કેટલાક પદોમાં વેદાન્ત કવિતાનાં ઘડન મામ છે. નરસિંહ મહેતા એ માપણી મુજરાતીગિરાના આદિ કવિ છે. અને જો કે મુખ્યત્વે એ બહુ વિ છે છતાં એમનાં નામ અખા સાથે જોડેને વળગી રહ્યો કે વમર

૧૩. સંવત સતર પચ્ચોવરો, રાહલ પક્ષ ચૈત્ર માસ.
 સોમવાર શમનવમી, ૫૧૯ મન્વ પ્રકાશ.
 -અષ્ટો ગીતા.

સમને કહે મારું મારું; " " પ્રજ્ઞ લટકા કરે પ્રજ્ઞ પાસે; " " વેદ તો એમ વેદ, શ્રુતિ સૌ સાખ દે, કનક કુંડળ વિષે ભેદ નો'યે; ઘાટ ધરીએ પંજી નામ રૂપ જુજવડા, અંતે તો હેમતું હેમ હોય; " " જ્યાં લગી આતમા તત્ત્વ ચિન્ત્યો નહિ; ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી " વગેરે કેટલાંક છૂટક પદો જોતાં એમ જણાય છે કે એ મહાન ભક્ત કવિએ અદ્વૈત બ્રહ્મનો મહિમા પથ્ય ઠીક ઠીક માયો છે અને જગતને બ્રહ્માકાર દર્શીવી પ્રાણીમાત્રમાં પ્રજ્ઞામૈત્તા વ્યાપી રહી છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે.

એના (નરસિંહ મહેતાના) નીચેના શબ્દો જોવા જેવા છે:

- શું યયું રનાન સેવા ને પૂજા યજી ? ..
- શું યયું ધરે રહી દાન દીધે ?
- શું યયું ધરી જટા જરમ, લેપન કર્યે ?
- શું યયું વાળ લોચન ક્રીષે ?
- શું યયું તપ અને તીર્થ ક્રીષા યજી ?
- શું યયું માળ ગ્રહી નામ-લીધે ?
- શું યયું તીલક ને તુલસી ધાર્યા યજી ?
- શું યયું ગંગજળ પાન પીધે ?
- શું યયું વેદ વ્યાકરણ વાણી વદે ?
- શું યયું રાગ ને રંગ જલ્પ્યે ?
- શું યયું ખટ્ દર્શન સેવા યજી ?
- શું યયું વરણના ભેદ આણ્યે ?
- એ છે પરપંચ સહુ ગેટ બરવા તણ્યા,
આત્મારામ પુરુષોદ્ધ ન જોયો.
- બણે નરસંયો કે, તત્ત્વદર્શન વિના,
રતચિંતામણિ જન્મ જોયો.

આવા જ વિચારોની છાપ અખ્યા ભગતની વાણીમાં જોવા મળે છે.

અખ્યાના પુરોગામી કવિઓમાં, આમળ કહ્યું છે તેમ, પંડિત ધનરાજ ને સમકાલીનોમાં ખૂટિયા પથ્ય જૂઠવા જેવા નથી. આ જન્મે અખ્યા પ્રદાપના માની કવિઓની વાણીનાં સહેજસાજ દર્શન કરી આપણે મામળ ચાલીશું.

ધનરાજ પંડિતના વાણીના વિષયો-સંસારની અસારતા, વેદાન્તમત પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિ, જીવસ્વરૂપ, જીવના ધર્મો વગેરે છે. એના વિષે શ્રી. કે. કા. યાચી કહે છે:

છે કે, " તેમણે (જગજીવનદાસે) ઉપનિષદ વગેરેને આધારે બ્રહ્મજ્ઞાન, શરીર, જીવ, આવાગમન, ઉપાસના, ભક્તિ, વૈરાગ્ય, ગોશ્વ વગેરેનું વર્ણન એવું સ્પષ્ટ અને ખૂબીદાર કહ્યું છે કે એવા પ્રત્યેક શુભરાતી ભાષામાં કવચિત્ મળી આવે છે. " આ સખ્દો જગજીવનદાસની કૃતિઓના પરિચયમાં આવનારને અતિસચોક્તિભરેલા લાગતા નથી.

જગજીવનદાસની બન્ને કૃતિઓ- ' સપ્તાખ્યાયી ' અને ' નરખોધ ' શુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે છે. આ રચનાઓનું અવલોકન કરતાં અખાની ' શુરુ-શિષ્ય સંવાદ ' નામક કૃતિ સ્મરણમાં તરી આવે છે.

અખાકૃત ' શુરુ શિષ્ય સંવાદ ' ની શરૂઆત આમ થાય છે:

શુરુચરણે શિષ્ય આહરે, એમે કરી પ્રણામ,
પદપંકજ પાવન સદા, નમો નમો પરધામ.

પછી શિષ્ય પૂછે છે:-

સત્ય સત્ય સ્વામી શુરુ, તમે હાલ લલ્લું હરિરૂપ,
પરમ પદ તે મુજને કહો, ટલે પ્રપંચ અલ્લ કૂપ.

હવે જગજીવનદાસકૃત સપ્તાખ્યાયીના પ્રારંભ કેમ થાય છે તે જોઈએ:

સ્વામી પ્રત્યે સચરો, સાધક શિષ્ય તે આજ,
પાય લાગીને પૂછ્યું, પ્રસન્ન થાઓ મહારાજ.

પછી શિષ્ય પૂછે છે:

કેમ પરમ પદ પામીએ, કેમ વાસના ધાયે ભંગ,
કેમ માયાને પરહરુ, કેમ રહે લાગે રંગ

આમ અખાએ તેમ જ જગજીવનદાસે શિષ્ય પાસે પરમ પદ કેમ પમાય તેવા પ્રકારનો પ્રશ્ન કરાવ્યો છે અને ત્યાર પછી શિષ્યદ્વારા શંકાઓ રજૂ કરાવી, શુરુદ્વારા એના શુભાસા આપવામાં આવ્યા છે; અને એ રીતે કાવ્ય-રમણા કરી છે વેદાન્તના વિષયોનું એમ તે એમ વર્ણન કરતું એવા કરતાં આવા શુરુશિષ્યના સંવાદરૂપે એ રજૂ થાય એ વધારે સારું થાય છે તેમાં વિષયની છબ્બાવટ પણ ઠીક થાય છે અને વાચનારને સમજાતાં મુશ્કેલી નાતી નથી આપણે જોઈએ તે જણાશે કે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પણ શ્રીકૃષ્ણ-અર્જુનના સંવાદરૂપે જ છે.

(મહાત્મા જગજીવનદાસ પછી અખાના અનુગામી કવિઓમાં ધીરો (સં. ૧૮૦૮-૧૮૮૯), ધીરાના સમકાલીન નીરાલનો શિષ્ય ગોવિંદ (જોષી

આત્મબોધ બનોશી લખી છે), બાપુસાહેબ માયકવાડ (મું. ૧૮૭૫માં જન્મ્યો) પ્રીતમદાસ (સં. ૧૮૭૮ માં દયાત), વોળે ભમત (સં. ૧૮૪૧ થી ૧૯૦૬), સ્વામીનારાયણ મેઘદાયના સંત કવિઓ-અદ્યાનંદ સિં. ૧૮૨૯-૧૮૮૮ અને નિષ્કુલાનંદ (સં. ૧૮૭૭ માં દયાત) તથા 'સત્યજીવીય આપ્પાન' અને ભગવદ્ગીતાની 'પદ્મબોધિની ટીકા' લખનાર મનોહર સ્વામી (સં. ૧૮૪૪-૧૯૦૧) વગેરે આવે છે, જેમણે વેદાન્ત કવિતાની પ્રણાલિગણ અતી રાખી છે.

યોગ અને જ્ઞાનનાં સૂત્રોની ઉડી સમજવાળા ધીરા ભમતને પણ જાણની મારફત પોતાના સમયના અનેક મતમતાન્તરો પ્રત્યે તેમ જ સાધુ-મહારાજોના હંબ પ્રત્યે બારે તિરસ્કાર હતો. જાણના નેમ 'હાયા' (બુધ યોગાધ) પ્રસિદ્ધ છે તેમ ધીરાની 'કાશીઓ' જાણીતી છે. જેણે '૨૧૩૫ કાશીઓ', 'પ્રત્યેક માર્ગિકા', 'જ્ઞાન છઠ્ઠી' તથા કેટલાંક છુટક પદ લખ્યાં છે. જેના, સંબંધમાં ડૉ મહુસ્લાલ ૨. મજબુદાર દહે છે: "એવું આત્મજ્ઞો જાણા જેટલું જ સ્વપ્રેરિત અને સ્વાભુજવતું હતું, છતાં બંને કવિઓની વિચારપ્રદર્શનની પદ્ધતિમાં ફરક છે. વેદાન્તના મુખ્ય અંગ વેદાન્તની ખીલવણીમાં ધીરાએ ઉત્તમ કવિતા આપી છે. ધીરાના જ્ઞાનપ્રચુર અને વેદાન્તની પરિભાષાવાળા કવિતાની મધ્યમ અને પ્રાકૃત સમાજમાં શોક-પ્રિયતા થવાનું કારણ તેની વાણીની સચોટતા તથા સરલતા છે."

ધીરા ભમતના પગલે પગલે ચાવનાર એનો શિષ્ય બાપુ સાહેબ માયકવાડ હતો, એ જન્મે મરાઠા સરદારનો પુત્ર હોવા છતાં એની યુજ્જ્વાલી વાણી કોળસેજ વગરની છે. 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા'માં એની સપ્તમ તમામ કવિતાઓ 'બાપુ સાહેબનું કવિતા' એ નામથી અન્યરચનામાં છે. બાપુ સાહેબે પણ અદ્યાનંદની મહત્તા વધુથી છે. ટોળી ધર્મગુરુઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર મતાભેદ છે. તેમજ ધન, જુવાની આદિના અર્થકારનું મિથ્યાપણું મતાભ્યું છે.

જેણે પોતાના શુદ્ધ ધીરાની મારફત 'કાશીઓ' પણ લખી છે, જેમાં મુખ્યત્વે જ્ઞાનીનાં લક્ષણ અને પ્રણાલિ આપવામાં આવેલ છે.

બાપુ સાહેબ માયકવાડ પછી વિશેષ ઉલ્લેખ કરવા જેવું નામ જોળા પતનું આવે છે. જોળા ભમતની વિશિષ્ટતા એના 'માયખા' માં છે. તે 'માયખા' એ અર્થની અર્થને જ્ઞાન આપવા માટે જાણી ઉપદેશરૂપી જાણી ન હોય તેમ સાધે છે. 'માયખા' ઉપરાન્ત જોળા ભમતે કહ્યો,

પદો, પ્રભાતીમાં વગેરે લખ્યું છે. એ સર્વ 'ભોળ ભક્તની વાણી' નામથી પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં પ્રગટ થયું છે. આ ગ્રન્થના 'ગ્રન્થ વિવેચન'-દ્વારા લખે છે: "ભોળ ભક્તે મુખ્યત્વે કરીને ધક્કોપદેશ કર્યો છે. એનાં ધર્મીઓ પદો જોવાથી જણાય છે કે વેદાન્તપ્રતિપાલ ધક્કારવરૂપ તેણે વર્ણવ્યું છે. તેણે જીવનમુક્તનાં લક્ષણ બતાવ્યાં છે, નિત્યાનિત્યનો વિવેક કરી બતાવ્યો છે, શમાદિ ષડ્સંપત્તિનાં સ્વરૂપ વર્ણવ્યાં છે, સુમુક્તને આગળ વધવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. એ સર્વ વેદાન્ત શાસ્ત્રનો જ અનુવાદ છે."

(આમ મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં આદિકવિ નરસિંહ મહેતાથી ચાલુ રહેલી શાનપરંપરા આટલેથી કંઈ અટકતી નથી. પણ અર્વાચીન યુગમાંયે એ ચાલુ રહેલી છે; એ નરસિંહરાવની 'રમરણ સંહિતા', ખખરદારની 'દર્શનિકા', અને નાનાલાલનું 'ભગવદ્ગીતા'નું સમ્પલોહી ભાષાન્તર જોતાં જણાઈ આવે છે.)

સંદર્ભગ્રંથ

૧ કવિચરિત ભા. ૧-૨ (શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીકૃત)

૨ અખાની વાણી ભા. ૧

(સરવુ સાહિત્ય વર્ષેક કાર્યોલય તરફથી પ્રકાશિત)

૩ ગોપાળ ગીતા (શ્રી. લાલજીભાઈ રણછોડજી દેસાઈ સંપાદિત)

૪ કવિ નરહરિદાસ કૃત વસિષ્ઠ સાર ગીતા

(શ્રી. હનનલાલ ટ્રેવળરામ મહેતા સંપાદિત)

૫ મહાત્મા જમજીવનદાસ કૃત સરતાખ્યાયી અને નરબોધ

(પ્રકાશક : શ્રી. મદુલાલ કાટાવાળા)

૬ ખાલુસાહેબ ગાયકવાડ કૃત કવિતા (પ્રાચીન કાવ્યમાળા)

૭ ભોળ ભક્તની વાણી (પ્રાચીન કાવ્યમાળા)

૮ પંચકંડ અને ધીમં કાવ્યો (તૈવાર કરનાર : ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમુદાર એચ. એ. એલ. એલ. ખી. પી. એચ. ડી.)

૯ સાહિત્યવિલાસ (તૈવાર કરનાર : શ્રી. ર. ઉ. બદ)

અખાતા સમયનું ગુજરાત

અખાતો સમય સાધારણ રીતે સને ૧૧૨૫ પછીનો મનાય છે. આ સમય મુગલાઈ અમલના અરતકાળનો સાક્ષી છે. અખાતો જ આ સમયમાં પ્રવર્તતી અંધામૂઝીનાં સૂચનો મળે છે. આજ સમય ગુજરાતી સાહિત્યમાં સમૃદ્ધમાં સમૃદ્ધ યુગ છે. (જલુ મહાકવિઓએ એક ઘણું કરતાં વધારે સમયથી શુદ્ધ અને વેરાન પડેલા સાહિત્યક્ષેત્રમાં નવા પ્રવાહો રેતાવીને એને પ્રફુલ્લ, ચેતનવત્ અને સમૃદ્ધ બનાવ્યું; અખાતે એની કટલામય તાબદારાથી અને વેદાન્તના વિવરણથી; પ્રેમાનંદે બલ-સ્વભાવના તદ્દપ આલેખનવાળા, અભિનવરસે છલકારતાં મનોરંજક આખ્યાનોથી; અને શામળે કદપનાભરી વેગવંત અને આકર્ષક વાર્તાસરથી થી. આમાંથી શામળ અને પ્રેમાનંદે પોતાની પ્રતિભાને માટે કોઈ નવો માગ શોધ્યો નથી, પરંતુ તેઓ ચાલતી આવેલી કવિતાપરંપરાને જ અનુસર્યા છે. પરંતુ અખાતું કાવ્ય—ઉપાદાન પૂર્વોક્ત કવિઓથી તદ્દન નિરાણું છે અને એમાં એનો પુરોગામી કે અનુગામી કોઈ કવિ એની સામે રપધો કરી શક્યો નથી.)

અખાતું ઉપાદાન સમકાલીન ગુજરાતનું જીવન છે. અખાતું કાવ્યો ભે હૃદયથી પ્રેરાઈને રચાયેલાં છે. પ્રથમ તો સમાજની વિચિત્ર માન્યતાઓ અને શક્તિઓ તેમજ અનેક ધાર્મિક સડાઓ તીખી અને સચોટ વાણીથી અખો ફર કરવા માગે છે, અને એ રીતે સમાજને શુદ્ધ કરવા માગે છે. આ સમાજમોહનમાં પૂર્વોક્ત વહેંચો અને સડાઓ ઉપર કટાક્ષમય વાણીથી પ્રકાર કરવો આવશ્યક છે. એટલે આ રીતે અખો સમકાલીન સમાજની નિર્ગળતાવું રપણ, સુરેખ અને ક્યાંય યોગ્યજે અરી વ્યતિ-શૈલોક્ત ચિત્ર આપે છે. આ ઉપરાંત અખાતે મતે વધા સ પ્રદાનોમાં વેદાન્ત મત ઈષ્ટ છે, એ વેદાન્તના મિહાંતોનું વિવરણ કરવામાં અખે. ગુજરાતના સમકાલીન જીવનમાંથી સચોટ દષ્ટાનો આપે છે. આ રીતે પણ અખાતું કાવ્યોમાંથી ગુજરાતના જીવનવું જઈને આપણને શાય છે. પ્રેમાનંદનું ઉપાદાન ધૌરાણિક કથાઓ, અને ગદ્યજનોનાં જીવન છે, શામળ પરંપરામત લોકવાતોના સાહિત્યમાંથી પોતાનું વસ્તુ લે છે. પ્રાદલને ધૌરાણિક કથાસાહિત્યને કથનાથી રંગી વિચિત્ર ચિત્રો સરભવવાનું

ગમે છે (હ્યારાગ એમની સમતિયાળ શૈલીવડે પુષ્ટિ સંપ્રાદયના તત્ત્વો સમજાવે છે આ ગ્રંથ યુગના અગ્રગણ્ય કવિઓમાંથી એકેના કાવ્યોમાં ગ્રંથકાલીન ગુજરાતનું ચિત્ર સ્ફુરતું નથી માત્ર અખામાં જ-વિગેપત એના દટાક્ષમય છંપાઓમાં જ ગુજરાતનું તુલક અને આહુ આહુ પરંતુ સૂચક ચિત્ર લાગે છે.) નીચે અખાના નિર્દેશોના રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક એવા ત્રણ વિભાગ પાડ્યા છે, અને પ્રત્યેક વિભાગમાં એ વિભાગને સમગ્રી ધણીપરી પ્રસ્તુત સામગ્રી સમજીને વાચનક્ષમ સ્વરૂપમાં ગોઠવી છે.

અખાના સમયની રાજકીય પરિસ્થિતિ

અખાનો સમય મુગલાઈ સત્તાનો છેલ્લો તબક્કો છે એ સમય દરમિયાન મોઘલાર અધાધૂધી અને અરાજકતા પ્રવર્તતા હોય, એમ અખાના નિર્દેશો ઉપરથી જ આપણને જણાય છે હ ત

“ ત્યારે જેતુ રાજ જ લાજ, ત્યારે માનવી તેની આજુ ”

(ભાષા અ. ૫)

અને

“ એ જોઈને કહિયે એક, તો આદિયે એસે જ્ઞાન વિવેક;
જ્ઞાની વિવેકા ડેરળ્યા રાય, ત્યારે આસુરીનાં ચાણ્યાં હઠી જાય.
અદલ થયુ ત્યારે સંવાશેર વિષ્ટિ કરતાં ચૂકયુ વેર.
આનંદ મળજ એવછવ ધાય હરિના જન તે હરિજરા માય.

x

x

x

પછી અખા શહેરની શોભા નવી, જેમ વીતી રજની પ્રગટયો રવિ. ”

(કુટકળ અ. ૫)

આ વર્ણન અખાએ પ્રત્યક્ષ જોયેલી અંધાધૂધીની સ્થિતિનું સ્વચ્છ સૂચન કરે છે. દી. બ. નર્મદાસકર મહેતા ‘ અખાનાં કાવ્યો ’ ની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે પૂર્વોક્ત નિર્દેશોમાં શાહજહાંએ જહાંગીર શહાને બળવો કરેલો, અને એને સમારનાને ઈ. સ. ૧૬૨૧ ના અરસામાં જેતલપુર પાસે લડાઈ થયેલી તેનું સૂચન છે અખાનાં સૂચનોનો આલો અર્થ અસંજત કે અસંબંધિત લાગતો નથી જેકે એના નિર્દેશોનો ચોક્કસ જ અર્થ શાય છે, એમ આમદપૂર્વક કહી શકાય નહિ.

અખાના ગુજરાતનું ધાર્મિક જીવન

અખાના સમયમાં ગુજરાતમાં વલ્લભી સંપ્રદાયનું બહુ જોર હતું. અખાના કાળોમાં રથજી રથજી વૈષ્ણવો અને વૈષ્ણવ મહારાજો તથા ગ્રી સ્વામીઓ ઉપર કટાક્ષો કરેલા મળી આવે છે. અખો પોતે પણ પ્રજાની શુરુ સાંપડ્યા પહેલાં ગોકુળનાથજી પાસે દીક્ષા લે છે એ બહુ સૂચક છે. એ સમયમાં જુદા જુદા મત મતાન્તરો પણ બહુ પ્રચલિત હશે એમ લાગે છે. ટોંગી લોકો શ્રદ્ધાળુ સમાજને ધૂતનારા હશે. આ બધામાં વૈષ્ણવ મહારાજો ઉપર અખાનો કટાક્ષ સૌથી પ્રબળ છે. કદાચ એમના સખડટ વૈભવો અને નિર્મળાઈ સ્વેચ્છાચાર, સાધુવૃત્તિ અને વેરાગ્યના રશ્મિક અખાને ખૂબયાં હશે, પણ દર્શનના અનુયાયીઓના અંદરોઅંદરના વિખવાદ અને કલ્પક પ્રાયે અખાએ ખૂબ કટાક્ષો કર્યાં છે. ધર્મને અંગ્રેજી સભાઓ કે પરિષદો બરાતી હશે, અને તેમાં વાદવિવાદ, ખંડનો અને આવેશભરી ચર્ચાઓ થતી હશે. અખાને આવા વિતંડાવાદોનો અનુભવ થયો હોય એમ લાગે છે. 'વેપનિન્દા અંગ' માં અખો કહે છે:—

“ખટ દર્શનના જુલવા મતા, મહોમાંહિ ખાધી ખતા
એકનું ચાપ્યું ધીજીને દણે, અન્યથી આપને અધિગ્રી મણે.
અખા એજ અધારો ક્રવો ઝંઘડો ભાગી ડાય ન કુવો.”

વળી વિભ્રમ અંગમાં પણ,

“ખટદર્શન કરતા વિખવાદ, વચ્ચે માયા પોણે સ્વાદ. ૩૮૨
‘દશવિધ જ્ઞાની અંગ’ માં,

“વિતંડ નર તે દોષે અસો, પોતાને નિભ્રમ નહિ કરો,
વાદ કર્યાં ઉપર બહુ દામ, લક્ષ વિના વિજ્ઞાની મામ,
કલેશ કરતાં કાણે ઠાળ.” (૪૬૪)

‘વિભ્રમ અંગ’ માં એક રથજી અખો બધા મતમતાન્તરોની પક્ષા-
પક્ષી અને ખેંચતાણનું વર્ણન કરે છે

“ડાય કહે ગોટા શિવ દેવ, ડાય કહે વિષ્ણુ ગોટા અઠમેવ,

જેન કમની સદા દે શીખ, ધવન માંને કુરાને કરીશ,
“અખા સૌ અધિ ભાગરી, ડાય ન જુવે દરિ પાછો કરી.” (૩૮૧)

અખાએ દોંગી ગુરુઓ, જોટા લાલસાવાળા વેરાગીઓ, હંદીઓ, વૈષ્ણવ મહારાજો, ડોળા, દેખાવ માત્રના ભક્તો અને ટથાચો કહેનારા વ્યાસજીઓ ઉપર ઠોક પાડ્યો છે. અનેક રથોએ એનાં કટાક્ષમય મર્મ-વચનો વેરાયેલાં પડ્યાં છે. અહીં થોડાં નિદર્શન કરાવવા પૂરતાં જ લખશું.

વૈરાગ્ય અંગમાં,

“ જો વૈરાગ્ય દેખાડે કરી, એ તો મન ઠેરી મસ્કરી.

પલકે પલકે પલકે : હંગ, એ તો અખા માયાના રંગ. ”

એમ કહી વેરાગીઓને ઉઘાડા પાડ્યા છે. માત્ર દલીલો ભક્તોને અખો કહે છે:—

— “ હરિના હો તો હરિને ઝોળખો, વણુઆગ્યું મીઠું ક્યાં ભખો ?
સ્વાદ ન આવે રંગ ન થાય, તેમ ભક્ત ભક્ત કહી લોકો માય. ”
(કુટકળ અંગ)

હંદી સંન્યારીઓ માટે કહે છે,

“ મુંડ મુંડાવી હરિને કાળ, લોક પૂલે ને કહે મહારાજ ;
મન જાણે હરિએ કૃપા કરી, માયામાં લપટાણો કરી. ” (૧૫૮)

એવું અંગમાં કેટલાક ગુરુઓ પોતાની પાડુશાઓ પૂગવે છે તેની દાક્ષબરી ટીકા કરી છે:

અખો કુટકળ અંગમાં વૈષ્ણવોની મસ્કરી કરે છે.

— “ વૈષ્ણવ ભેખ ધારીને કરે, પ્રસાદ ટાણે પત્રાવળાં ભરે. ”
“ રાધ્યાં ધાન વખાણુતા જાપ, જીમ પીરસે તેમ જાજાં ખાય.
કીર્તન માષ્ટને તોડે તોડ, અખો કહે જીવાનીતું જ્નેર. ” (૧૬૩)

ખિચારા પુરાણકથા ઉપર આજીવિકા કરનાર વ્યાસજીઓને પણ અખાએ જવા દીધા નથી:

“ વ્યાસ વેશ્યાની એકજ પેર, તિલા ભેટી ઉછેરી ઘેર.
વ્યાસ કથા કરે ને રડે, જાણે પ્રય અદોરું જડે
જો જાણે વાઝ્યાની પેર, અખા કાં ન વાણે પોતે ઘેર ? ” (૧૭૭)

એક રમણે જૈન દેરાસરનું સૂચન છે:

“ લોકના વાર ને રૂપાના દેવ, એક દેરાસરમાં ધાની સેવ. ”
(વિષમ અંગ)

એજ અંગમાં અખે તે કાળની સંસ્કારી જનતા Intelligentiaં
મણાવે છે. પંડિત, ન્યાયવિદ્, ગાયક, અધ્યાપક, કવિ, માનિક,
વેશ વગેરે.

અખાએ બધાય મતમતાન્તરોને જાટકયા છે. ઉપરના વિભમ અંગના
છાપામાં બધા પંથોનાં નામ ગણાવ્યાં છે, તેમાં મળુના પુરતું જોતોડું
નામ મણાવ્યું છે. અન્ય કોઈ રથમે કટાક્ષ કરેલું જણાવ્યું નથી. જોતોડી
શાન્તિપ્રિયતા અને વ્યવહારકુશળતાને આ આભારી હશે ?

અખાનો સમાજ

અખાની સમકાલીન રાજકીય પરિસ્થિતિ અને સમાજતું ધાર્મિક
જીવન આપણે અવલોકયા; પરંતુ એ જન્ને કરતાં તતકાલીન સમાજની
રીતરિવાજો, વેપારવણ, વદાધ્યવહુ, મુસાફરી, આર્થિક જીવન, મુસલ
માનેનો સંપર્ક, રૂઢ વહેમો અને માન્યતાઓ, આનંદના સાધનો આદિતું
વટકે છતાં સાઈં દર્શન યાય છે. અખાના છાપાઓ એટલે જાણે મુસ્લિમ
યુગના ચુજરાતતું એક પુરાણું સંમહરયાન—વટકે, જર્જરિત, છતાં ૫
શૂતકાળની સકળ જોડવા માટે અતીવ ઉપયોગી. આપણા મધ્યકાલીન
કવિઓમાંથી વિશ્વસનીય સમાજદર્શન તે જાળ અખામાં જ યાય છે.

આર્થિક જીવન

અખાનું સમકાલીન ચુજરાત મહુ સમૃદ્ધ હશે એમ લાગે છે. અહીં
તહીં એવા ડેટલાય નિર્દેશો વેરાયલા પડયા છે કે જે જોવાર વજુનમાં
આગળ વધેલા, લાખી જળમાર્ગની સફરો ખેડતા, કુલર કારીગરીનાં ધામ,
સમૃદ્ધ અને ઉલોગી ચુજરાતતું ચિત્રં કલ્પનાપટ ઉપર સુરાવે છે. અહીં
તો માન યોગ્યધર્મી સૂચક ઉદાહરણો જ આપ્યાં છે.

અખાના કાળમાં દરિયાઈ સફરો ખેડવી અને અરવરતાન અને ઇરાનનાં
ખંદરો સાથે વેપાર કરવો જડુજ પ્રચારમાં હશે. દરિયાઈ જીવનના સાક્ષાત્
અનુભવના ડેટલાય નિર્દેશો અખામાં છે હ. ત.

'સૂઝઅંગ' માં,

" સાગર ઉદર મહિલો મમં માલમ જાણે જે કુળધર્મ;
ખીજ જળ વડે કરે વ્યાપાર, અખા યાની જન લે નિધાર. " (૧૪૬)

અને

નર નૌકામાં આસન કરે મોકો બાધી પૃથ્વી કરે. " (૧૪૮)

રાત્રી અંગમાં

“ જેમ નાવ માલે મુવને આધાર—” (૧૭૧)

અને

“ મારે મોટો હુન્નર જડયો, જે ઈશ્વરરૂપી જહાજે ચડયો. ”

“ પંચ સહિત ઉતરિયો પાર, પગ ભોળું નહીં જળ સંસાર ” (૨૪૩)

અખાના આ વર્ણનને ખીલ્લું ઐતિહાસિક પ્રમાણોદ્ધારા પુષ્ટિ મળે છે.

અમદાવાદ અને સામાન્યતઃ ગુજરાત વેપારમાં બહુ સમૃદ્ધ હશે, જાત જાતની હુન્નર કારીમરીતું ધામ હશે એમ લાગે છે.

“ અખા નહી ઉપારે પડી, હરિજન મુક્તિ આપે રોકડી ” (૮૨)

“ બધા દામ વેપારી લખે, અખા વ્યાજ નોય છટા પખે ”

(બાપા અંગ—૨૪૭)

આ વ્યાજ વટાવનો ધધો સૂચવે છે.

“ ધર્મે ધર્મે લાગ્યા બહુ લોક, સોઠો ન યયો રોકારોક.

નગર માલ ઉધાર પડયો, એમ અખા જીવ તો રવડયો. ”

(વેદ અંગ-૫૭૪)

તે કાળે અમદાવાદમાં બનતાં કાપડનાં નામ અખો આપે છે. તે ઉપરથી લાગે છે કે હીર કે હીરામળ કાપડ (૮૩), દુમાસ (૧૭૧), કસબનું બરત (૧૭૦) વગેરે સારાં બનતાં હશે. તે કાળે રૂપિયો અને સોનામહોર (૩૩૫ ૨૮૪) જેવું કીમતી નાણું મોટી લેવડ દેવડમાં વપરાતું હશે. સામાન્ય રાજરોજના વ્યવહારમાં હાલ જેમ પૈસો વપરાય છે તેમ એ યુગમાં કાંડીનો ઉપયોગ થતો હશે. (૩૧૩) અખાના છરપાઓમાંથી તે કાળે વપરાતાં તોલમાપનો કદક ખ્યાલ આવે છે. એ તોલોનો ચક્રતો કમ આમ ગોઠવી ઘડાય : ટાંક (નવટાંક કે છટાક-તનખો=રૂપિયો એ ઉપરથી ટકો શબ્દ આવ્યો હશે), પારોર, શેર, તોલું અને યથુ (૪૦ શેરનો) ૧૬૮, ૫૬૫, ૧૫૨) આવી સમૃદ્ધિ હોવા છતાંય રાજકીય અખવસ્થા અને અંધાધૂંધીને પરિણામે ચોર, લુટારુ, ધાડપાકુ વગેરેનો ધણો ભય રહેતો હશે. રાજધાનીમાં જ કાંઈક જ દેખાતનો દેખાવ માત્ર સચવાતો હશે; પરંતુ રાજધાનીથી દૂર આવેલા આગુઆગુના પ્રદેશોમાં અરાજકતા અને અંધાધૂંધી પ્રવર્તતી હશે. અખો કહે છે:

“ કમં કરે ને કળની આશ, એ તો હરિમાનમાં મેવાસ. ”
(અવધર અંગ-૧૭૭)

અને

“ દીલાંટપદાં કાદે ખાસ, જલ્લો મારગ પણ છે મેવાસ. ” (૨૧૦)
કુટકળ અંગમાં બે રથને ચોરોનો નિર્દેશ છે.

“ જોળખ્યા ચોર ને સાવચેત યથા, વળતી તે તો કુચળ રલા. ”

“ અચેતને લૂટી ગયા બાહ, સાવચેતને ધેર આનંદ વધાઈ. ” (૧૮૧)

અને

“ ચોર શાહની ચિન્તા કરે, અખા વળતો શાહ ચોરથી ડરે.

ડપી શાહ તે પારે યથા જખ મારીને ચોરજ રલા. ” (૩૬૧)

સમાજની રૂઢિઓ અને માન્યતાઓ

(૧) આબડહોટ—હૂતછાત તે કાગળાં જ્વેરમાં હશે. અજો વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય અને વ્યક્તિત્વાત અના બ માનામાં પણ એ રૂઢિ જનતામાં એવ ને એવી જ પ્રબળ છે. અખે કહે છે:

“ આબડ હોટ અદોરું અ જ— ”

(૨) માળસગનની પ્રથા એ ઠાળે પણ સામાન્ય હશે. અખે કહે છે.—

“ નાર નાનડી હવું પ્રસૂત, વળતી વાધે નહીં અહુલન. ” (૧૨)

દષ્ટાન્ત તરીકે એણે આવું ઉદાહરણ આપ્યું છે એટલે આ પરિસ્થિતિ સામાન્ય હશે એમ માનવા કારણ છે.

(૩) ન્યોતિષ પરની લોગોની આરયાની—અધ શ્રદ્ધાની અખાએ સચોટ મસ્કરી કરી છે.

॥ હરિજનને મહ કહો શું કરે, જે મહ આપડા પરવશ કરે,

કાણો શુક ને લૂલો યનિ, મહરપનિએ ઓ ખોઈ આપણી. ॥

(અવધર અંગ-૨૦૧)

(૪) મનમાં લોગોને શ્રદ્ધા હશે અને એના જુથુખસાકારક પ્રયોગો કષ્ટસિદ્ધિ વધે લોગો કરતાં હશે

“ જોકે કોલો મનો તે ખીજે કુતક, સાધકને મુખે મૂકે નહ. ” (૨૨૧)

(૫) હસકી ધાતુમાંથી સોનું બની શકે એવી માન્યતા હશે અને એનો ધામ લખ ધૂત લોગો સાધારણ જનોને જગતા કરો.

“ રસાયન કેને નવ મળે, ધૂત વિત લેકને મળે. ” (૪૪૬)

(૬) અજ્ઞાન શ્રદ્ધાળુ લોકો કયા સંબંધવામાં બહુ પુણ્ય માનતા હશે અને એ શ્રોતા મંડળીમાં અખાએ કંઈક અનાચારના તસ્વા ભોળા હશે, માટે જ એ કુટકળ અંગમાં કહે છે—

—“ અધિકો સસરો ને શણગટ વહુ, એમ કયા સુણવા ચાસ્તું સહ; કહ્યું કાંઈ ને સમભયા કર્યું, અખનું કાનળ ગાલે ધર્યું. ”

(૭) તીર્થ કરવાનો બહુ પ્રચાર હશે. તીર્થ અંગમાં એના નિર્દેશો બહુ છે. અખો એક સ્થળે હરિદ્વાર આમળના જંગાના અદેશનું વર્ણન કરતો હોય એમ લાગે છે.

આનંદનાં અને રમતગમતનાં સાધનો

દી. ખ. નર્મદાશંકર જણાવે છે કે—“ સમાજમાં વિનોદને સ્થાન હતું. ચામખેડાના ખેલ, કાષ્ટપુતળીના ખેલ, અને નાટક કરનારી ટાળીઓના ખેલ થતા હતા. અખો તે વેદ્ય જોઈ માર્મિક વચનો બોલતો હતો. ”

(૧) પરંતુ જાણા ચામડામાં બરાઈને નટ દીવાની મહત્ત્વી જુદી જુદી ગોઠવણથી જુદા જુદા આકારો (ભાત્ય અનૂપ) દેખાડતો હશે. એટલે કાંઈ યાત્રિક કરામત તરીકે જ આ ખેલને ઝોળખાવી શકીએ.

“ જાળાં ચર્મ ઠેરા બહુ રૂપ, નટ દેખાડે ભાત્ય અનૂપ; ચામખેડામાં જોઠો છપી, રમી રૂપ છપાવી લે ખમી. ખેલ ચાલે જે દીપક વડે, તેને અખા કયિ નવ અડે. ” (૧૫૦)

અહીં અમુક યાત્રિક કરામતનો જ નિર્દેશ છે, નાટક કરનારી ટાળીઓનો નહિ. વળી,

“ કળને બરાવી એતન વિષે, માટે તે નાટક છે અખે. ” (૫૫૩)

“ નિરાધાર નાટક અટપટું, સ્વતઃ સિદ્ધ દિસે સામટું. હૃત્પતિ રિયતિ લય સહેજે યાય, પ્રવાહ તણી પેરે ચાસ્તું જાય. ” (૧૫૫)

વેદાન્તમાં આ વિધને નાટક સાથે ધણીવાર સરખાવવામાં આવે છે. એટલે અખાએ એ જ કથના અહીં એમ ને એમ ઉતારી હોય અથવા નટ લોકો આવા ચામખેડાના, અંમ કસરતના અને ઘીજી શારીરિક અને જાદુઈ કરામતના ખેલો કરતા હોય, તેથી કે ગમે તેમ અખાએ આવા સામાન્ય ખેલોના અર્થમાં વ્યવહાર કર્યો છે. નાટક બંજવનારી ટાળીઓનું કે બંજવાતાં નાટકોનું સૂચન કોઈ સ્થળે મળતું નથી, આ ચામખેડાની રમત વ્યવસ્થિત અને ગોટા પાયા ઉપર હશે.

(૨) આ હિપરત મકાઈ અને સાપ લખને મગારી લોઠા મામેમામ
કૃતા હશે

“ જેમ મીઝરમા વાગે સાઠ, એકલો મારુડી પૂરે નાઠ
માયાના મકાઈ સદૃ લોઠ, પલકે મુખ ને પવકે શોક. ” (૩૦૨)

અને

૧ “ કપિને જેમ રાણમાયો નટે, બીખ મગાવે ત્ણો ચીવટે ” (૫૫૮)

(૩) કાષ્ટની પુતળીના ખેતનો અવાજ ક્યાંક ક્યાંક મળે છે. ઉ. ત.

“ જેમ કાષ્ટની પુતળી નામે નરી-” (૬૯૩)

(૪) લગ્નના વરધોડા વખતે આતશબાજી શોકવાનો રિવાજ હશે ઉ. ત

“ એ મોટપ સધળા જાય ટળા, આતશબાજી પલકે બળા ”

“ જેમ વરધોડો મળી સહુ ખીના, પલકે રહીને યાયે કના. ” (૮૯)

(૫) સારા વારતહેવારે, પવે અથવા રાઈ પ્રસંગ હોય ત્યારે અનુક
વણીયા (રજપૂત, કણ્ણી અને ખીજી હલકી જાતિઓમાં) હસુ આ કાદવાના
રિવાજ હશે, અષ્ટો કટાક્ષ કરે છે —

“ એક અદીષ્ટ ખીજે સસારી રસ, અધિક કરે તેમ આપે હસ
જેમ જેમ અધિક ખાતો જાય, અંજે અક્કલે હીણા યાય
જે મૂકે તો મૂવે સરે, નહી તો અખા તે ખાતો મરે. ” (૧૧૬)

આરોગ્ય અને વૈધકના નિર્દેશો

અખાએ કેટલેક રથળે ઔષધોના નિર્દેશો ક્યાં છે, તે કટુહલ ઉપગમે
તેના છે. ઉ. ત.

“ જોજી મરે ક્યાં જોધે વખ ... ” (૩૧)

રસાયન આદિ શોધવાનો યાઓક્ત વિધિએ શોધન કરવાનો અને એમાંથી
માત્રાઓ અને ભરમો બનાવવાનો પ્રચાર હશે. વળી,

“ અખા ખસ જેમ સંસાલ્યે યાય, ધસી હેડી તો સમૂળા જાય ”
અને, (૧૧૭-૪૧૮)

“ જે” ઠરી-કવાય રાગીને વિષે, અખા અરોગી સર્વે અષ્ટો. ” (૩૧૪)
તેમજ,

“ કડવે રામ કાયાનો જાય, અખા મીઠાણે રામ ખમણો યાય. ”

“ રાગીને તો કડવુ ધટે, લાંગડો પીધે રામ માહિયા મટે. ”

(૮૩૧ ૭૩૨)

એટલે બરખો અને માનાઓ ખનાવવાનો તેમજ ન્વરમાં લીંગડાની અંતરછાલ વગેરે કડવા કાષ્ઠાદિક આપવાનો અને 'કરી' પાળવાનો આચાર હશે.

મુસ્લિમ સંપર્ક અને મુસ્લિમ જીવન

અખાના સંમદરયાનમાં કેટલાંક સમકાલીન મુસલમાનોનાં પણ ચિત્રો મળે છે. એમાં એમનો સ્વભાવ, એમની કેટલીક ખાસિયતો, એમની શિકાર કરવાની રીતો, ગાનારીઓનો શોખ વગેરે ઠીક આલેખાયા છે.

“અખા પશુ જેમ યવનને હજો, મહાજન મૂઝી તે સંગી પજો.” (૧૬૫)

તેમજ,

“જેમ અધહેલા કુકુટને કબૂ—” (૩૫૮)

વગેરેમાં મુસલમાનોને સામાન્ય ને સદ્ગુણ જીવદિસાનો ઉલ્લેખ છે.

ચિત્રશાળાઓ (૫૫૨), પાંજરાઓમાં વાધને પૂરવાનો શોખ (૫૯૧), માજ વડે પક્ષીઓનો શિકાર (૫૯૨), જીટની સવારી (૬૩૩), લીલા વૃક્ષોની ઝાંથે રહીને પશુઓનો શિકાર (૬૫૪), અને હલકી ગાનારીઓનો શોખ (૭૪૪), અને જાહેર વેશ્યાવાડો (૫૬૬) એ બધું મુસલમાનોના કાળનું અને કેમતનું લાક્ષણિક છે.

અખો ક્યારેક તે સમયની ન્યાય કરવાની પ્રયાતો નિર્દેશ કરે છે. દાષો, નિરદાવો (૧૮૯), કાજ, કબૂ (૩૦૬), અદલ યધુ સન્વાશેર, દાવાગીર (૩૪૧) વગેરે શબ્દો તે વખતની ન્યાયની પ્રજ્વાલી સૂચવે છે.

આ પ્રમાણે અખાના સમદરયાનમાં ગુજરાતના વહાણવટાના અને આર્થિક જીવનના અવશેષો, રમતગમતનાં ને આનંદના સાધનોની યાદી, સમકાલીન સમાજની ૩૬ માન્યતાઓનાં સ્મરણો, ને મુસ્લિમ જીવનનાં ચિત્રો આપણને લાધે છે. ઉપરના તૂટકને છૂટા છવાયા નિર્દેશો ઉપરથી સત્તરમી સદીનું સમૃદ્ધ છતાં પરાધીન અને ંહેમી ગુજરાત આપણે ઝાંખુ ઝાંખુ પણ પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ છીએ.

સૂત્ર

સર્વમૂતેષુઃ યઃ પર્યેદ્ભગવદ્ભાવમાત્મનઃ ।

મૂતાનિ ભગવત્પ્રાપ્તમ્ યેષ ભાગવતોત્તમઃ ॥ (ભાગવતમ્)

ભાષ્ય

(રામ ધનુષાશ્રી)

વળા વળા કહું છું ભક્તિ વિશેષજી, જે નદેખે હરિ વિના રેષજી;
રેખે સધળા હરિના વેષજી, તે બનું કહેનો ન કરે ઉવેષજી.

(પૂર્વછાયા)

હવેખ ન કરે કોપનો, આત્મા વિલસી રહ્યો;
જેહને શ્રી ભગવત ગાયે, ગીતા ઉપનિષદે જેને કહ્યો.
ભાષ ભક્ત તે જે એમ જાણે, જાણીને હૃદયે ધરે;
સ્વામી માહારો રહ્યો સધળે, અહનિંશ ચિંતન એમ કરે.
ભુવન ત્રણમાં રહ્યો પૂરી, પૂરણ સ્વે પરમાત્મા;
પોતે તે પીયુજી નિરંતર પણ ભેદ દેખે ભાવમાં.
માહારો રામ રમે છે સદ્ વ્રિષે, એમ જેને હીસે મન;
હરિ કહે એ સખિયે હરિ, હરિને સોષે તન.
નિત્ય રાસ નારાયણ કરો દેખે તે અનંત અપાર;
જિહા જેહવે તિહા તેહવે, નારાયણ નરનાર.
મદગદ કહે ગર્ત થકે, રોમાચિત હોયે ગાન;
હપં આસુ બહુ હેન હૃદય, પ્રેમ કૃં તે પાન.
નવનીત સરથું હોઈ કામળ, કથું ન જામે હૈત;
આખ મહિ અમૃત ભરિયું, હરિભક્તિ 'કૃષ્' ક્ષેત્ર
ખાતો પીતો ખોલતો, દેખનો તે સધળે રામ;
વેંધ્યુ મન રહે તેહવું, શીયળ સંસારી કામ.
જેમ જારે ક્રુપાથી યુવતી, તેવું મન રહે પ્રીતમ પાસ;
અહનિંશ રહે આસોચતી, ભાષ એહવું મન હરિવાસ.
કહે અખો સદ્ કા સુણો, હરિ લક્ષ લાગે ચિંતને;
મનન જેહને માહવવું, તે સેવે હરિ—શુરુ—સંતને.

(અખે—ગીતા)

વાર્તિક

મનુષ્ય-આત્માના જોડામાં જોડા ભાવો સ્પષ્ટમાં પ્રદર્શિત કરી શકાતા નથી. જે થોડેક અંશે પણ એ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય મનુષ્યવાણીમાં હોય તો તે કાન્તદર્શી કવિની વાણીમાં જ છે, અન્યત્ર (ગદ્યમાં) નથી. માટે ઉપરના શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી ઉતારેલા પરમ જંભીર સૂત્રનું બાળ્ય કવિ-અપ્પાના-મુખેથી જ શ્રવણ કરાવી, એ સંબંધી ટેટલાક પ્રાસંગિક વિચાર અત્રે વાર્તિકરૂપે આરંભીશું.

“ જે સર્વ ભૂતમાં ભગવત્-આત્માને જીવે છે અને ભગવત્-આત્મામાં સર્વ ભૂતને જીવે છે, તે ઉત્તમ ભાગવત-એટલે ભગવન્નન-સમજવો. ”
—આ રીતનો આપણે ઉપર ખતાવેલો વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત છે. આ સિદ્ધાન્ત ધતરમ્ભતાના સિદ્ધાન્તો કરતાં ધણે દરજ્જે ચઢીઆતો છે એમ આપણે માનીએ છીએ, અને એ માનવું યથાર્થ છે. પરંતુ જ્યાં સુધી એ-ઉપર સંભવતા ટેટલાક આક્ષેપોનું સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી આપણે સિદ્ધાન્ત જ શ્રેષ્ઠ છે એમ માની બેસવું એ સત્યાન્વેષણને ઉચિત ન ગણાય. માટે એવા ટેટલાક આક્ષેપોનો આ સ્થળે વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.—

૧ પૂલોકા સિદ્ધાન્ત ઉપર એક પ્રશ્ન તો એ જીડે છે કે “ જીવે છે ”— શબ્દવાચ્ય દષ્ટિગ્જ્ઞાન-માં જ “ ભાગવત ” ત્વની પરિસમાપ્તિ કરવી એ યોગ્ય છે? સમ્પૂર્ણ-જ્ઞાનને સદાયરચ્છને સ્થાને મૂકી શકાય પરં? જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બે ભિન્ન શક્તિઓ છે. અને માત્ર જ્ઞાની થકને વિરમવું અને નિષ્ક્રિય રહી દર્શન્ય કરવામાં ચૂકવું એ હોય નથી?

ભગવન્નન જ્ઞાન ઉપરાંત કર્મની આવશ્યકતા છે એ સત્ય છે. વળી જ્ઞાન (અસુક અર્થમાં) અને ક્રિયા એ બે ભિન્ન શક્તિઓ છે એ પણ નિર્નિવાદ છે. મનુષ્ય સત્-કર્મનું જ્ઞાન ગેળવ્યા છતાં પણ અસત્-પદમાં પ્રવૃત્ત થાય છે એ સર્વ વિદિત છે અને એથી એ સૂચનાય છે કે જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બે એક પદાર્થ નથી. ‘ Video meliora probogue, deteriora aenuor, ’ “ I see and approve of the better things, I follow the worse. ” “ the spirit is willing, yet the flesh is weak ” “ The good that I would I do not: but the evil which I would not that I do. ” ઇત્યાદિ રચનો પણ જ્ઞાન અને ક્રિયા વચ્ચે વારંવાર થતા વિરોધની જ સાક્ષી પૂરે છે. પરંતુ આ શ્લોકની માફક જે વિદ્વાનો જ્ઞાનમાં દર્શન્યકરણની, ‘ ભાગવતત્વ’

सूत्र

सर्वभूतेषुः यः परपेद्मवद्भावमात्मनः ।

भूतानि भगवत्प्राप्तान् येष भागवतोत्तम ॥ (भागवतम्)

भाष्य

(राम धन्वाश्री)

वणा वणा कर्तुं क्षु भक्ति विशेष्य, नो न देभे हरि निना देव्यः
येभे सधना हरिना देव्य, ते जनं कुर्वन्तो न हरे उवेभ्यः।

(पूर्वाभाषा)

उवेभ्य न हरे डायनो, आत्मा विलसी रक्षो,
नोदने श्री भगवत जाये, गीता उपनिषदे नोने कवो.
भाष्य भक्त ते नो अेम न्णये, न्णयुति उदये धरे;
स्वाभी भाढारो रक्षो सधने, अहर्निश चिंतन अेम हरे.
भुवन त्रयधर्मा रक्षो पूरी, पूरुषु स्वे परमात्मा;
योते वो धीयुषु निरंतर पञ्च नोद देभे भावधर्मा.
आहरे राम रगे छे सङ्ग विषे, अेम सेते छीसे मन;
हरि कहे अे सभले हरि, हरिने सेपि तन.
नित्य रास नारायण्य हरे। देभे ते अनत अपार;
निर्वा नोदवे। तिर्वा तेहवे, नारायण्य नरनार.
अहमह कहे जाते यडे, रोभाचित होये गाव;
दधं आसु णकु देन उदय, अेम हरे ते पाव.
नवनीत सरयुं छे डोमण, कश्चुं न न्णये डेत;
आभ्य भक्ति अमृत भरियुं, हरिभक्ति हरे क्षेम
आतो पीतो जेसतो, देभतो ते सधने राम,
देभ्यु मन रहे तेहनुं, क्षीयण संसारी राम
नोम नरे सुभधी सुवती, तेनुं मन रहे प्रीतम पास;
अहर्निश रडे आसोयती, भाष्य अेहनुं मन हरिदास.
कहे अये। सङ्ग डो सुवे। हरि सङ्ग साजे चिंतने;
मनन नोदने भाहवनुं, ते सेवे हरि—युडे—संतने.

(अये—गीता)

વાર્તિક

મતુજ-આત્માના ઊંડામાં ઊંડા બાવો શુદ્ધમાં પ્રદર્શિત કરી શકાતા નથી. જે થોડેક અંશે પણ એ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય મતુજવાણીમાં હોય તો તે કાન્તદર્શી કવિની વાણીમાં જ છે, અન્યત્ર (મઘમાં) નથી. માટે ઉપરના શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી ઉતારેલા પરમ મંબીર સૂત્રનું લાભ્ય કવિ-અખાના-મુખેથી જ શ્રવણ્ય કરાવી, એ સંબંધી કેટલાક પ્રાસંગિક વિચાર અત્રે વાર્તિકરૂપે આરંભીશું.

“ જે સર્વ જૂતમાં ભગવત્-આત્માને જીવે છે અને ભગવત્-આત્મામાં સર્વ જૂતને જીવે છે, તે હૃતમ ભાગવત-એટલે ભગવત્જનન-સમજવો. ” —આ રીતનો આપણો ઉપર ખતાવેલો વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત છે. આ સિદ્ધાન્ત ઇતરમ્ભતના સિદ્ધાન્તો કરતાં ધણે દરજ્જે ચઢીચાતો છે એમ આપણે માનીએ છીએ, અને એ માનવું યથાર્થ છે. પરંતુ બધાં સુધી એ- ઉપર સંભવતા કેટલાક આક્ષેપોનું સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી આપણો સિદ્ધાન્ત જ એજ છે એમ માની જેસવું એ સત્યાન્વેષણને હિચિત ન ગણાય. માટે એવા કેટલાક આક્ષેપોનો આ રથને વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે:—

૧ પૂર્વોક્ત સિદ્ધાન્ત ઉપર એક પ્રશ્ન તો એ જાહે છે કે “ જીવે છે ”— શુદ્ધવાચ્ય દષ્ટિદાન-માં જ “ ભાગવત ” તની પરિસમાપ્તિ દર્શવી એ શોભ્ય છે ? સમ્યગ્-જ્ઞાનને સદાચરણને સ્થાને મૂકી શકાય પણ ? જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બે બિન્ન શક્તિઓ છે, અને માત્ર જ્ઞાની થઈને વિરમવું અને નિષ્ક્રિય રહી કર્તવ્ય કરવામાં ચૂકવું એ હોય નથી ?

ભગવત્જનન જ્ઞાન ઉપરાંત કર્મની આવશ્યકતા છે એ સત્ય છે. વળી જ્ઞાન (અમુક અર્થમાં) અને ક્રિયા એ બે બિન્ન શક્તિઓ છે એ પણ નિર્વિવાદ છે. મતુજ સત્-કર્મનું જ્ઞાન મેળવ્યા છતાં પણ અસત્-પથમાં પ્રવૃત્ત થાય છે એ સર્વ વિદિન છે અને એથી એ સૂચવાય છે કે જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બે એક પદાર્થ નથી. ‘ Video meliora probogues, deteriora sensor, ’ “ I see and approve of the better things, I follow the worse. ” “ the spirit is willing, yet the flesh is weak ” “ The good that I would I do not: but the evil which I would not that I do. ” છતાંદિ વચનો પણ જ્ઞાન અને ક્રિયા વચ્ચે વારંવાર થતા વિરોધની જ સાક્ષી પૂરે છે. પરંતુ આ મ્લેકની માર્ગ જે નિદાનો જ્ઞાનમાં કર્તવ્યરણની, ‘ ભાગવત્-

આદિ ભાવનાઓની, પરિભ્રમણ કરે છે તેમનું તાત્પર્ય ક્રિયાવિરહિત જ્ઞાન વિષયક હોય એમ લાગતું નથી. સોફિસ્ટિસે જ્ઞાન અને સદાચરણને એ માન્યા હતા એમ કહેવાય છે. પણ ખરું જોતાં એ પ્રતિપાદનની મતલબ એવી દશી કે કેમ એ સંકારપદ છે. ર્ષાનોજાને સોફિસ્ટિસ પછી જ્ઞાન અને સદાચરણની એકતા પ્રતિપાદન કરનાર વિદ્વાનોમાં મુખ્ય છે—તેના મન્યો જોતાં તે આ વિષયમાં બિલકુલ સંદેહ રહેતો નથી. એ જ્ઞાનના "adequate" (પૂર્ણ) "inadequate" (અપૂર્ણ) એમ વિભાજ પાડે છે, અને માત્ર વિચારાત્મક જ્ઞાનને એ 'અપૂર્ણ' જ્ઞાન કહે છે. વેદાન્તશાસ્ત્ર આ બે પ્રકારના જ્ઞાનને 'પરોક્ષ' અને 'અપરોક્ષ' એવાં વિશેષણથી વ્યવહારે છે. જ્ઞાન અને ક્રિયાને સર્વથા વિભિન્ન ન મણતાં એમને એક ચૈતન્યવ્યાપારના અવાન્તર બેઠાં માનવામાં લાભ એ છે કે ચૈતન્યની શક્તિઓ એક એકથી સર્વથા અમૂલ્યક નથી. પણ એક એકમાં અતુરમત છે અને સર્વની આત્મામાં અખંડતો છે એ માનસશાસ્ત્ર (Psychology) ના સિદ્ધાન્ત સાથે સંમતિ રહે છે.

'જ્ઞાન' શબ્દના અર્થમાં ક્રિયાને સમાવેશ કરવા સાથે હૃદયના બાર (ગ્રેમ) નો પણ સમાવેશ કરવાનો છે, અર્થાત્ પ્રકૃત શ્લોકમાં 'પદ્યતિ-શુભે છે' પદ વડે જે દષ્ટિ વિવક્ષિત છે તેમાં મન-હૃદય-અને-ક્રિયાશક્તિ-સામ્ય જ્ઞાન ભક્ષિત અને કમ્ ત્રણે આવી જાય છે અને આ વ્યાખ્યાનને શ્રીમદ્ભાગવતનું મુખ્ય તાત્પર્ય વિચારતાં પ્રુષ્ટ મળે છે. આ રીતે મન, હૃદય અને ક્રિયા ત્રણે વડે જૂતમાત્રમાં જે આમરરૂપ ભગવાનનું દર્શન કરે છે તેજ ખરો-સંપૂર્ણ અર્થમાં—'ભાગવત' એટલે ભગવતજ્ઞાન છે એમ ઉપરના સૂત્રનું તાત્પર્ય છે.

૨ એક ખીજે પ્રશ્ન એ થશે કે જ્ઞે જૂતમાત્ર ભગવત્ સ્વરૂપ છે તે કુદ પ્રતિ આનાદર અને તિરરકારને અવકાસો થર્વાં રતો' આ સંકાતું સમાધાન સહજ છે વેદાન્તમતમાં ભગવત્-સાક્ષાત્કાર સિવાય અન્ય સર્વ ભાવ અનિષ્ટ છે એ ખરું, પરંતુ ભગવત્ની સર્વમયતાને લીધે એનો સાક્ષાત્કાર વિશ્વના પ્રત્યેક પદાર્થમાં થવો જોઈએ, અને તેથી કુદ પ્રતિ તિરરકારમાં પણ એ સાક્ષાત્કાર થઈ શકે એ રચ્ય છે. કુદ પ્રતિ તિરરકારમાં ભગવત્ સાક્ષાત્કાર ઉપરોક્તવાનો હેતુ એવો છે કે ઉક્ત તિરરકાર કેવલ તિરરકારરૂપે વેદાન્તને અનિષ્ટ છે, પરંતુ એજ ભગવત્-સાક્ષાત્કારરૂપે ઠણ છે અને અમુક સ્વરૂપે એ અનિષ્ટ છે એમ અંતરગત વાસ્તવિક નિયમનું પ્રતિપાદન કરે છે. ૫જી અન્ને સમજવાની એક ખીજ વાગત એ છે કે હૃદયના અનિષ્ટ ભાવોમાં

ભગવત્-સાક્ષાત્કારનું માત્ર આરોપણ કરવાથી એ ધુટ અને છે એમ વેદાન્તનું માનવું નથી. અર્થાત્ ઈકત સાક્ષાત્કારની ધુલિ રાખી અમે તે પાપ કરવામાં આવે તે અપાપ થઈ જાય છે એમ નથી. પરમાત્મા સત્યસ્વરૂપ હોવાથી આવું અસત્ય આરોપણ ભગવત્-સાક્ષાત્ સ્વરૂપ કોઈ શકતું જ નથી. પણ તિરસ્કાર જે રથૂવદૃષ્ટિયા હંમેશાં મલિન બાવ બાસે છે તેમાં યોગ્યતાદિ કારણને સર્થ જ્યારે અવશ્યકતઃ વ્યતા સમજાય છે, ત્યારે જ એમાં ભગવત્-સાક્ષાત્કારનો પ્રસંગ આવે છે; અને એવે પ્રસંગે એમાં સંદોષતા નથી. આ રીતે વિચારી જોતાં સમગ્રશી કે વેદાન્તમતમાં તિરસ્કારાદિ ઇતિને અવકાશ છે અને નથી—અગવદ્દર્શનરૂપે છે, તિરસ્કારરૂપે નથી.

૪. આપણે અનેક વાર જોઈ ગયા છીએ કે જીવ સર્વ જીવરૂપે એક છે, તિરસ્કારરૂપે એક છે, એમ વેદાન્તનું કદાપિ કહેવું નથી; કિન્તુ સર્વ જીવની પરમાત્મામાં એકતા છે એટલું જ કહેવું છે. તથાપિ એ વાતનું વિસ્મરણ કરી અદ્વૈત સિદ્ધાન્તને અમે ત્રેમ કહ્યા એના ઉપર આક્ષેપ કરવામાં આવે છે. અમારું એમ કહેવું નથી કે એ આક્ષેપ કરનારાએને વેદાન્તનું આ સ્વરૂપ અચાત છે; અચાત નહિ જ હોય, અને ન જ હોવું જોઈએ. પણ એ આક્ષેપની તર્કપદ્ધતિમાં તો ઉપર બતાવેલાં જે વિચારનાં સ્વરૂપો વચ્ચે વિવેક થતો નથી જ. આવો એક આક્ષેપ હમણાં-ગયા 'શાન સુધા' પત્રના અંકમાં— "કર્તવ્યધુલિ" એ નામના લેખમાં જોવામાં આવ્યો છે. ત્યાં એક લેખક

બની શકે એવો બેદન નથી. એવા જ્ઞાનમાં-હોષ શકતી નથી. એ અબેદતાન તે સ્વાર્થત્યાગ નથી, તેમજ એ અબેદ જ્ઞાનથી સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિને ઉત્તેજન મળતું નથી.

અત્રે માની લીધો છે એવો અદૈત સિદ્ધાન્ત કયા પ્રતિષ્ઠિત વેદાન્ત મંથમાં જોવામાં આવ્યો? તત્-તદ્-વ્યક્તિરૂપે ચૈત-પનો બેદ વેદાન્તને અમાણ છે? એક વ્યક્તિએ બીજી વ્યક્તિના સુખ માટે પોતાના સુખનો ત્યાગ કરવો એ વાતને તત-તદ્-વ્યક્તિની પાછળ એકતાનું તર સ્વીકારવાથી શી શાધ આવે છે? શાધ આવતો નથી એટલું જ નહિ, પણ કર્તવ્ય-બાવના પરિનિષ્પન્ન થવા માટે એવું તર સ્વીકારવાની જરૂર છે એ વિગે મયા માર્થ માસના અ કર્મા યોડીક ચર્ચા અમે કરી ગયા છીએ. અને એ ઉપર યોગ્ય આક્ષેપ થશે તો તે વિચારવા અને આક્ષેપમાં સત્ય લાગશે તો તે સ્વીકારવા પણ અમે તૈયાર છીએ. કાલમાં તો આ રચને એટલું જ સમરણ કરાવવું ખસ થશે કે અદૈત વેદાન્તમાં આક્ષેપકારે માની લીધો છે તેવા અર્થમાં રવ અને પર એક પદાર્થ નથી, પણ એમના બાસમાન બેદમાં તરદષ્ટિએ જોતાં જે અબેદનું તર રહેલું છે એ જ સુદ કરી આપવાનો એનો યત્ન છે.

અમાનોર્મિથી ઉદ્ધસે છે. વળી, ત્યાગબુદ્ધિમાં જ એ કર્તવ્યનું તત્ત્વ સમાએહું હોય તો સ્વપ્રતિ ઠાઈ પણ પ્રકારનું કર્તવ્ય સંભવે જ નહિ. કેવલ સ્વાર્થમાં કે કેવલ પરાર્થમાં કર્તવ્ય રહેલું નથી. એ સુપ્રસિદ્ધ વાત છે. તે પછી પરાર્થજ-સર્વાર્થ નહિ પણ પરાર્થજ-પ્રવૃત્તિ થવી એકએ એવો આગ્રહ કરવાને કાંઈ કારણ જણાતું નથી. માટે ત્યાગબુદ્ધિ નહિ પણ ઉન્નત પ્રયાણ કે એવું જ ખીલું ઠાકઠ સાચીય તત્ત્વ કર્તવ્યભાવનાનું સારમૂલ રહસ્ય માનવું યોગ્ય છે.

આ તત્ત્વનો વિરોધી સ્વાર્થ તેજ અનિષ્ટ સ્વાર્થ છે. જ્યાં અબેદ હોય ત્યાં ત્યાગ સંભવે નહિ એમ વિવક્ષિત હોય તો એ કહેવું ખોટું છે. કારણ કે જે અર્થમાં સ્વાર્થ અનિષ્ટ છે એ અર્થમાં સ્વાર્થનો ત્યાગ થવા અદ્વૈત વેદાન્તમાં અવકાશ છે જ. અને પરાક્ષ અબેદને અપરાક્ષ કરી આપવો એ એનું પ્રયોજન છે. સ્વથી પર ખીલું કાઢી છે જ નહિ એમ જ્યારે વેદાન્ત કહે છે ત્યારે 'સ્વ' શબ્દનો અર્થ 'સ્વાર્થ' શબ્દ અંગમૂલ 'સ્વ' શબ્દ ના અર્થથી જુદો જ છે. આ બે સ્વ-શબ્દ વચ્ચે એક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને ખતાબું છે તેમ, "Self" (મોટા ઠવાળા અને "Self" (નાના ઠવાળા) વચ્ચે જેટલો બેદ છે તેટલો બેદ છે. અર્થાત્ સ્વથી પર ખીલું કાઢી છે જ નહિ એમ જ્યાં કહેવામાં આવે છે ત્યાં સ્વ શબ્દનો અર્થ મૂલ માત્રનો સ્વ (આત્મા) એવો પરમાત્મા છે; અને સ્વાર્થ શબ્દમાં અંગમૂલ સ્વ શબ્દનો અર્થ અહંકારારૂપદ રામદેવાણવચિન્ન બલ ચૈતન્ય એટલો જ્ઞાતમા છે.

વેદાન્ત જે આત્માનન્દ ઉપદેશે છે તે સ્વાર્થ, કે પ્રત્યેક સારાં યોદ્ધાં સર્વ કૃત્યમાં થતો આત્માનન્દ નથી; પણ આત્માનું જે વિશુદ્ધ ખરું પરમાત્મમૂલ સ્વરૂપ. તે સ્વરૂપનો અનુભવ થતાં જે આનન્દ થાય છે તે છે. આ આનન્દ પરાર્થ-વિરોધી નથી, ક્રિયુ પરાર્થ-ઉપપાદક છે.

પરંતુ આત્માને પોતાનો આત્મા સમજી લઈ ત્યાગ કરવાથી કર્તવ્ય આચરણમાં શી ઠાનિ આવે છે એ અમારાથી કદાપી સજાતું નથી. અન્ને પરાર્થ સ્વાર્થનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે એમ, સ્વ શબ્દનું, સ્વપરતું વિવેચન પદાનમાં સીધા પછી કદી સજાશે નહિ. કારણકે વેદાન્ત જ્યારે પરાર્થને સ્વાર્થરૂપે નિરૂપણ કરે છે ત્યારે એનો આશય "Universal Benevolence" (સર્વાર્થ-વૃત્તિ) ને "Enlightened self interest" (સહી સર્વાર્થ વૃત્તિ) માં પર્યાવસાન પમાડવાનો નથી. પરાર્થનું સ્વાર્થરૂપે,

નિરૂપણ વેદાન્તમાં જુદા જ તાત્પર્યનું રસ છે. અને પરનો અર્થ પરિણામમાં સ્વાયં જ છે એમ વેદાન્તનું હૃદય દોત, તેા 'જ્ઞાનસુધા'એ અતાવેલું દ્વયજ્ઞ સાચું પડત. પણ રસ અને પર ઢિભયનું, એ જાનેથી પર અને અંતરમાં રહેલા ભગવદ્ગુણી નર સ્વાયે, તાદાત્મ્ય છે, અને એ તત્ત્વ સર્વનું આત્મ (સ્વ) જૂન તત્ત્વ છે એમ રસ અને પરની એકતા પ્રતિપાદન કરવામાં વેદાન્તનું તાત્પર્ય રહેતું છે. આમ વિચારતાં રમણ જ છે કે સર્વનું આત્મજૂત જે અદ્વય પરમાત્મ તત્ત્વ છે તેનો આક્ષાંત-કાર સ્વાયંત્યાગમાં થઈ શકે છે અને તેથી સ્વાયંત્યાગને અદ્વૈતવેદાન્તમાં અવકાશ સારી રીતે રહે છે.

૧૧મી સ્વાયંત્યાગ કરી હતી—કરશ્યુમાં આનંદનું એ એ ભેખક છટ મળે છે. એ વાતની ઉપપત્તિ પણ પરના આત્મા ને સ્વાયં આત્મા સાથે એક થયાં સિવાય થઈ શકતી નથી. સ્વાયંત્યાગમાં આત્મતોય થતો ન દોષ તેા સ્વાયંત્યાગથી આનન્દ કેમ આવે? પરના આનન્દથી પોતાના આત્માને આનન્દ ક્યારે થાય? ક્યારે પોતાનો અને પારકાનો આત્મા એક અભિન્ન અનુભવાય ત્યારે. 'અભિન્ન અનુભવાય' એટલે તત્ત્વત અભિન્ન અનુભવાય એમ અર્થ છે. આ તાત્ત્વિક અભેદ આપણા જ્ઞાન નીતિ આદિ સર્વ વ્યવહારના મૂલમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. આ અભેદ વિના પદાર્થ પદાર્થની સાથે સંબંધ ન ધરાવી શકે, અને જડ ચિદાત્મક સર્વ જગત વિશીલું થઈ જાય. પદાર્થને એક એકથી સર્વથા ભિન્ન માની એમની વચ્ચે સંબંધ માનવો એ અચુક છે; કેમકે પદાર્થ ભિન્ન હોઈ પછી સંબંધ થતા નથી, પણ સ્વભાવથી જ સંબંધ છે અને આપણે કેવલ આપણી ભેદમતી કલ્પના (abstraction) વડે જ એમને વિખૂટા પાડી ભિન્ન માનીએ છીએ: પરંતુ તેઓમાં ભેદ નથી આ વાત વેદાન્ત ભેદર્થ અભેદરૂપે—એટલે વ્યાવહારિક ભેદની પાછળ પારમાર્થિક અભેદરૂપે—પ્રતિપાદન કરે છે.

જ્ઞાનસુધા કહે છે કે "એ અભેદ જ્ઞાનથી સ્વાયંત્યાગની વૃત્તિને ઉત્તેજન મળતું નથી" અમને તેા લાગે છે કે જે વખતે આ વાક્ય લખાયું તે વખતે આથી તત્ત્વજ્ઞાનની બીજી કેટલીક પરિભાષા ઉપર પણ કેવો દયા પ્રકાર થાય છે એ વાગ તદ્દન સુસાઈ મજ છે. અથા જ્ઞાન-સુધામાં "આત્મધાત" અને 'આત્મપોષણ' એ નામે બે ઉત્તમ વિષયો આપ્યા છે જેની પરિભાષામાં સ્વાયંત્યાગ રો "આત્મ પોષણ"માં અને સ્વાયંત્યાગરશ્યુ એ "આત્મધાત" માં આવે છે આ રથે "આત્મ" સંબંધના પ્રયોગથી સ્વાયંત્યાગની

વૃત્તિને ઉત્તેજન મળવામાં કાંઈ બાધ આવે છે । “Higher Self” અને “Lower self” અથવા “True Self” અને “False self” અથવા “Rational self” અને “Irrational self” એમ વિભાજ પાડવા પછી Higher, True Rational self નો જે અર્થ (ધ્યાનનો વિષય) તે સ્વાર્થ અને Lower, False, Irrational Self નો જે અર્થ (ધ્યાનનો વિષય) તે સ્વાર્થ:—આ લેખકની તકેસરણિએ ચર્ચાએ તો તો પરમા આત્મશુદ્ધિ શાખી પરાયે પરાયણ્ય થવામાં હોય છે એટલું જ નહિ, પણ પરમા આત્મભાવ શાખી પરાયે પ્રવર્તવું એ પણ ખોટું જ છે. પરમા પરમાવ-બદ્ધે દુશ્મનભાવ શાખીને એવું ઠણપણ કરવા પ્રવૃત્ત થવાય તો જ કર્તવ્ય કહ્યું ગણાય ! કેમકે આત્મભાવ પણ કાંઈક તો સ્વલક્ષી છે જ. અને નથી ધારતા કે જ્ઞાનસુધાના વિદ્વાન લેખક આટલે સુધી પણ જવા ખુશી દોષ, શરે અને દર્શવિલા એસના અને આપણા મત વચ્ચે જે ભેદ છે તે પણ તેતાં સ્વાર્થ અને પરાયેના વિરોધથી નહિ પણ સર્વાર્થ અને પરાયેના મેદથી મપાય છે એમ કહી શકાય; અને જ્ઞાનસુધાનો પ્રકૃત વિષયમાં સર્વ મમ ‘૨૧’ શબ્દના જે જુદા જુદા અર્થ વચ્ચે વિવેક ન કરવી માથી ઉદય પામે છે એ આથી સ્પષ્ટ છે. આ પ્રમાણે આપણા સૂત્રાર્થ ઉપરના ત્રણ આક્ષેપનો પરિહાર થતાં નીચેના સિદ્ધાન્તો અબાધ સ્થાપિત થાય છે:—

૧. દષ્ટિ-એટલે-જ્ઞાન-શબ્દના અર્થમાં જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ ત્રણેનો સમાવેશ કરવાનો છે.
૨. તિરસ્કાર-હનનાદિ ક્રિયા, જે સાધારણ રીતે જોતાં પાપરૂપ છે, તેમાં પણ કર્તવ્યશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં ભગવત્સાક્ષાત્કાર થાય છે.
૩. સ્વાર્થત્યાગમાં અબોધાનુભવ થઈ શકે છે, અને તેથી કર્તવ્યપરાયણ્ય થવું એ પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં નિર્દોશીલા “તત્ત્વમાસિ” આદિ મહાવાક્યાયના અનુભવને વિરોધી નથી, કિંતુ અનુરોધી છે.

વાચનારને સદૃજ લક્ષમાં આવી મયું દર્શી કે આ ત્રણ સિદ્ધાન્ત એજ મીમંસુ ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશનો પણ મુખ્ય સાર છે. અને એવું સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે જ આ વાર્તિકમાં અમુક ત્રણ આક્ષેપોનો જ વિચાર કરવા પત્ત થયો છે.

(મુદ્દર્શન, એ ઈ. સ. ૧૯૬૬.)

લખા ભગેતના છંપા

કવિ અને કવિતા અંગ

માક્ષરોના વાહા કષ્ટ પડયા, ત ત્રીઓ રરધોડે ચઢયા,
નિલ્ મિત્રોના કરે વખાણ, અન્ય બધાની દાણાદાણ;
લખા એ સમજી લેજો સહુ, ઘેર દીકરી ને પરધેર વહ । ૧

x x

તુ તારો નિરખી લે વેશ, કા બની બેસે આપ મદેશ ?
પૂમડુ કાને ખોસી કરે, તેથી નહી અતારી કરે,
સરવર તીરે મઠ પણુ જાય, લખા ન તે સૌ દ સ ગણાય । ૨

x x

સહજ વરો વાણી ચૈતન્ય, તેા જ અને કવિતા ત્યાં ધન્ય,
ધસી ધસી દે છેલી કપાળ, કવિતા નહિ ઉતરે કો કાળ,
લખા પ્રયત્ને પૂતળુ' ધાય, પણુ નહી' અદર જીવ મૂઠાય । ૩

x x

કોણ વાદળમાં વીજળી બરે ? કોણ ઠરણીને અંગુળ કરે ?
ક્યાંથી સુગંધ પામી કરતુરી ? કેમ ઇંધુને મળી માધુરી ?
મેધે કેમ ધનનું સૌન્દર્ય ? લખા એ સર્વસહજ આશ્ચર્ય । ૪

x x

બારી જખરા કરે પ્રયત્ન, નહી' બને કુદરતનું રતન,
સાક્ષરતા મથી કવિતા કરે, પણુ પેલી રવિતા નહી વરે;
લખા ન મર્મ જીરે આજિયો, આગને તે લે કોણ વાણિયો ? ૫

x x

સોળ રવરો વ્ય જન છત્રીશ, વાણીનો વિસ્તાર વણીશ,
જ્યાંના ત્યાં મહી રહે ગૂંથેલ, તે તો સૌ ધાન્વીના બેલ,
લખા ત્રેપનનો હોડે પાર, ત્યાં વાણી વીજળી અમકાર । ૬

x x

કવિ થયો તો વાણી જીત, માફી તો વાણીની રીત,
બાવ વિચાર ને કષ્ટન નવું, નહી કો પણુ ઉચકાવે બવું;
લખા વાણી સિદ્ધિ એક પામ । કર્મા રામાયણ વિજ્ય રહે રામ ।

x x

જલુ શુભુથી કવિતા, વિસ્તાર, ભાવ કલ્પના અને વિચાર;
પથુ આત્મા તે છે રસવાણુ, તે વિષુ એ મૃત દેહ પમાણુ;
લખા કાવ્યનું એ ચૈતન્ય છે જડ જેવાં લક્ષણુ અન્ય. ૮

x x

હું નહીં સાક્ષર કે વિદ્વાન, કવિને રહે કવિતાનું જ તાન;
મુજમાં કાવ્ય ને કાવ્યે હું'વ, એ અદ્વૈતે પર ન કહું'વ;
કવિ થવે તે કવિતા, લખા ! કવિતા લખે તે કવિ નહિ સખા ! ૯

+ +

કવિની કવિતા એવી જાણુ, રવિની રાતિા સિદ્ધ પ્રમાણુ;
સરજમાંથી કિરણો ફૂટે, સાગરમાંથી મોજાં જોડે;
કિરણો પકડી ભેગાં કરો, મોજાં ઝીલી ખાડો ખરેક.
નહીં એ રવિ કે સાગર થાય, લખા ખરા કવિ એમ પરખામ. ૧૦

x x

કાષ્ટ કહે પછે શું યાય ? રસ વાક્યજ કવિતા કહેવાય;
કા કહે કવિતા અર્થપ્રવાહ, જેમ તેમ મોઢવી પડ્યું રાહ;
કા કહે શુદ્ધ કવિતામાધુર્ય, કા કાખે ડાલનમાધુર્ય;
લખા અશક્તિનાં એ વેવલાં, વૃષ્ટિ કરે છે શું નેવલાં ? ૧૧

x x

બિડનારો આકારો ચઢે, તરનારો પાણીમાં પડે;
લડે ન વાયુ કે જળસાય, નિજ નિજ કળા દસે નિજ હાય;
પછ ન બંધન કવિતા તણા, લખા એ તો રાડ્યાં કવિપણાં ! ૧૨

x x

કવિપદ લેવા મંથન કરે, પછ વાણી સિદ્ધિ નહિ વરે,
કવિ જન્મે ત્યાં કવિતા ફૂટે, કવિતા ફૂટતાં વાણી છૂટે;
નહીં ખેલે છબે છવતી, લખા એ વીંત ચીતરી સરસ્વતી ! ૧૩

x x

ચિત્ર ચીતારો જે ચીતરે, કલ્પનમાં રહ્યું જીતરે કરે :
રંગ પૂરે કે રેખા ઘાટ, અધિે વરચું ઉતારે પાટ;
શું ચીતરું તે ખોજવા પડે, લખા ચીતારો તે શું રહે ? ૧૪

x x

કુનિયા અસલી રૂપ જખ્યાય, સૃષ્ટિ અને બહાંડ લખ્યાય;
વૃષ્ટિ અને વરસાદ રાકડા, ચિયા અને વાવૃષ કાકડા,
સાક્ષરતા થી યુજરાતીમાં ? લખા સીતા રૂડી કે ક્ષાતિમાં ? ૧૫

नथी होय गुनर जनतरो, भार वयो साक्षरतो धरो;
गुंगो बोले आभुं अज्ज, नदीं समणे जन तेतो शब्द,
लोकहृदय नीरस शे' हवे ? पुस्तु बोले तो सहु सडे;
पडे पडे बोलावे कर्माय, सभा ओठ गुंजानी माय ? १६

x x

महासाक्षर योगाने शीर, सात वर्षे राधी रडे भीर,
साक्षर पदले हाक्षर बरी, जय जणे नदी ते उतरी,
रोडां जहु आवे ' ज ' वयेट, नाम जहुं पाडयुं सोनेट :
सभा भिमानी बोस अे माय, तेने हेम उाभुं हवेवाय ? १७

x x

जया परजुवा घेसाभाह, जूव्या ससरानुं धर कर्माडी ?
जनैया बोलाव्या पुडे, आले आले ने भार्ग न भूटे,
सभा घेसानी जने जवुं, जूणे मरीने हडधूत यवुं. १८

दशविध विवेक अंग

दशविध हडुं विवेक हवा, मुजुणे सक्षु जूनानवा;
रक्ष हडो पक्षु जतो धष्ठी, अंदन पावण योरिया तष्ठी.
३५ रज ने जुजवा बोस, सभा कर्मा भुषि ने तक्षर्ता तोस ?

x x

धूसविवेक छे अछीं धला, हागविवेकनी नदीं मथ्या;
धृषलाविवेक पक्षु जहु दीसे, आजविवेक निज जण दीसे;
दोहिलविवेक अजुयरा, सभा सर्धविवेक सुरा

x x

पठविवेक छे डेटला, शियाणविवेक पक्षु तेटला,
भकटविवेक जहु डूरे, पक्षु अे डोर्धनु शुद्ध न हरे,
सत्यविवेक छे जहु गुज, सभा जतावुं सौनी यल-

x x

धूसविवेक सत्य न वरे, सदा अध जाये रडे मरे,
छे अंतरभा तेगेदेष, हूड पदी छपलवे कतेस,
दीन विजवर्मा बस निज जुवे, सभा अे रजनीर्मा रज धूवे

x x

कणाविवेक होय यगुर, इरथी विष जतावे धर;
निज जेवा जहु बेगा हरे, शोरभडारे पानां बरे,
ओठ युधे ने राजु माय, सभा अे राड पासे शे न्याय ?

વૃષભવિવેચક સહુ તે કહેવાય, રકંધે માફું ધસડયો જાય;
પછળથી ગુરુ ખેંચે દોર, ઉપર મારનું નૃત્ય અધોર;
મુનિ શા બકબ્યા ડોલે ફૂલી, લખા એને સુખ પારખી છુલી !

ખાજવિવેચક કહીયે અસો, બેદઅબેદ ન સમજે ઠંશો;
ખજિષ્ઠ ખરો પણ રહે ખહુ કુર, મારી દે લધુ કોમળ ઉર;
છે વનરાજ સમી નિજ રીત, લખા એ ગળિયા બૂઠ્યા બીત.

કોક્ષિલ વિવેચક ઉર સ્યામ, પીઠે રહી છુપવે નિજ નામ;
ટહુકે ઉડતો કપરે ફરે, ઉત્તર દેતા વધુ ફૂ કરે;
અન્ય ઉપર ઢોળી દે દોપ, લખા ન કોષ્ટને દે સતોપ.

સર્પવિવેચકની એ જાત, શીખવે તેનીજ કરતો ધાત;
નિત્યે વાંકી વાતો કરે, એર બરી કીનામાં ફરે;
લખા છહુંદર એ કદિ બળે, કમ' પછી એનાં સૌ ફરે.

વરુવિવેચક કહિયે સોપ, પહેલું રાવનું ધુરકણ હોય;
દંત ચશી પંથી પર ધસે, કાચન મળતાં પાછો ખસે;
લખા એ અજવેરી સાક્ષાત, પણ વરુવિવેચકની એ વાત !

શિયાળવિવેચક ખધો ધણો, ખજતામાં ચઢતો ચોમણો;
કૂટિલપણે દાખે નિજ ગાન, છળે કેવતા મોડે માન;
વદે નહે પણ સ્વ સાર, લખા બામતા પણ નહિ વાર !

મહંટવિવેચક છે તેહ, લખલખની લાગી ખહુ લેહ;
સાર અસાર કે સત્ય અસત્ય, સમજ્યા વિષુ કરતો નિજ નૃત્ય;
લખા સુધી સૌ ચાંદાં કરે, મહંટકોટે મણિ શો ઠરે !

સત્યવિવેચક તે છે ખરો, જેને નહીં મદતો આફરો;
બ્યામ સમું છાષ રહે ગાન, દંસસમું ગુણુઆકક પાન;
નિત્ય વિવેકે સધળું કસે, લેખ—રઠરવ પ્રકારી રસે;
લખા ફળે ઉદારે વૃક્ષ, મત્ય - વિવેચક તે પ્રત્યક્ષ.

ખટલક્ષણથી ખાંધી પ્રધા, ખરા વિવેચકના ગુણુવધ',
સાચર, પૃથ્વી ને ફરકું, મેખ. દસતો ને સપડું;
લખા એ ખટના ગુણુ સધરે, તેજ વિવેચક ગુણુવધ કરે.

દુષનિધ અગ વિવેચક લખ્યા, નવે જામ એમાંનાં બક્યા;
નવસે મળજે નતી મળાય, ત્યારે સત્ય વિવેચક યામ;
નહિ તો લખા છે માયાકૂટ; છે ખોડા સ્તીપર કે ખૂટ !

અખો અને પ્રેમાનંદ

(હાર્યરસની દૃષ્ટિએ વેરાન અધ્યાતા એ પ્રાચીન પ્રદેશમાં એક રસિક જનની દૃષ્ટિને સંતોષે એનાં એ કુંવલામ છે અને એ કુંવલામ તે અખાનાં અખાઓ તથા પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો.)

પ્રાચીન કાળમાં, એક જ યુગમાં યજ્ઞ અગ્નિ આ એ કવિઓની પૂર્વે કે તેમની પછી પણ કોઈ સમર્થ હાર્યકાર પાઠ્યો નથી, તેનો બદલો એ ખનેએ મળીને સારા પ્રમાણમાં વાળા આપ્યો છે. આવા પ્રાચીન કાળમાં હાર્યરસના અરણ્યને વહેતું એ એએજ રાખ્યું છે.

(‘જ્ઞાનીને કવિમાં ન અણીશ’ એમ કહેનાર તત્ત્વચિંતક અખાએ કેવળ રસનિષ્પત્તિ અર્થે પ્રવૃત્તિ નથી કરી. એની કવિતામાં વિનોદ કરતાં કટાક્ષ મણો વધારે છે. એનો હેતુ વાચકને આનંદ સ્થાપના કરતાં વસ્તુની હાર્યજનનશતા દર્શાવવાનો વધારે છે.) પરંતુ એ કામ જે સચોટ, વેધક ને મર્મવેધી કટાક્ષદાર એ સાધે છે તેને લીધે એમાં કૃત્ય પ્રકારનો રસ વ્યાપોઆપ આવી જાય છે. જીવનના અજામ એકેએક પ્રદેશનું અવલોકન કરી, દૃષ્ટાન્ત, ઉપમા આદિ માટે તેમાંથી બહુલ સમુચિત વસ્તુની પસંદગી કરી હૃદયમાં એકદમ બિતરી જાય એની સચોટ વાણી વડે એ કમ, સમાજ, દિ, ગુરુઓ આદિના દબ ઉઘાડા પાડે છે.

(પ્રેમાનંદે કરુણ ને શૂભારની સિદ્ધિમાં જેમ અપૂર્ણ પતિમા દર્શાવી છે, તેમ હાર્યરસનું નિર્માણ કરવામાં પથ્ય એણે ઉત્કૃષ્ટ કલાચાતુર્ય દાખવ્યું છે. અખાની પેઠે એનો પ્રવૃત્તિહેતુ સમાજના દબ ઉઘાડા પાડવાનો નથી, પણ સમાજનું ચિત્ર આલેખી, તે વડે રસનિષ્પત્તિ માધવાનો છે.)

તાદૃશ, રસભયને આર્મિક નિરૂપણ કરી સર્વ કાષ્ટ માણી શકે એવા મધુર હાર્યપવાહને વહેતો કરે છે.

હાર્યને માટે એ વિવિધ પ્રકારનાં પાત્રો શોધી કાઢે છે, તેમને કઠંગી રિયલિટીમાં આપે છે, કવચિત્ જોજિયા તે આલાહોલા જેવા, તે કવચિત્ જ્ઞાનજ્યોતે પણ એમને ચીતરે છે. પરંતુ એ સર્વ પ્રસંગે પોતાના પાત્ર તરફના સમભાવ એ જળજી રાખે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યનો વિદૂષક આપણા પ્રેમભાવને પાત્ર થાય એવો બાબ્યેલ લાગે છે.

પ્રેમાનંદનાં હાર્યરસિક પાત્રો તે આપણને ગમી જાય એવાં છે જ્ઞાનની વાતો કરી પેદની જૂથ ઢોલવવાને પ્રયાન કરતો સુદામો; ગમજ કરતાં પેદતુ રથાન પ્રધાન છે તે 'અન્ને જીજ્ઞે સઠળ સંસાર' એવી અદ્વતન નહિ, પણ અદ્વતનતમ, સાહિત્યકારને પણ પુરા કરે એવી વસ્તુવાહી વિચારસરણી વડે પતિની સર્વ દલીલોનો સચોટ રદિયો આપી એ શરમાળ જીવને સહાય મેળવવા માટે પરાણે કૃષ્ણ પાસે મોકલતી સુદામાનીક પ્રત્ની.

દુનિયાકારીની રીતભાતથી અજાણ્ય પણ જ્ઞાનજિયાને બરોસે સંસારનું ગાહુ હાંક્યે રાખતો, દીકરીનું મોંસાણુ કરવા વૈષ્ણવજનોને સાચમાં લાષ્ટ મોસાળામી લાષ્ટ જવા માટે તુલસીપત્ર ને માલા સિવાય બીજી સર્વ સામગ્રીની ઉપેક્ષા કરતો, દીકરીના રોય ને સતાપે બનેતુ એકસાથે કારણ જનતો નરસિંહ મહેતો; એની મળકઠકા ઉડાડતી નામરી ન્માતની અીઓ.

દમયતીને વરંવા માટે પોતાને નળ તરીકે જોગખાવીને સતોષ ન માનતા, આપતુ નામ પણ બદલીને 'વીરસેનસુત' કહેતા કામગ્યાકુળતાથી જ્ઞાન જૂલેલા દેવો; એ જમાનામાં પણ પુનર્વંજન માટે ઉત્સુકતા દર્શાવી અકાળે જન્મી, પડેલા સુધારક હોવાની શકા જન્માવતો ખતુપથુ'.

પેટીમાં કૃષ્ણે છુપાવેલી શુભ વસ્તુ પેટી ઉઘાડીને જતાવવા માટે સુખદાને જાતજાતની લાલચ આપતી ને ખુલામત કરતી, તથા એમાં સતાડેલી વસ્તુ જજાણ જતાં આપેલી જ્ઞાનચ ને વચનો પર સરજતાથી પાણી ફેરવતી એની બાબીઓ;

અપૂર્વ રવામાનિકના ને સજીવતાથી અંકિત ગયેલી આપણા યુજ્જરાતની તે કાળની પ્રમાજીવનનો તાદૃશ ચિતાર આપતી પ્રેમાનંદની આ પાત્રસૃષ્ટિ સફળે જૂલાય એવી નથી. પાત્રાભેષન ને પ્રથમવર્ણન ને એ દ્વારા પ્રેમાનંદ હાર્ય નિરૂપણ કરે છે તે ઉપરાંત અપ્રેજમા જેને dramatic irony કહે છે તે યુક્તિનો પણ એ બહુ ચાતુર્યબયો ઉપયોગ

કરે છે. એમાં પાત્રના મનમાં કંઈ સમજે તે વાચક એમાંથી જુદો જ અર્થ તારવી શકે એવાં કિચ્છર્ષી વચનોના પ્રયોગ વડે એમાં ચતમકૃત સાધાર્યાં આવે છે. પોતાને હજુવાની પ્રતિભા લઈને આવતા દાનવનું ઠાસળ ઠાઠવા કૃષ્ણ વૃદ્ધ વિપ્રનો વેશ લઈ એને મળે છે, ને 'હું તો તારા પિતાનો ગૌર હું' એમ એને કહે છે, દાનવને આ છેતરતો તો નહિ હોય એવો વહેમ આવે છે તેનું નિરસન કરવા વિધવેશધારી કૃષ્ણ કહે છે 'હું જો તને છેતરતો હોઈ તો મને મામેા માપીનું પાપ, મહિષ યોધાનું પાપ. અરે ' કૃષ્ણે જે અનેક પાપો કરેલાં છે તે ગધાનો બાર મારે માથે!' આ વચનોથી શ્રદ્ધાશુ દાનવ બિચારો છેતરાય છે, પણ વાચક તો જાણે છે કે કૃષ્ણ સાચું જ કહે છે. પોતાના જ પાપનો ભાગ પોતાને માથે લેવા ઉપરાંત વિશેષ એ કંઈ કરતા નથી.

અખા અને પ્રેમાનંદ બન્નેના કારણ વચ્ચે ઘણો ફેર છે. પ્રેમાનંદનો કારણરસ જેને 'પરિહાસ' કહેવાય એવા પ્રકારનો છે. અખાનો 'ઉપહાસ'ની જાતનો છે. બન્નેના પ્રવૃત્તિ હેતુ પણ જુદા છે. અખાની રસનિષ્પત્તિ માટે, શ્રોતાએતું મન રંજન કરવાના એક માત્ર ઉદ્દેશથી કારણને આજો છે; અર્પો માનવજીવનમાં ધર્મ, રૂઢિ તરીકેના એવા કોઈ જ પેસી અચેતા દંભને ખુલ્લો પાડવા કટાક્ષનું સર્જન કરે છે. પ્રેમાનંદ કારણરસનો ઉપયોગ એના આખા કાવ્યને ઉપકારક થાય, અન્ય રસને ખુબ કરે એ માટે કરે છે; અર્પો એને યથા તરીકે વાપરે છે.

કારણ એ પ્રેમાનંદને મન સાખ્ય છે, અર્પો એને માત્ર સાધન ગણે છે પ્રેમાનંદ ગાગર પર ટકોર મારી મીઠા રજકાર ઉપજાવે છે; અર્પો હથોડાના સમજ પ્રહાર કરે છે; પ્રેમાનંદ જાતસ્વભાવમાં રહેલી નિર્જાનતાનું ચિત્ર રજૂ કરે છે; અર્પો મહિસની જેવું કૃદ્ધિ કરાવે છે. પ્રેમાનંદ રસ સર્જન કરતાં કલાકારને ઉચિત તટસ્થતા આવે છે, ચિત્તની પ્રસન્નતામાંથી એની વાણીનો પ્રવાહ વહે છે; અર્પો સમાજના ઢોંગ ને ઢોંગીઓને ખુલ્લા પાડતો પુષ્પપ્રહોષ અનુભવે છે ને લાવારસ સમે દગાડો વાદપ્રવૃદ્ધ વહેવારે છે. પ્રેમાનંદનો રસપ્રકાશ વ્યવહારસૃષ્ટિના પદાથીને અપૂર્વ રસે રસતી ને સુકોમલ ભાવ ઉત્તોજતી પ્રસન્નજ્યોત ચન્દ્રિકાના સરખેન છે; ત્યારે અખાના કટાક્ષનો તાપ, સૃષ્ટિનું સાચું ને વિરૂપ સ્વરૂપ ખુલ્લું ખુલ્લું પ્રકટ કરતા અર્પોના પ્રયંજન્યોત ભારકરના પ્રકાશ જેવો છે.

પ્રેમાનંદ અલંકારનો શાખીન છે. કથપતીના સ્વરૂપવસ્તુનમાં એ અલંકારોનો ઉત્પત્તો કરે છે—અને એ ઉત્પત્તો એવો મોટો થાય છે કે એમાં

પુષ્પના ટંગલામાં દેવતાની પેઠે, દમયંતી ચોતે ઠંકાઈ જાય છે. પરંતુ હાસ્ય નિર્માણ કરવા માટે એણે અલંકારોને ખાસ આશ્રય નથી લીધો. અખો તો હિપમા ને દર્શાવે વિના વાતજ કરતો નથી. એને જે જે કહેવાનું છે તે એ ગમે તે ખૂલે-પડેના 'કોઈ પદાર્થ', પ્રાણી કે વ્યક્તિને શોધી કાઢી તેનો દર્શાવે તરીકે ઉપયોગ કરીને સમજાવી દે છે, અને દર્શાવે તે દર્શાવતીકને 'ને' શબ્દથી જોડી ચમત્કાર સાધે છે. ચોમાસું ચરલો માટેલો સાંદ, (સામમામે બેસીને સૂઈની નિંદા કરતાં ધૂવડ),- ધરડો અથવા મળિયો બળદ, (પ્રસૂતિની રિધાતએ પહોંચેલી 'નાની નાર') કંઈ પાણી ખાધી તરવા મથતાં યુરુ, (આખનું) કાજળ માલે ધસતાં સાસુ વડુ ધત્યાદિ) પથુ, પંખી, માનવની ચેતનસૃષ્ટિ ઉપરાંત અંધારો કુવો, (સજાગવું) શહેર વગેરે જડસૃષ્ટિના પદાર્થો-જે બધા તરફ અખાએ નજર દોડાવી છે, આવા વૈવિધ્યભર્યા, જીવનના લગભગ એકેએક ક્ષેત્રને સ્પર્શતાં ધરમયુ ને સાંજળતાં વારને હૃદયને ચોટ લમાડે એવાં દર્શાવે અખાની પેઠે આપણા ખીજા કોઈ કવિએ આપ્યાં નથી; એટલુંજ નહિ, કદાચ આખી દુનિયાના સાહિત્યમા આવાં દર્શાવે એક સ્થળે મળવાં વિરલ હશે.

નેહું ટકા સરળતા તો અખો એનાં દર્શાવતની પસંદગી વડે જ પ્રાપ્ત કરી લે છે ને બકીના દશ ટકા ગૂજરાતી ભાષાના સચોટમાં સચોટ શબ્દો કાઢી પૂરા કરે છે. (પ્રિમાનંદ સચોટિત શબ્દો પસંદ કરવામાં ઉત્તમ કોશલ દાખવે છે; દ્વારારામ ગૂજરાતી ભાષાના શબ્દોમાં કેટલું માધુર્ય રહેલું છે તેની પ્રતીતિ કરાવે છે, જ્યારે અખો આપણી ભાષાના શબ્દો કેટલા ચોટદાર, ધારદાર, તાકવું નિશાન પાડનારા હોઈ શકે છે એવું બાન કરાવે છે. ઝોઝામાં ઝોઝા શબ્દો વાપરી વધારેમાં વધારે અસર ઉપજાવવાની એના જેટલી શક્તિ હજી ખીજા કોઈ લેખકે બતાવી નથી.)

એના જેવાં સચોટ ને ઉત્કૃષ્ટ સુત્રાત્મક વાક્યો (epigrams—શ્રી. શિરાજશાહ મહેતા જેને 'ગચ્ચરાક્ષિયાં' કહે છે તે) આપણી ભાષામાં ખીજા કોઈએ રચ્યાં જણ્યાં નથી. 'માટેલો સાંદ ચોમાસું ચરલો, વટકણી વડુએ દીકરો બપોયો; ' કહ્યું કશું ને સાંજળ્યું' કશું, આખનું કાજળ માલે ધસ્યું; ' ' ધમ' તણા અંધારો કુવો, ઝખડો ભાંગી કોમ ના સુવો; ' ' આમડાઉંટ અંત્યજની જણી, ધાણજી વેળુવ કીધા ધણી; ' ' યુરુ કીધા ને ગોકુળનાથ, ધરડા બળદને ધાલી નાથ ' ધત્યાદિ અનેક વાક્યો આપણી ભાષામાં કહેવતરૂપ, ચલણી સિદ્ધા જેવાં બની ગયાં છે.

ઉપમાકવિ અખાનું હાસ્ય

અખાની રસ ઉપજાવવાની મુખ્ય પદ્ધતિ તે વિત્તો ઉદાવવાની છે. ગમે તેવા સુદૃઢ મનોમતને એ બદ્ધ સરજતાઈ પ્રત્યક્ષ કરી દે છે એમાં એની આ ચિત્ર રચવાની શક્તિનો જ મોટો ઠાંભો તે છે ચિત્ર પણ આપણા અનુભવની સાદી વસ્તુઓની મદદથી ઉપમા, દૃષ્ટાંત, રૂપક કે એવો કાંઈ અલંકાર યોજીને ઉઠાવે છે માયાને લીધે થઈ અને જીવ એ જોની વચ્ચે ક્ષિત્રની આડશ થઈ એ સમજાવવા કાચના મંદિરની, અને માયાની સહતિનો ખ્યાલ આપવા સાગસામાં દર્પણોની એવું આપેલી ઉપમાઓ. 'અનુભવચિદ્રુ'માં આપણે જોઈ ગયા છીએ. એક હાસ્યમંદિરની ઉપમા જ અખાની ઉચ્ચ હાવ્યશક્તિનો ખ્યાલ આપના પૂરતી ગણાય.

અસમાન દેખાતી વસ્તુઓમાંથી સામ્ય શોધી કાઢવું અને નિરૂપવું એને કવિની મુખ્ય શક્તિ તરીકે એરિસ્ટોટલે ગણાવી છે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તે કવિના બાધમાં ઉપમા એ પ્રમુખ અસ્ત્ર છે) આજ વાત આપણા એરિસ્ટોટલ, આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રે 'હાવ્યાનુસાસન'માં હવ સાધર્મ્યમુપમા શબ્દોદ્ધારા કહી છે સાધર્મ્ય બતાવવું એટલું જ નહિ, તે 'હવ' પણ હોવું જોઈએ એ એમના કથનની વિશેષતા લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે

ઉન્મત્ત મનને ઠેકાણે લાવવા સાધક યોગ કરવા એસે છે. ત્યાં બહુ 'કાંઈકાં જોઈ પેસી જવા જેવું થાય છે. ત્યાં અખાએ મનને 'હટી ધેવું' સાધે સરખાવ્યું છે

જેમ છટી ધેવું મારતી ફરે અંધારે ભાષે દવ વિસરે.

અખા તે અછી કર્યો વપાય, ત્યાં સિદ્ધિપી લાગી બગાય. (૧૪૦૬, ૬)

પેલી રખડુ ગાયનું જોર કાર્ષિક નરમ તો પડ્યું, પણ બધનમાં કની એવામાં એને બ્રહ્મની મવી પીડા વળગી. એટલે કે સાધકનું ઉન્મત્ત મન એકાન્ત યોગસાધનાથી કાર્ષિક થાઈ તો થયું, પણ ત્યાં એને 'સિદ્ધિ' મટકો મરવા લાગી સાદી ઉપમા અને સાદું રૂપક યોજીને કવિએ પોતાની વાત લીધયા ચિત્રાકિત કરી બતાવી છે

(મૂખ અને પડિત બને સરખા છે એ વાત એ ઉપમાથી કહે છે

જેમ શિલા એક ટાળી ધીતરી અણપડી ખીજ મેડે લારી
એ નાખી જીડા જળ વિષે પણ સરખી જેઠ વરવા વિષે
પડિત મૂખ સરખા નીવડે (૩૬૮ અ, ૭)

મોટાઓના વચનોની એ ઉપમાથી રેવડી ઉઠાડે છે.

“ જેમ તલમાં દોહરા લગ્યા,
પંચ ન યાચ ન યાચ ધાણી, કહે અખો એ વાતો બણી, ”

બ્યાસ અને વેશ્યાને એ જોડાજોડ મૂર્ખા કે છે:

‘ બ્યાસ વેશ્યાની એકજ ધેર, વિદ્યા બેટી ઉછેરી ધેર;
બ્યાસ કયા કરે અને રહે, ભણે દ્રવ્ય અદરેકે જડે. ’ (૧૩૭ અ. ધ)

બ્યાસે વિદ્યા અને વેશ્યાએ બેટી, અથવા બ્યાસે વિદ્યારૂપી બેટી, ઉછેરી એમ અર્થ જોઈવી શકાય. એ રીતે લાકરથી અખાએ ઉપમા યોજી છે.

ઉપમા ચોળવામાં અખાની એક વિલક્ષણતા છે એ ‘ જેવું ’ ને ખરો ને ‘ ને ’— ‘ અને ’ મૂકીને દષ્ટાંતની માળા રચતો હોય એવો ઠાક કરે છે. ઠા. ત. (‘ વેશ, ટેક છે આડી મલી, પેઠો તે ન શકે નીકળા ’) એમ એ કહે છે. વેશ અને ટેક તે આડી મલી ‘ જેવા ’ છે એમ એને કહેવું છે. આ પ્રકાર એને સારો ફાવતો લાગે છે.

અણુસમન્વયા છવ ને ખીલુ ઝાંખડું, જ્યાં દેએ ત્યા વળગે ખરું.

કુણ્ડિ છવ અને કપાસ, તે પીદમાલો’લા નાવે રાસ.

અજાની ને ભાંટ બગડું, ડાહ્યુ મૂકે નહિ મુખપકડું ’

‘ એક ’ આ અને ‘ ખીલુ ’ પેશું એમ કહીને ઉપમા ચોળવાની પણ એને દેવ છે:

(‘ એક અરીણુ, બીજે સંસારી રસ, અધિક કરે તેમ આપે ઠસ. ’)

અખાએ ઉપમાઓ વાપરવામાં છૂટો હાથ રાખ્યો છે. જોકે એમને હાથમાં ‘ સાહિત્ય દર્પણ ’ રાખીને તપાસવા બેસવામાં અન્યાય થયો. અખાને અલંકારની પડીલ ન હતી, કારણ કે એ કહે છે તેમ—

‘ અખા એ વસ્તુ જંગાને જાળ, ત્યા ઉપમા તે માયાની ટાળ ’

છતાં માત્ર-ઉપમાની કેટલીક:—

(જ્યમ નાર નાનડી હવું ડરૂનું) વળતી વાધે નહિ અદ્ભુત,

દુ’ખકું જ્યમ માટેયું મરે, જે તે પેસે તે હો તરે.

પારો મુલો તે રાગ નિગમે, પછે જાળન જો’ણું તે જમે.

ત્યમ નિરાસી મયે નારાણુ.

અખા ખસ જેમ સ સાજી યામ, ધસી ફેરી તો સમૂળી જામ.

જેમ વાયાની વળણિ લાગે લાપ, પણ ડાણું જમણું ન ગણે વાપ.

ત્યમ જાય નીચ ન ગણે નારાણુ.

વધે લદરી વાગે છુલ્લુલા, બિંદુવિહાર ઉદ્ભવે નહિ કલા.
 એમ પરમાત્મા ભણે પિંડ,
 જેમ જિંભાટે લાજન કાચું રણું, ન સચું કામ માણીયું વણું.
 જેમ જાડો ફૂલો ને ફાટી જાયું
 જેમ આંખનું કાજળ ખાલે પરચું,
 જ્ઞાન વિતા લાગિ તે અચી, બસતે શ્વાને જેમ જાડે નચી.
 જેમ હણ આવી આંધણમાં ઉઠજે, તેમ અણૂંવ તેથી નવ બજે;
 તેમ મુખ દુઃખ સપળા છવને, તેમાંથી કાંઈ નથી ચિવને,
 પાને પોષે લખિયા દરિ, જેમ વેણુમાં ખાંડ વિખરી;
 ઘતે ખાધી છાંડ ઘઈ,

છેલ્લી છંપમા ફેટલી આકર્ષક અને સંગોટ છે.

અખા પાસે અવલોકનશક્તિનું બાયું અપ્પૂટ છે, તેમાંથી રૂપક અને
 દષ્ટાંતની મદદથી અખાએ ધણાં સુંદર અને ચમત્કૃતિયુક્ત ચિત્રો
 દર્શાવ્યાં છે. આ ચિત્રો માત્ર ગ્રામજીવનની સૃષ્ટિનાં જ છે એવું નથી. 'દેન
 ઉછળતી ને રહેરો ગજે' (ઉછળતી—શબ્દથી ચિત્ર કેવું જાડી આવે છે
 એ જુઓ!) થી માંડીને અનળપંખી કે દુમાયુ પંખી (૫૮૮) સુધી
 એની કલ્પના કરી વળે છે. એની કવિતાના અલંકારો પરથી કેપાય છે કે
દેહ છવનના અખાના અનુભવનો ફલક ખીજા કોઈ પણ કવિ કરતાં
સંકુચિત નથી. બહુ જ સરળતાથી સામાના મનમાં હસી જાય એ રીતે
 એ કાખસો ગોઠવી દે છે:

મરવાં પહેલાં બને મરી, અણુ હાલ્યું જળ રહે નીવરી.
 અખા હુંસરને નેં ઉતરે, લાંબો દતિા, વહેલો ખરે.
 તો અખા તે દરિગું રી હોડ, દરેણીથી ઉબજો તે કોડ.
 અળયું નથી અખા યું કળો, આકાશને કેમ લાગે સળો ?
 ને જે રે લાઈ વાવતું મૂળ, પેઠ ચાળા ઉપખળ્યું રાળ.
 નાનાં કાઠયે સપળા પિંડ, મણુ દલિએ વેરાટ બધીંડ.
 પોતે પોતાને કરવો સાઈ, એ તો અખા રતાંનલ વાઈ.
 અખા બાજકની પેરે યણું, ધોરં સારું મનાણું મણું.
 અખા માયા કરે ફળેવ, ખાલો ખાંડ ને ચાવલો રેલ.

આવાં પાણીદાર વણુનો અખામાં ઠેર ઠેર મળે છે. પૈસાથી
 જ પૈસો આવે છે તેમ આત્માથી આત્મા મળે; વ્યાજ જેમ છટા
 વચર ચૂકવી સકાય નહિ તેમ સંસ્કૃતરૂપી મૂંડીની સાથે પ્રાકૃતવું
 છડું પણ જોઈએ; બહત તો તે જ પ્રીછી બજે, ફાતરાં જાંને

ન તાંકુલ તલે; મલિનતાથી ફાવવા ઇચ્છનારા જૂસી ભય છે કે ' મેલું વહેલું' ફાટી જાય; આધિજીને પાપરતા વાલું વાય, આધિજો સસરો; તે શબ્દ વહુ, ઠયા સંભળવા ગયા, ત્યાં પેલાંએ ઠલું ઠાંધ ને એ સમજ્યાં ઠાંધ ને આંખનું કાળજી ગાલે ધસવા જેવું કરી આઘ્યાં;—રજેરે ધરમથુ પરતુઓની મદદથી અને ધરમથુ વાણીમાં અષો કેમ ફાખલા પ્રયોજતો તે ખતાવે છે પ્રમંથી પણ એ ધણીવાર કામ ફાટી લે છે; વૃદ્ધપણે ધર્મ સાધવા જાઓ છો, પણ ' કોણું કાપક સોઠો ચાય ? પ્રતિબિંબ કેમ જિંબને લકે ? ' તું તીરચ કાં સામું જાએ, કાં પોતાને પ્રતિબિંબે રુવે ? ' યુતળીને કેમ જુએ ચક્ષ ? ' સાગર આગળ શું ફૂટે ફૂપ ?

આ રીતે એણે ઉપખલેલાં ચિત્રોમાં અખાની લાક્ષણિક શક્તિ જોઈ પરકાષ્ટાએ પહોંચેલી જોવા મળે છે એવું ઉદાહરણ તે, નીચે પડ્યાયો જાળમાં બસે પડે પણ પંખી તો ઉપર મુક્તપણે જીડયું જાય છે એની સાથે યાનીની ઠળાની કવિએ કરેલી સરખામણીમાં મળે છે:

' પખી જોલાયો પડિયા જાળ, પણ પોતે જડે અલગ નિરાળ;
અખા યાનીની જોવા કળા, વત્યાં જાય તે ઉપરછલા.

અને એવું ખીલું ઉદાહરણ મોતીના વેદમાં વીજળી પરોવવાની એણે કરેલી પ્રગલ્ભ કલ્પનામાં મળે છે.

કયાથી અવસર પામ્યા વળી, મોતીવેદે પરોવા વીજળી ?

કેવું મનોરમ ચિત્ર છે ! આપણને એ જાણે કે પ્રતીત કરાવે છે કે મહાન કવિએ ઉપમા આદિ અલંકારને તેજસ્વિની કલ્પના વડે ગૂંથે છે ત્યારે મોતીમાં સૂતરથાને વીજળી પરોવી દેવા જેવું આશ્ચર્ય જ કરી રહ્યા હોય છે. આ એકજ કલ્પના અખાને નિર્વિવાદ કવિજ્ઞનેા અધિકારી ઠરાવવા જાસ નથી ?

(અખાનું ખડખડાટ હાસ્ય એ આપણા સાહિત્યનું મહામૂલ્યું ધન છે) મરણ અને સંચોટ વાણીમાં અંતે ધણુંખરું તો હાસ્યજનક ચિત્રો દોરીને જોવા એણે હાસ્યરસ જમાવ્યો છે તેવા આપણા સાહિત્યમાં બહુ જોલા લેખકોએ સિદ્ધ કર્યો છે. અખાની પૂર્ણજનની રચનાઓ, એકલા ધાર્મિક જ રંગો નહિ પણ સમગ્ર સામાજિક સ્વચાઓના કલો સાથે પ્રહારાત્મક ટીકાંરૂપે ચોતખ છતી. એટલે આજની કૃતિઓમાં ઉપહાસ અને કટાક્ષના રૂપે જ હાસ્ય આપણને મળે છે. આત્માનુભવની સહરતા અનુભવ્યા પછી એના હાસ્યનું રૂપ પણ કુદરતી રીતે બદલાઈ જાય છે. અષો લોકપ્રિય છે તે

પ્રથમ પ્રકારના દારૂંચને લીધે, પણ એની 'ગોટાઈ' તો બીજા પ્રકારને લઈને જ છે એમ કહેવું જોઈએ.

પહેલાં આપણે પ્રથમ પ્રકાર જોઈએ. આ કદાચ પ્રથમ પ્રકારનો અને અદ્ય દારૂપૂર્ણકના ઉપદાસનો પ્રકાર ખેડવામાં અખો અજોડ છે એમ કહી શકાય તેવું મળે. એના નમૂના કયા ગૂજરાતી બાણકને કહે નથી !

(વિલક કવતાં રેખન વદ્યાં, જખમાળાનાં તાકાં ચર્ષાં,

કથન સુણી સુણી શૂર્યા કાન.

એક મૂરખને એવી દેવ, પાવર એટલા પૂજે દેવ.

પાપી દેખી કરે સ્નાન. ઠલસી દેખી તોડે પાન.)

વેપલુવ લેખ ધારીને ફરે, પસાદ ઠાણે પત્રાવર્ણા બરે.

રખિયા ધાન વખાણતા જલમ, જમ પીરસે તેમ જાણાં ખામ.

ધીતૈન તાઈને તોડે તોર, અખો કહે લુલાનીવં જોર.

ન્ટાયા પેાયા ફરે કુટકા, ખાઈ પીને યયા ખુટકા.

મારી મૂઠ મુખ વર્ષા યોલ, કાલ વાગયે ટીલા ઢોલ.

અખા વરણાગી વણુથી જીયે, શૂરાં ભજન ઉધારાં યયે.

ખાટા ચેને નૈ ખટી વળે, કાં ધાટા યે ગાંવિદ્યા ટળે ?

(ખટપટને ખટપટવા દે, ઠં અળગે આવી પ્રીછી યે.)

જગો ઢોલ ધણા ગડગડે. ત્યાં સીણી વાત કાને નવ પડે.

જ્યાં જોઈએ ત્યાં ફૂટફૂટ સમિ સમાન બિંદા પૂડ;
 ઠાઈ આવી વાત સુરજની કરે, તે આગળ જઈ ચાંચળ ધરે.
 અમારે દબર વરસ અધારે અર્થા, તમે આવા કાલા ક્યાંથી યયા ?
 દેહાકિમાન હણું પા રોર, વિધા બહુતાં વાંચું રોર;
 ચરયા વરતાં તોહું યથો, શુભ યથો ત્યાં મલુમાં અથો.

આવા ' કાલા આગ્યા તે બૂલા જાય ' (૨૧૪ જી) એવા મહાપુરુષોની
 એવું કીક કીક ખખર સીધી છે.

ગાન એક પંક્તિથી રસિક રીતે અર્થનો ઉભસ કરી દેવાની અખાની
 શક્તિ ' જીંચમાં રામ ખમલો નથી બચો ' (૩૭૦ ધ) એવા કાખલાઓમાં
 દેખાય છે.

' સગરી સંસ્કૃત શું બણી હતી બાઈ ? કયા વેદ વાંચ્યા કરમાબાઈ ?
 બ્યાધ તે શું બરથોંતા વેદ ? મણુકા શું સમજતી હતી બેદ ? (૭૧૬-અઈ)

એવા સીધા પ્રશ્નોમાં પણ એજ શક્તિ છે. કયા કરનાર બ્યાસો વિશે
 એ પૂછે છે તે કેવું સચોટ છે !

જે બહુ વાંચ્યાની પેર, અખા, કાં ન વાચે ચોતાને ઘર ?
 અખા વેલી કેમ ટાળે બ્યાધ, જે નિત્ય વચિ મંરદાની કયા ?

ઠાઈ વાર એકાદ ઉઠ્ઠગારથી સહીઓથી ચાલતા આવતા ઠાઈ વહેમનું
 હારવારપદ રૂપ ઉઠાડું કરી દેખાડે છે.

પશુ મૂલો શે જૂત ન યાય, અખા માણસ અવગત કહેવાય ! (૫૧૦ જી જી)

અને મૂર્તિ પૂજાને સંબંધાવવામાં તો એવું આકી જ મૂઢી નથી:-
 સજીવએ નજીવાને ધરથો, ને સજીવો કહે છે કે ' મને કાંક દો !'
 આ અખો બચત એમ પૂછે છે કે તારી તે બિંક ફીડે કે ભુ ?

ઠાઈ વાર નમોકિતથી-પણ એ અર્થબોધ કરાવે છે:-

' મૂઢી વણુ કંઈ મહીપતિ વકા, મૂઢી વણુ કંઈ લોક જ રહા,
 મૂઢી વણુ કંઈ કરાવે મહંત, મૂઢી વણુ કંઈ ભેખ અનંત.
 મૂઢી વણુ કંઈ ધનવત મણુ, હોશ માણુકની નહી કંઈ મણુ,
 નખા રહેણી અંક તખ્યા નહિ એક, એમ એકદા-વહેણી મીડા અનેક. (૭૨૩)

અખાએ સામાન્ય વનરજાત ઉપર પણ હારવરસતા હર્યા દારા
 સારો પ્રકાર પાડ્યો છે. ખાસ કરીને જૂમ રવજાત (Mob Psychology)
 તું એવું કરવેશું' દર્યાન કેરશું' યથાર્થ છે !

' તારે વાર જેમ ચાક્યે સોર, ત્યાં ઠાણે કીડે તો ચાર, (૩૧૫ ધ ધ) -

એના દર્શનો પશુ હારવનક વિનોગી લગી પડે છે. 'સાગર આગમ શું ફેરૂં પ' (૬૨૮ જી) એના વિનો હદંગાપણા (The Laddicrow)ના એના ખ્યાલમા નિદર્શનરૂપ છે. ઉપરાંત.

'કરવો ભેરવ, ભય તાહારે ન કરિયે ધસતી'

અને

'કહે અખો એ બે ન બને સેવો કે તાલ' (પૃ. ૧૮૮)

એ પંક્તિઓમાંનાં દર્શાન અખાની આગતી શક્તિના હિતમ પ્રગાણાક છે. એ સામાની રૂપા કરતો કરતો પશુ દરયા વગર રહી શકતો નથી. એના કેટલાક નમૂના મળે છે: 'અખા બાળકની પેરે મધુ', બોમાં મરે ધરાયું મધુ' એ તો આપણે જોયું છે; પણ સોરઠામાં (૬૪) એક ખીણું ચિત્ર છે જે સંભારી સંભારીને છ મહિના મુખી કરી શકાય. ધીરેકથી એ કહે છે, 'અલ્યા તારે ગોઠ્યું સહિત ગણા મયો'!

અિમ કોઈ વાર અખો અટકારવ કરે છે, તો પ્રાચીન ટાલે ટચો મૂકીને મરડી ભય છે. હમણાં એને દાંત કચકચાવીને બોલતો આપણે સાંભળ્યોએ છીએ, તો પડીવાર પછી મૂઠમાં આડું આડું હસતો કેકડી કરતો એને જોઈએ છીએ. એક વખતે હાથમાં અખાના ખારમાં પાયેલો કરડો કરડો લઈને ઊભેલી એની દુઃસ્મૃતિ નજરે પડે છે, ખીણ વખતે છાત્રની બે પરસ્પર કયા સંબંધ વગરની મીઠોને એકાન્તે મૂકીને અખ-ધારી રીતે આપણને હસવાની કરજ પાડતો ટીખણી નેવો એ લાગે છે. નજરની પેટે આસાનીથી મગે તેમાંથી એ હારવ ખહાર લાવે છે.

'કેટલેક ઠેકાણે' એ કટાણ, જ્યાં એ માનવોની વિકૃતિઓથી અકળાઈને તીખો વાણીમાં છતાં પરમ સહાનુકંપાથી પ્રેરાઈને રુદ્રેલો હોય ત્યાં, પવ-નંબરી પ્રકોપની કાર્ટિએ પડેયે છે. અખાએ એ વરનો કટાણ ઠીક ઠીક જોડ્યો છે. કમળી કાર્ટિના કટાણનાં નમૂના પશુ અખામાંથી સહેજે મળા રહે છે: 'જેના ચિખ મહંબ અને ઘુડું કંબાર' (૬૫૪ જી) 'ખીલ ઘુડું ને ધાગ્યા વડુ' (૨૬૬ આ)—એને સાહિત્યિક પરિભાષાની સમવહનો ઉપ-ગોત્ર કરવાની લાવચેજ કટાણ કહી શકાય, જાણી છે શુદ્ધ માળાખાણી.

હારવ આપવાની એક મુખ્ય રીત બખાની એ છે કે જીડીને અધિ વજારે એવી, છતાં ઉપેક્ષા પામતી 'વસ્તુને' સમખ્યા ખ્યાન પર લાવવાનો પ્રયત્ન એ કરે છે; તો એ ક્રિયામાં ઉપદેશ કરતાં વિશેષ તો હારવનું તત્ત્વ પ્રવેશ પામે છે

એનું 'વઢેલીકે ને ઠટારી કડે' ચિત્ર જ જુઓ. માણસ મોટિથી વઢે છે, હાથથી મુક્કા મારે છે, પથ્થુ મૂરખો કમરે ઠટારી ખોસેલી છે તેનો ઉપયોગ કરતો નથી. તે એને સૂઝતું જ નથી આમ પ્રત્યક્ષ વસ્તુની પથ્થુ માણસ કેવી રીતે ઉપેક્ષા કરે છે તે નાહક દૃષ્ટિ થાય છે તે બતાવીને અખો 'સૂઝ'તું માહાત્મ્ય દર્શાવે છે. અખો એટલેજ સૂઝ. આ સૂઝનો અભાવ નિરૂપતા એ યાકતો નથી:

'૫૩૭'દો' નર માન્યો નરે, જોમ ખોસે તેમ ઉત્તર કરે.'

મૂળ તપાસી જોશું અખો, મારો ભ્રમ પૂર્યો મુજ વિષે (૬૯૫ જી)

'હાથથી નાખીને દૂર લેવા ગયો, જાણે શું વસ્તુ નવ હોય આવી.'

આવી અસાનની આડ ઉભો રહ્યો. (૫૬૭૦)

તું તીરથ ઠાં સામે જુએ, પોતાને પ્રતિબિંબે રુવે ? (૪૦૩ અ આ.)

આ ચિત્રો ઉપદેશનાં છે, પથ્થુ તે ચિત્રોમાં હાથની આછી ઝલક છે જ.

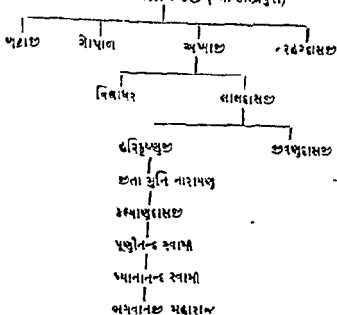
અને અઠી આપણે અખાની મુખ્ય સિદ્ધિના મ પદ્ધતિમાં આવીએ છીએ.

ભગવાનજી મહારાજ

અખાણની પ્રણાલિકા

કલ્યાણના જન્મસાનું ઝાઝ મહાત્મા અખાણ મુખી આવી ગીતે પરિચિ છે:-

૩૦ પરમહંસ સ્વામી શ્રી અક્ષાનન્દજી (શ્રી દાદ્રીપુરી)

અખાણને ખલાનંદ સ્વામી દાદ્રીમાં મળ્યા અને તે પછી અખાણની નેટલી વાણી પ્રસિદ્ધ થઈ તેટલીજ પીછ અપ્રસિદ્ધ વાણી આ જગલાના બલન કાંઠારમાં છે, અને એમાં બહુ અદ્ભુત વાતો છે. સંતોની વાતોજ અદ્ભુત છે—સંતો જાતેજ અદ્ભુત છે. ખલાનંદ સ્વામીના ચાર સિધ્ધો:— જૂદાજી, જોપાણ, અખાણ અને નરહર. એક આવી સાખી સંતોમાં પ્રચલિત છે:—

અખાણે કયો ક્યો, જોપાણે કરી શેસ;

જુદે કયો કૂટો, નરહરને હુદે શીલવા ભેસ.

• ઠી દરિયુકે સંતનથી જમ જમ મ દરિયુકે ના

અખાણ (ઇ. સ. ૧૭૦૫) અને કલ્યાણસણ (ઇ. સ. ૧૮૨૦) વચ્ચે ૧૧૫ વર્ષ થયાં. કલ્યાણસણને આજે ૧૦૦ વર્ષ થયાં છે. ॥ હૈં ॥ હરિગુરુ ॥

અખાણ પછી લાલદાસણ તેમ લાલદાસણની સાથે અખાણની પાસેથી ઉપદેશ મળ્યો હોય એવા એક ખીજા વિલાધર સ્વામી થયા છે અને લાલદાસણમઠથી જેમ હરિકૃષ્ણ અને જીવણદાસણ, તેમ વિલાધરમઠથી પણ એક લાંબી ડાળ ચાલે છે, અને એમાં ધણા સંતોનાં નામ આવે છે.

જીવણદાસણ પછી પણ વખતગિર અને પછી ખીજાં નામો આવે છે, તેમજ હરિકૃષ્ણ પછી જીતા મુનિ નારાયણનું નામ આવે છે, તેમ ખીજા ધણાં નામો આવે છે અને એ દરેકની નીચે લાંબા ડાળ અને પાંખડાં ચાલે છે; અને આ પ્રમાણે આ અખાણતુ ઝીડ એવું તો મોટું મંબીર અને ધંધાદાર અક્ષય વૃક્ષ થાય છે કે એમથી ગુજરાતના મોટા મોટા ભક્તોનાં, સંતોનાં અને ગ્યાયત્રીનાં આપણને દર્શન થાય છે.

વિલાધર, હરિકૃષ્ણ, જીવણદાસણ અને જીતા મુનિ નારાયણ (જેમનું આશ્રમસ્થાન સુરત અધિનીકુમારને સામે આરે, ઉત્તરેશ્વર તરફ છે) એમના ડાળનો વિસ્તાર જાણ્યો છે- શાખા પ્રશાખાઓ નહીં દેનાવડી છે; પણ આપણે એ બધી વિસ્તારી વિગતમાં નહીં ઉતરીએ. માત્ર એ બધા હરિગુરુ સંતોનું આપણે અદબદ રમરણ કરીશું અને એમનો જ્યજ્વયકાર આશું;—

હરિગુરુ સંતનકી જય જય ।

હરિગુરુ સંતનકી ०

બેલીની પરિભાષામાં અખાનું પદ

દર્શાવેલો ઉપયોગ

કોઈ પણ વસ્તુ સમગ્રતયા માટે, દર્શાવેલો ઉપયોગ કરવાથી, વાંત મનમાં એકદમ દરી ગાય છે. ઉપમા, રૂપક વગેરે અલંકારોનો ઉપયોગ આ માટે જ છે. સામાન્ય વ્યવહારમાંથી લીધેલાં ઉદાહરણો મન ઉપર સચોટ અસર કરે છે; કારણ કે તે તે પદાર્થો રાગના પરિચયના હોય છે. આ હરીકૃત ધ્યાનમાં રાખી, કવિઓ અને લેખકો અનેકાઅનેક બંધબેસતાં રૂપકોદ્વારા પોતાના સિદ્ધાંતને દર્શ કરે છે.

આવી રૂપકોની કેટલીકવાર લાંબી સંકલના ગોઠવવામાં આવે છે. એવી રૂપકમંથીઓ-એને અંગ્રેજીમાં Metaphor (મેટાફર) કહે છે-તેવી સમગ્ર દરેક દેશના સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ છે આવી રૂપકમંથીઓ નવારે કોઈ આખી વસ્તુનું નિરૂપણ કરવામાં યોગ્ય છે ત્યારે Allegory (એલીગરી) કહેવાય છે.

રૂપકમંથીને સ્વાભાવિક સજે તેવી રીતે ગોઠવવી એ અપરામાં અઘરી કલા છે. સંસ્કૃત 'લામવતપુરાણ'માં દેહનમર અને તેના અધિષ્ઠાન આત્મા સંબંધી " પુર જનકયા " નું ઉદાહરણ એ આનું સર્ગ રૂપક છે. તેનું જ કૃષ્ણમિથુન " પ્રજોધયત્રોદય નાટક, " મંડપાસનું " મોહ-પુરાણ " વગેરે ગણવી શકાય.

અંગ્રેજીમાં બનિયનને " Pilgrim's Progress " (યાત્રીઓને સંઘ અથવા બક્તપર્ચેટન) એવું જ એક લોકપ્રસિદ્ધ રૂપક છે. યુનનાની બાષામાં પંદરમા સતકનું જમશીખરસરિનું " પ્રજોધયિતામણિ " એ સંસ્કૃત 'પ્રજોધયત્રોદય'ને મળતું જૂનામાં જૂનું રૂપક છે. એમાંનું રૂપક પાશ્ચાત્ય-મૂલક છે પ્રેમાનંદ કવિને ' વિવેકવજ્રકારે ' -અથવા અઈ નામ છે તે પ્રમાણે " કામમન વજ્રકારે " -સંવત ૧૭૫૭ ના અરસામાં રચાયેલો છે; એમાં વેપારીનું રૂપક ઉપદેશરૂપે ધટાવેલું છે જીવરામ ભટ્ટની " જીવરાજ શેઠની મુસાફરી " સં. ૧૮૦૦માં રચાયેલી છે: તે પથ વાણિજ્યયાત્રાને, ઉપદેશ માટે રૂપક તરીકે ઉપયોગમાં લે છે. એટલે જા છેલ્લાં બે રૂપકો વાણિજ્યમૂલક છે.

આ પ્રકારનાં સમગ્ર રૂપકો ઉપરાંત, કેટલાક કવિઓ નકાતાં પદોમાં દૂંઠાં રૂપકો ગોઠવી, પોતાના ઉપદેશને વિશેષ દ્વલંગમ બતાવે છે. બક્ત કવિ

નરસિંહ મહેતાનું " સંતો ! અમે વહેવારિયા શ્રીરામનામના " વાણું
વેપારીની પરિભાષાવાણું પ્રસિદ્ધ પદ, કવિ દયારામનું " મનજી !
મુસાફર રે ! ચાલો નિજ દેશમણી " એ મનને યાદેલા મુસાફર તરીકે
વર્ણવનારું પદ્ધાતા'ભયું' કાઢીનું પદ, તથા ધીરામકતનું " ખખરદાર
મનસૂબાજી ! ખાંડાની ધારે ચઢવું છે."-એ, મનને ઠાયાનમરીના સૂબા તરીકે
વર્ણવનારું ઉપદેશાત્મક પદ-એવાં ધણાં મુંદર પદો સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ છે.
દેહને રથનું રૂપક આપી, ઈંદ્રિયોરૂપી અશ્વથી તે ખેંચાય છે અને મનના
હાથમાં તેની લગામ રહે છે એવી ઉપમા, 'ગીતા' માં છે.

કેટલીકવાર આ રૂપક સર્વસામાન્ય-Commonplace-બની ગય છે
ત્યારે તેમાંથી ચમત્કાર જતો રહે છે. એવાં સામાન્ય બની ગયેલાં રૂપકોમાંનું
એક 'સંસાર' સંબંધીનું છે. સંસારને સંતો " સાગર " કહે છે.*

જીવન-સમુદ્રમાં આપણું વહાણ અનેક લાલચો પાસે ધકેલે
હંકારવાળું હોય છે. વિષયદીપની વિષયોદિતીઓ વહાણને ખરાબે ચઢાવવા
તૈયાર હોય છે. તેથી તેને લગતાં રૂપકો કેટલાક ધટાવે છે. ઠાઈ સંસારને
' ધટમાળ ' કહે છે; ઠાઈ તેને ' પંખીનો મેળો ' કહે છે. ઠાઈ તેને
' મુસાફરખાનું ' કહે છે.

વળી ઠાઈ વરેષ્ઠ, સંસારને અનેક જીવોનો ' લખિા પ્રવાસ ' ગણે
છે; ઠાઈ એને ' વણુઝારાનો વહેપાર ' ગણે છે; ઠાઈ એને ' સાત્ત્વિક
અને તામસ વૃત્તિઓનું યુદ્ધરથાન ' કહે છે. તેમ ઠાઈ જીવનપ્રવાહને
' નદીના પ્રવાહ ' ની ઉપમા આપે છે.

આમ જુદાં જુદાં રૂપકો ઉપદેશને અસરકારક કરવા કવિઓ યોજે છે.

ખેતીનું રૂપક

પ્રસ્તુત પદમાં ગામડાના ખડતલ જીવનથી પરિચિત એવા સમાજને
ખેતી અને ખેતીવાડીને લગતી પં-ભાષાદ્વારા, અખા જેવાવેદાંતી કવિઓએ
સામાન્ય જનસમાજની સપાટી પરથી નીચા ઉતરી, પોતાનો અણુમૂલ ઉપદેશ

* મોશાભાઈએ સંસારસાગરને તરી જવા માટે ઠાઈ વહાણની જરૂર સ્વાધારી
નથી; શુભપ્રતાપથી એમને મન તે—

" ભવસાગર સબ રાક મયો છે,

શીખર નહીં અબ તરનનશી !

—પોલે લાગી લટક ગુરચરનનશી."

—જાગર મુસાફર જ ગયો, તો પછી રૂઝવાની બીક નહીં, અને પગે ચાલીને ધણ
તે ઉપરથી જવાય એવું એ સદેહ છે.

રેલાળો છે. 'ક્ષેત્ર' 'ક્ષેત્રુ' અને એવા એવા શબ્દો ગીતાના વાંચકોને પરિચિત છે. એજ જ્ઞાન આ પદમાં નીચેના ત્રણે કવિઓએ,—અને ખાસ કરીને અખામકો,—નેરોની બાકમાં ઉતાર્યું છે તે, સાહિત્યની ખેતી કરનાર વાંચકોને ઉપકારક થશે એમ માની આ નિમિત્તે પ્રકટ કરવાની તક હું લઉં છું.

: ૧ *

સાંતીકું *

સાંતીકું બેડીને મમળવીયે
રડાં રામનાં બીજ લાઈ વાંચિયે—

૧૬યો મયો બે બગદિયા રે તારાં રૂપેમના બેતર વાળ
રાશી લેને ગુણગાનનાં, મહેલે સત પરોણો હાથ—
—સાંતીકું ૦

પહેલી મણુ પધારનાં પ્રાણી ' તારાં ઠાળનો મુકાં કાઠ
બીજી મણુ નાખો બહુનામીની, તારા પાપ સમૂળાં જામ
—સાંતીકું ૦

ત્રીજી મણુ ગુરુ નામની, પ્રાણી ' નુષ્ણા—બેડી ટાળ
ચોથી મણુ ચણુજની, પેતારાં બેતર આવે તાર
—સાંતીકું ૦

બી લેને બહુનામીનું. તારો રૂપેમની ઓરણી સાંધ
નામ લેને થી રામનું જે તારે કુલક નાંવે સાય
—સાંતીકું ૦

ત્રાઠકેતી આવી વાવણો, પ્રાણી ' સત્વની ઓરણી સાંધ
પાંચ આંજણીયે પૂરને, તારે લાને લેખા થાય
—સાંતીકું ૦

છગીને જગરે એવે ચડયુ, પ્રાણી ' વાકની મ કર વેલ
મારે દિશાએ રાખ સુરતા એથી પાકરી શારેલ
—સાંતીકું ૦

* આ પદ ખૂબ લોકપ્રિય હોવાથી તેના અનેક પાઠાંતરો પ્રચલિત છે તેમાંથી મહત્વના નીચે આપ્યા છે

(૧) ' દયામવાના ટેલિયા ' (૨) ' ધુરુધના ' (૩) ' સત્ ' (૪)
રૂપેમનામની * પધારિયે (૫) તારે બેતર ચોખ્ખુ ગાય '

पंक्ति आणो, हवे पाठशे प्राण्णी ! मनने। 'मेडा नाथ :
जाक्ष्ये देणे ज्ञाननी, त्याची प्रेमना गोगा ईक :
-सानीकुं०

उक्ष्ये तो आणो दाणवा प्राण्णी ! दाण जसेरी थाप :
आवो, पीयो धन नावरो: जेना जेअ भगवानने लय :
-सानीकुं०

दनाथ् जणे हवे ज्ञानवु प्राण्णी ! ह्येयानी हु-पह टाण :
अणो कडे प्रभु भज्या निष्ठा, नही छितरो भनपार :
-सानीकुं०

—अणो लक्ष

: २ :

जेसीडा छेडा

जेसीडा ' छेडा छितावणा यध:

वावणिया ' जेडा जेतरेमा लक्ष-

धरम ते निवमना छेडा जेडीने जेडा : अतुभव हणने लक्ष :

मेहमाथाना देहा रे भजिा, शमतुं भातर देह-जेसीडा०

अमरनामनी जोजुं काढो तमे, सुरत शेडापर लक्ष;

वांक अतरने काढो विवेकथी, जेटनुं भातुं नही-जेसीडा०

ज्ञान ध्यानना कथ्ये मोमेरा लेजे, तनमन नाथ्या लक्ष;

अनुभव जेतरेमा वावो विवेकथी, मुदुभम ज्यारणी लक्ष-जेसीडा०

ज्ञानना अंकुर जेव्या जेतरेमा, धीरप^१ हूंडण्णी यध:

ईड छपटना काढो पारेवडा, मन रभाजो रही-जेसीडा०

भोक्षना कथ्येसर्वा पाठ्या जेतरेमा, पथर धण्णीने यध:

दास ह्यो कडे जेथी करजे कर्माळ जेथी भवनी भावद लक्ष-जेसीडा

—दास ह्यो

१ 'भायो', ० 'डाण्डो', ८ 'आणी कडी नवी मणी आवे छे:-

"आ धनलेपनने लता रे, भाई ०११ न लागे पार :

३० 'अणो तमे जेतरे रे लक्ष' जेतरे जेतनदार-सानीकुं०"

: ૩ :

જીવા પટેલિયાને. +

(રામ સારંગ)

જીવા પટેલિયા રે' તું તો સતની ખેતી કરજો:
 સતની ખેતી કરજો, એમાં વિવેક-વાડો ભરજો—જીવા પટેલિયા રે૦
 સંસય રૂપી સૂક્ષ્મ વેણી, ધીરજ દમણી કરજો:
 જીવ જીવને જીમારી લેજો, કાઠા ખાળી દેજો—જીવા પટેલિયા રે૦
 ગુરુગમ રૂપી ગાઠા ખેતરી, ખાતે ખેતર લેજો:
 પ્રેમતણા તું પૂંગ પાડી, સરખા વેરી દેજો—જીવા પટેલિયા રે૦
 ધમ' તણા તું ધીરિ સધને, છુદ્ધિ ખીઆવુ લેજો:
 'સોહમ' ઝોરણી કમજો વાધી, મન મૂઠીમાં લેજો—જીવા પટેલિયા રે૦
 નિર્મલ યજ નિદામણુ કરવા, દવા-દહાડીયાં કરજો:
 કામ, કોષના કલ્પા કાઠી ખેતર ચોખ્ખું કરજો—જીવા પટેલિયા રે૦
 શિકર તણું તું રાહિયું કરીને, દૂણસાં છાડી દેજો:
 *જોડખના રવાખીને ભજીને, ભવસાગરથી તરજો—જીવા પટેલિયા રે૦
 —ગોકુલદાસ

વિ વ ર ણ:-

ઉત્તમ પાક તેવાર કરવાને જેવી રીતે ખેડુત, ખેતરને સારી રીતે ખેડીને તેવાર કરે છે, તેમાં સારા ખી વાવે છે, પછી તુલને સંભાળે છે; અને રાત-દિવસ સાચવવા રહે છે ત્યારે જ સારો પાક મેળવી શકે છે—તેમ, મોક્ષરૂપી પાકની પ્રાપ્તિ માટે આ શરીરરૂપી ક્ષેત્રને ખેડવાની વિધિ તથા તેને ચોખ્ખી રીતે સંભાળવાની વિધિ, અખા બહુને ખેડુતની સરજ અને સીમાસદ મોક્ષભાષામાં આ પદ્ધતિ ઉપદેશી છે ગીતા, અધ્યાય ૧૩. શ્લોક ૨ માં “ઈવં શરીર કૌન્તેય ક્ષેત્રમિત્યભિષીયતે ।” એમ શરીરને ‘ક્ષેત્ર’ કહીને જ ઝોળખાવ્યું છે

સાંતીકિં—એક જોડ અગદથી ચાલતું હજી હ્યોમધો-દવા અને માયા, પ્રીતિ: બૂતમાત્ર ઉપર અનુકે પા ચવી તે; પર તુ તેમાં વિવેક ઢોવો ધરે છે

+ આ પદ, બડોદરાના નાણીતા લોકસાહિત્ય-પ્રચારક શ્રી. ચંદુલાલ ત્રિવેદી-લાલ પરીખ, ખી. એ. એલ.એલ. ખી. એમણે મેળવ્યું હતું. તેમના સૌજન્યથી અહીં તે પ્રથમ વાર પ્રકાશ્યું છે.

* 'ગોકુલ'—૪ ત્રિવેદીના સમૂહના રવાખી આત્મા-નેમ પણ અર્થ યઈ શકે; એ વિશેષનામ ન પણ હોય.

ઉપનિષદમાં શરીરને રમ જોડે સરખાવ્યું છે: ઉંદ્રિયા તેના ધોડા છે: મન તેની લગામ છે: અને વ્યાત્મા તેનો સારથી છે. ચેતન સારથી વગર નિઃચેતન રમતો કંઈ પણ ઉપયોગ નથી. તેને અનુસરવું સાંતીમાનું રૂપક અહીં કવિએ ઘટાવ્યું છે.

હજને સલાવવા માટે, જોડેલા બન્ને બળદને સમન્વયીને હાંકવા હોય તો ધાયું કામ આપે; અહીં 'દયા' અને 'માયા'નો સમજૂતી, જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગ કરવાનું કવિએ સૂચન કર્યું છે. દયા તથા પ્રીતિ અરથ ને દર્શાવવાથી અનિહ રૂળ મળે છે-એ ખરનિ છે.

જોતર-(સં. મોકૂટ) જે પાટો બળદને ગળે આવી રહી બૂંસરી સાથે બન્ને પાસથી બંધાયેલો હોય છે તે.

રાશ-(સં. રશિમ; પ્રા. રશિય; હીંદી રસ્તી:) દોરકું; લગામ. રાશ અને પદોલો એ બળદને અંકુશમાં રાખે છે. આપણી દયા અને માયા અપાત્રે, અહાલે કે વિભાગે વરસીને નિષ્ફળ કે અહિન કરનાર ન નીવડે તેને સાનુ શુરુ-(પ્રાપ્ત) જ્ઞાનની લગામ અથવા અંકુશ હાથમાં રાખવા સૂચને છે; અને સાથે સત્-સત્વગુણ રૂપી અહીંદાર હથિયાર હાથમાં રાખવા બિલામણુ કરે છે; કારણ કે શુરુનું જ્ઞાન ત્યારે જ કામ લાગે છે ત્યારે મનુષ્યનું ચિત્ત સત્ત્વ-સાત્ત્વિક ગુણથી વ્યાપ્ત હોય છે. રજસૂામસાહત છવેના હરખને શુરુનો ઉપદેશ જરા પણ પલાળી શકતો નથી.

ગણુ-(સં. ગુણ આહતિ; ગુણ ગણવું) જેટલી વખત એકને એક જમીનને સાંતીથી ખેડવામાં આવે તેટલી તેને ' ગણુ દીધી ' કહેવાય છે. સાધારણ રીતે ઝોઢામાં ઝોઢી એ ' ગણુ ' તો ખેડત દે છે જ. ચાર ગણુ દે ત્યારે ખેતર તદન ચોખ્ખું થાય છે.

શુંકાં-પ્રાના શુભકાંતો જશ્થો, જડિયા. કાળનાં શુંકાં-જન્મેજન્મથી મેળવેલા માયાના સંસ્કાર.

સત્યની આગળી-ને ને કાવું કરતા તેમાં મત્યનો જ આશ્રય લેવો. કારણ કે નેવું વાને તેવું ઉમે; તેથી સત્યના આધારવાળા જ કામ કામ ઉપર લેવા જેથી તેના કૃષ્ણ પશુ મામાં જ ઉતરે.

પાંચ આંગળિયે-પરજો-સંપૂર્ણ બાવળી, ખરેખરા નિગરથી કામ કરજો.

વાહ-ખેતરનું રક્ષણ કરનાર વાહ છે; તેમ દેહરૂપી ક્ષેત્રનું રક્ષણ કરનાર નીતિની વાહ છે. જૈન કવિ ઉચ્ચરતે " નેવવાડની સન્ન્યાય " (સ્વાધ્યાય) નામનું ઉપદેશકાવ્ય રચ્યું છે. તેમાં કમ કષ્ટ નવવાડથી દેહનું રક્ષણ કરવું જોઈએ તે સમગ્રવ્યું છે. સાતના માર્ગથી ચગાયનાર પ્રલોભનો સામે " વાહ " કરી લેવાની તેથી ખાસ જરૂર છે. આરે દિશા તરફથી આવતા વિહારોને, આવે તેવાજ ગેહી દેવા મારે " સુરતા " -ચોક્કસ ધ્યાન-રાખવાની જરૂર છે; અને એ પ્રમાણે બાહ્ય વાતાવરણથી અંદરની વૃત્તિઓ અરપૂષ્ટ રહેશે ત્યારે ખેતરમાં જાણે કપાનીજ રેલ આવી દેવા તેવા કિમતી વાહ ઉતરશે-મિતની વૃત્તિઓ અડોલ એવી સામ્યાવસ્થા અનુભવશે.

પૌક આઠ્યો-ચિત્તવૃત્તિનો સારો નિરોધ થયા પછી મનુષ્યને અને કાનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થશે, એ સિદ્ધિઓનો જો સદુપયોગ કરશે, અને હવકા અર્થે નહીં વપરાય તો પતન નહીં યાવ ખેતરમાં પૌક આવે છે એટલે કષ્ટના કુંડામાં દૂધ બરાવા મારે છે; એટલે પશુ પખીઓ તે તરફ આકર્ષાય છે. બહારના અનાહુત લોહોની આંખ પૌક ખાઈ જવા તરફ દોડે છે તેમતે રાહવા, હાકી કહવા તથા ઉરાડી મુકા મારે માથુસે ખેતરમાં માણે નાખીને રહેવું જોઈએ અને હમેશા સાવધ રહેવું ઘટે છે.

ગોશુષુ...કે ક-સહ અસહ વરણના વિવેકરૂપી યાનથી તાગી બુદ્ધિને સતેજ કરજો, અને એ પ્રમાણે જાગેલી બુદ્ધિની મદદથી સર્વ જૂતમાત્ર ઉપર કેવલ પ્રેમજ બતાવજો; કહી કાષ્ટનો તિરસ્કાર કરીશ નહીં પક્ષીનો છવ લે તેવા ગોણા ગોશુષુમાં બરાલી ફે કવાને બદલે, યાનની ગોશુષુદારા પ્રેમના ગોણા ફે કવાનો ઉપદેશ અહીં સત કવિએ કયો છે.

મનનો માણો (મિડો) નાખ-મનને માળાપર ચડાવવું, એટલે તેને વશ કરવું; કારણ, બંધ અને મોક્ષનું કારણ મન જ છે.

કાળવું-કાપવું, વાટવું. કાળ-કાપવું, બાગમટાઇના વહીવટમાં સરકારનો બામ નહીં કરવા ખેતરમાંથી થોડા નાસ કપી આખા ખેતરના

પાકનો અંદાજ બંધવામાં આવતો; તે પ્રમાણે જ્યારે માસિક 'દાંજ' જોવા આવશે ત્યારે તેને લાગશે કે તેને ભાગે બહુ અનાજ આવશે. તેમ અંતકાળે શરીરના સારા નરસા કાર્યની અશુભી થશે ત્યારે કેવળ સારા જ કૃત્યો દિસામમાં જડી આવશે.

લોભ ભગવાનને જાત-ગીતામાં ઉપદેશમાં પ્રમાણે (અધ્યાય ૯, શ્લો. ૨૭).

“ જે કરે, ભોગવે જોઈ, જે હોમે, કે જ દાન જે;
જે તપે તપ, દૌ-તેષ ' તે મને અર્પ સર્વં સુ. ”

—તે તે બધું પ્રજુને સમર્પીને, પ્રસાદી રૂપે લેવાથી પાપ લાગશે નહીં. એટલે દેહ જે જે કાર્ય કરે તે બધાના ફળ પ્રજુને જ સોંપવા-તો કર્મનો લેપ થશે નહીં

‘ હું પક ’-એલો ઉપદેશ, દેહભાવ શૂલી જવાનો છે ‘ હું કરું છું ’ એ ભાવના ટળી જતાં, ‘ મારાથી કમક થાય છે ’, ‘ પ્રજુ મારી દ્વારા અમુક કાર્ય કરાવે છે ’-એ ભાવના વ્યાપવી જોઈએ તો ભવપાર તરવાની જરા પણ શંકા રહેશે નહીં.

અખાલક્ષત અને અસ્પૃશ્યતા

ચાર વર્ષ

હિંદુઓના મૂળ ચાગ વર્ષના લોકો એક ખીજને સ્પર્શ કરતા અભાતા નથી. પરંતુ 'અત્યજ' નામથી ઓળખાને લોકવર્ગ, વર્ષ-હિંદુઓને મન 'અસ્પૃશ્ય' ગણાય છે. આ 'અસ્પૃશ્ય વર્ગ' શેનો જનેનો છે તે વિચારવાથી 'અસ્પૃશ્યતા'નું સ્વરૂપ જાણી શકાય. ગીતાકારે જણાવ્યા પ્રમાણે ઇશ્વરે ચાર વર્ષ બનાવ્યા છે. તેમાં પાંચમો વર્ષ 'અત્યજ'નો કાર્યે અસ્તિત્વમાં આવ્યો તે જાણવું જરૂર છે.

એ તો સ્પષ્ટ છે કે મનુષ્યોના વ્યવસાય અથવા ધંધાને લઈને અમુક વર્ષ જાતી, મધ્યમ કે નીચી ગણાય છે. એક માત્રીન ગુજરાતી કવિએ કહ્યું છે કે

'નીચ કમે' નીચ કદાઈ, વર્ષ અઠારે હિંદુમાલી.'

પ્રવાસી અલગેરુનીએ પોતાની નોંધમાં સ્મૃતિકાળના અત્યજ અથવા અસ્પૃશ્યની માત્ર આઠ જાત ગણાવી છે: મોચી, વાધરી, ગાંધી, ધોખી, વણકર, ધાંચા, મેલી વિદ્યા જાણનાર અને નટલોક-એટલા સદમાણ અથવા

ઉત્તરવામાં આપ્યા છે. કોળે કરીને આ જ ભોગો 'અસ્પૃશ્ય' ગણાયા છે. તે સિવાય 'અમુર' 'દૈત્ય' અથવા 'મ્લેચ્છ' વર્ણુ ગણાવીને, પરધર્મીઓ અને પરદેશીઓનો પણ આ અસ્પૃશ્ય, અત્યજ વર્ણુમાં સમાવેશ થયો છે.

ઈસ્વી સન ૧૫૮૨માં મુનિ લાવણ્યસમયે 'વિમલપ્રબંધ' નામે જૂની ગૂઝરાતીમાં વિમલમંત્રીનું ચરિત્ર રચ્યું છે. તેમાં વર્ણુ સંબંધી વિચારતાં એમણે લખ્યું છે કે :

'૧૩'દોષ, રાહી ને કુટુંબાર, ખમાહી ખમદનિયા ઈસુચારઃ
 ઉભિઇસાઇત, ઈત્યોલી સારઃ નવમું નારું મુલ્લિ ઈસોનાર.
 ૧'માહી, રાહીયા નિ ઇલુદાર, ૪'મોચી, ૫'ચર્મકાર વ્યવહાર.
 એ ચિદ્દુ ઇવરિ યોલયા સહિ, ૫'ચર્મકાર એ 'કાર' કહી.
 નવ નાર નિ કાર ૫'ચ, વર્ણુ અચારિ નેયો- પ્રપંચઃ
 એતલઈ મિલયા વર્ણુ અઠાર, ચાલઈ સકલ ઇકલબવહાર.'

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર-એ મૂળ ચાર વર્ણુમાં નવ નારુ અને પાંચ કારુ ઉમેરતાં 'અઠાર વર્ણુ' અનેલી છે.

શૂદ્ર વર્ણુ

હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે પાંચ ૭ હજાર વર્ષ પૂર્વે આર્યો સિંધુનદીના અને પછી ગંધારમુના વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવી વસ્યાં. એ સમયમાં તેઓ પોતાની શુદ્ધિ અને સંસ્કૃતિના બળે અનાર્ય પ્રજાને જીતી, તેમને 'શૂદ્ર' નામ આપ્યું; અને એ રીતે ઉદારતા ખતાવી, તેમને પોતાના વર્ણુશ્રમના વાડામાં દાખલ કર્યાં.

એ શૂદ્રો નોકર તરીકે ધરમાં રહેતા; અને તેમને કુટુંબના એક આત-જન જેવા જ ગણવામાં આવતા; પરંતુ થોડોક કાળ વીત્યા પછી ઉચ્ચ વર્ણુ માટે જીવનના અને આચારવિચારના કડક નિયમો ધડાયા. પ્રતિભામ લગને નિંદ્ર અર્પા; અને બ્રાહ્મણ-ઓ તથા શૂદ્ર-પુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલી સંતતિને 'ચાંડાલ' તરીકે ઓળખાવી. આવી જ રીતે શ્વપચ, પતિત, મૃતપ વગેરે જાતિઓ અસ્તિત્વમાં આવી.

આ જાતિઓના હલકા આચારવિચારને લીધે, તે બધા સાથે વહેવાર રખાવો બંધ થયો. આગળ જતાં શૂદ્ર વર્ગના પણ એ મુખ્ય ભાગ પડયા. ઉચ્ચ શૂદ્રો સાથે આર્યોના સંબંધ અમાધિત રહ્યો; તેમની કન્યા આર્યો પરણવા રહ્યા; અને કુટુંબના ભાગ તરીકે એક જ ધરમાં એ રહી શકતા થયા.

ખીજને, યદના નીચા વર્મને, ગામ બદાર રહેવું પડ્યું; અને તેમની સાથે કોઈ પણ જાતનો સાક્ષાત વ્યવહાર અશક્ય બની ગયો. આ સંબંધમાં પાણિનના શુદ્ધાગમનિર્વાસિતાગમ્ । (૨-૪-૧૦) એટલે નગર બદાર રહેનારા શરો સંબંધી-એ સૂત્ર ઉપરનું લાખ્ય સાર અન્વાણું પાડે છે. ધંધાને ક્ષીણે, આમ અરપૂર્યતાની જન્મ થયો જથ્થામ છે ચાકલ શ્વપચાર્ગ મહિર્માપરિચયઃ । એટલા ગનુના વચન ઉપર આખી અરપૂર્યતાની ઇમારત રચાયેલી છે.

વિરાટ પુરુષનાં અંગ

વેદ, હિંદુસમાજને વિરાટ સ્વરૂપે આપેલો છે. વિરાટ સ્વરૂપનું મુખ બ્રાહ્મણો, બાહુ ક્ષત્રિયો, સાયગ વૈશ્યો અને ચરણ શરો આ કંપનામાં જીવું રહરય સમાએલું છે. ચાર વર્ણનું સગઠન આ જ દૃષ્ટિએ યજ્ઞ શકે. વિરાટ જગવાનમાં વિરાટતા હિંદુસમાજનું આ એક નિર્માણ દર્શન છે. જેમ કોઈ પણ વ્ય મ હલકુ કે નીચ ન કહી શકાય તેમ સમાજશરીરમાંનો કોઈ પણ વર્ણ ઉચ્ચ કે નીચ ન ગણાય.

* જ્ઞાન, શ્વપચ ગૌ બ્રાહ્મણ જ્ઞેય, શમયકી અળગો નવ કોષઃ તત્ત્વ એક ને ચેતન એક, નામ, રૂપ, ગુણ કર્મ અનેક આપે અખા ચલાવે યેલ, એમ સમજ તે પડે લોકે.

—અખાદિત ૭૨૫ો ૩૬૬

ભૂત પથનો આ સંસાર, મૂરખ વહે તે વરણબદકાર, ભાત ચલાવા વર્ણવણું, કોઈ મસ્તક દસ્ત કટિ ચણું બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય ને શર્દ્દ હરિનો પિંડ અખા કોણ હુદ ?

—અખાદિત ૭૨૫ો ૨૩૧

વળી એ કહે છે :

આદિ બ્રહ્મણી જીવની, ચૌદ લોકની સુષ્ટિ

જીવ નીચ તેમાં નહી, -દેખો આતમદષ્ટિ.

—અખાદિત ૫૬ ૯૨ મુ

આ પ્રમાણે બધા વર્ણોમાં વ્યાસ એવો પ્રજુ તો એક છે - તો પછી

વર્ણાશ્રમ શું વળગે ? અધ ? જાણે એ પ્રાધાનો દૂદ

લહેરે વળગ્યા કે નવ તર્પો, નિજજન આળું તે જીવર્થો

હાડ ચર્મ ? કા દેખે ? બૂર ! અખા બ્રહ્મ રસો ભરપૂર

—અખાદિત ૭૨૫ો ૪૧૩*

કોઈ પણ મતુક્ય જન્મથી શુદ્ધ નથી. જન્મથી જીવનનીચ નથી, પરં તેના ગુણકર્મથી તે તેવો યામ છે તેથી કોઈ પણ જીવ જન્મથી જ અરપૂર

છે તે તેને અસ્પૃશ્ય દશામાં જ મરતું પડે છે-એવો બિલકુલ હિંદુ ધર્મ નથી. સૌમાં વ્યાપી રહેલો એવો આત્મા એક જ છે. અખો કહે છે :

આત્મા એક છે ૧ હા, એક હદક એક ખાણ :
બાહેર આવ્યા પછી હૃત્તમ મધ્યમની ધર્ષ છે ખે'વાલાણ,
ખાણિણુ ક્ષત્રિય વૈશ્ય શૂદ્ર, વિધવિધના વિચાર
સાર જોતાં રોનું એક છે. એના ધાટ ઘડયા જે ચાર.
દાયે દરતીના હાડ પડેરી, નિત્ય સુવાસણ નહાય
નહાવણુ ચોંકા નિત્ય કરે: પેજો એ પ્રગટ અન્યાય :
આચારીને સદા અવગતિ, મૂલ ન જોતાં મર્મ :
અખા આત્મ ચિત્ત્યા વિના, એ કો દિ' ન ખૂટે કર્મ.

—અખાકૃત પદ ૨૩ મુ

હવે ખરા તે જાણ ન જાય, નીચ તે નોહે નીચ નિર્વાણુ:
જીવમા શમ બમણો નથી બરો, અને નીચ પિડ કાણો નથી કરો
કહે અખો: ક્વપ્રામા બકયો, જેમ તે તેમ જોષ ન રાકયો.

—અખાકૃત છંદો ૩૭

માટે જ પ્રાણીમાત્ર ઉપર સમદષ્ટિ રાખવાનું શાસ્ત્રો કહે છે. નરસિંહ મહેતાએ કહ્યું છે કે

પક્ષાપક્ષી ત્યા નહિ પરમેશ્વર, સમદષ્ટિને સર્વ ક્ષમાન.

જો ગીતા શીખવે છે તે વાત સાચી હોય તો બ્રહ્મણ અને બંગીની વચ્ચે ભેદ નથી-તો કોઈને અસ્પૃશ્ય બણવો એ પાપ છે. પરંતુ બ્રહ્મણુબંગીના અભેદનો કોઈ એવો અર્થ ન કરે કે બ્રહ્મણાતનો માર્ગ અતાપનાર બ્રહ્મણુ શિરસાવંશ મટી જાય છે. તે તો પૂજ્ય જ રહે છે. પણ અભેદનો અર્થ એ કે બ્રહ્મણુ અને બંગી બંને આપણી સેવાના અધિકારી છે.

વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા

વર્ણાશ્રમના મૂળમાં શ્રમવિભાગ રહેલો છે. ત્રણે વર્ણ મૂળા બ્રહ્મણુને પોષે તો તેના બદલામાં પોતે મંપાદન કરેલુ બધું જ્ઞાન ત્રણે વર્ણને તેણે આપવું જોઈએ જે બ્રહ્મણુમાં શ્રદ્ધનો-સેવાનો-ગુણુ નથી એ કંઈ બ્રહ્મણુ નથી. બ્રહ્મણુ તે કે જેનામાં ક્ષત્રિયના, વૈશ્યના અને શૂદ્રના બધા ગુણો છે: તે તે ઉપરાંત જ્ઞાન છે. શૂદ્ર કંઈ જ્ઞાનથી કેવળ વિમુખ નથી. તેનામાં સેવા પ્રધાન છે. એટલે વર્ણાશ્રમધર્મમાં ઉચ્ચત્તરી બાવનાને અવકાશ નથી. તેજ જ શ્રવરની દષ્ટિમાં સ્પૃશ્ય અને અસ્પૃશ્ય એવો ભેદ નથી. બ્રહ્મણુ બ્રહ્મણુ કહવાય છે તે તેમના સંજ્યાતાપણુને લીધે નહિ, પણ તેમનામાં પોતાન

માનદારા માનવજાતિની સેવાની ઇક્તિ છે; અને સેવાકાર્યમાં જાતને કમી નાખવાની વૃત્તિ છે-તેને લીધે .

રૂપર્થરૂપર્થ વિચાર

આ પ્રકારની વર્ણવ્યવસ્થા નિરંતર જાળવાઈ રહે તેને માટે, કાવ્યકૃતિઓએ બિન બિન કમોડીપી ક્ષિપ્તોએ ચલેલા છે. તેમના એક દુર્ગ સંચાર છે. કાવ્ય, વાણી અને મનની શુદ્ધિને એ રક્ષક છે. આ ત્રણ દુર્ગમાંની દેહશુદ્ધિના અમરૂપે સાહ્યકારોએ સ્પર્શસ્પર્શવિચાર કર્યો છે.

મનુ બ્રમવાને આઠા કરી છે કે

દિવા કોર્તિમુરકયા ચ પવિત્રં સૂતિકા તથા ।
 રાવ તાસ્તુષ્ટિનં ચૈવ સ્પૃષ્ટા સ્નાનેન શુધ્યતિ ॥

ચાકાવનો (ચર્યાપી બ્રાહ્મણકન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલાનો), રજરજાનો પતિતનો, મુવાવડીનો, મડકાનો અને તેનો સ્પર્શ કરનારનો સ્પર્શ મર્તા, સ્નાનથી શુદ્ધ થવાય છે

આ જ અર્થનાં વાક્યો માણવસ્કય, અગ્નિ, હારિત, યમ, આપસ્તંબ વગેરે સ્મૃતિઓમાં છે. એ બધાં વચનોનો સાર એજ છે શરીરની પવિત્રતા જાળવવી શરીરની મલિનતા દેહાભિમાનવાળી સાધક દેહમાં આત્મોન્નતિની આડે આબ્યા સિવાય રહે જ નહિ માટે જ અસ્પૃશ્યતાથી બચવું એ એક પ્રકારનો આચારધર્મ જણાય

તીર્થે વિવાહે યાત્રાયા સંપ્રામે દેહવિષ્ક્રમે ।

નગરપ્રામદાહે ચ સ્પૃષ્ટાસ્પૃષ્ટ ન દુષ્પતિ ॥

એકલ સ્વયેગોમાં તે તે દોષ પણ સાહ્યકારોએ મધ્યો નથી. તીર્થમાં, વિવાહમાં, યાત્રામાં, સંપ્રામમાં, દેરામાં બિચલપાયલ થતી દોષ તે વખતે, નગર કે ગામમાં આગ લાગી દોષ તે વેળાએ સ્પર્શસ્પર્શનો દોષ નથી આ સ્ત્રોકનાં પાઠાન્તરોમાં, હદ માર્ગ એટલે જાગરોનો માર્ગ પણ ઉમેરેલો જણાય છે

એટલે આ વચનો ઉપરથી, સ્નાન કરીને ફરકે જણ દેહશુદ્ધિ જાળવી રાકે અને પતંતની પવિત્રતા જાળવવા માટે કોઈ ઉપર તિરસ્કાર ક્રોધેય રાખવાની જરૂર નથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે

વર્ણાશ્રમ અને અસ્પૃશ્યતા

આમ આપણે જોઈએ કે વર્ણાશ્રમ અને અસ્પૃશ્યતા એ બે વસ્તુ એક નથી, પણ ખૂબ ભિન્ન છે. વર્ણાશ્રમ એ ધર્મ છે: સાત્વત છે, વ્યાપક છે, કુદરતને અનુકૂળ છે અને એ એક જાતની વ્યવહારવ્યવસ્થા છે. હિંદુ ધર્મનું તે એક શુદ્ધ પ્રાણ સ્વરૂપ છે.

પરંતુ અસ્પૃશ્યતા એ હિંદુધર્મનું દ્વિપણ્ય છે; અધર્મ છે: હિંદુધર્મની એ અતિશયતા છે. હિંદુસમાજની પડતી વખતે આપણે ધર્મ તરીકે તત્કાળને માટે કાબલ થયેલી એક વ્યવસ્થા હોવાનો સંભવ છે; તેથી એ સનાતન નથી. અસ્પૃશ્યતા એ આચાર છે, રૂઠિ છે.

વર્ણાશ્રમને અસ્પૃશ્યતાની બાવના સાથે જોડી દેવાની મિલકત જરૂર નથી. આપણે ઠાની સાથે ખાલુંપીલું, ઠાની સાથે દીકરીની લેવડેવ કરવી એ કેવળ નોખો સવાલ છે. એ યાતિસ્પર્ધાશૂનો પ્રશ્ન છે; તેમાં અત્યંતને અવકોશ છે. તેમાં પ્રસન્નમનો સવાલ રહે છે. ગમે તેની સાથે બાણ્યાવહેવાર કે બેટીવહેવાર રાખવા આપણે બંધાયેલી નથી. પરંતુ પ્રાણીને અસ્પૃશ્ય મણવામાં તો ખરેખરો દોષ છે, ઐષો અધર્મ છે.

અને તેથી જ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ એટલે વર્ણાશ્રમનો નાશ નહિ, તેનો લોપ નહિ; પરંતુ તેની અતિશયતા દૂર કરી તેને ખ્યાલ કરવાનો આશય છે. માનવજાતિની સેવા કરવા માટે આપણે અમુક માણસ સાથે ખાવાની અથવા અમુક માણસની સાથે આપણ દીકરાદીકરી પરચાવવાની જરૂર નથી; ખાવાપીવાના અને લગ્નન અંકુશથી, સેવા કરવામાં કરી બાધ નરતો નથી.

સનાતન હિંદુ ધર્મ

દરેક ધર્મનો વિચાર કરતાં તે વ્યક્તિને દલબાજી એક જ આવે છે. તેમ કેટલાક સિદ્ધાંત અચલિત જેવા માણસ પડે છે. અતુલ્ય તેનો અનાર નહીં કરી શક્યો: એ જ એનું સનાતનત્વ. દરેક સત્—જેને માટે સાત્ત્વજ્યુતિ દાવો કરવામાં આવે—તેને સત્યરૂપી એરણ્ય ઉપર, દયારૂપી દેવોડાવતી ટી જોડું: જો તે નહર લાગે, તે તૂટી ન જાય તો જ તેને યોગ્ય માનવું. તેમ લાગે તો હજારો સાત્ત્વવાદીઓની સામે 'નેતિ' 'નેતિ' 'નેતિ' કહ્યા કરે જોઈએ. કારણ કે મહા તુલસીદાસે અર્ધ દોહામાં કહી દીધું છે કે 'દયા ય ઠા મ્હા કે' અને યજ્ઞાત્મકિ વરો ધર્મ: [સત્ય સિવાય શીજો ધર્મ જ નથી —એ સનાતન વાક્યો છે. કોઈ પણ ધર્મ આ સૂત્રોનો ઇન્કાર નથી કર્યો.

હિંદુ ધર્મની વ્યાખ્યા કાઠ આપી શક્યું નથી—એવી તેની પ્રોત્સાહને ઉદારતા છે. હિંદુ ધર્મને અંગે કેટલીક શ્રદ્ધાઓ જાગેલી છે, તેમાંની કેટલીક સ્તુત્ય છે; ખીજી નિંદ્ય છે. ઈશ્વરે સર્જેલા કે'ઈ પણ પ્રાણીને અપાર્તા આપણે અમહાઈએ એવો વિચાર કરવો એ ધર્મ નથી રિવાજમાત્રને ધર્મને નામે ઓળખી લેવો તે દુરામદ અને વિચારાધિતા છે. રિવાજો સારા પણ હોય અને નહારા પણ હોય. એ કંઈ સનાતન ધર્મના સિદ્ધાંતો ન હોય. આચાર અથવા શ્રદ્ધા સારી રહે ત્યાં મુખી તેનાથી સમાજની રક્ષા થાય છે : પણ શ્રદ્ધા જ્યારે માત્ર ધર્તિજન જ યજ્ઞ જાય છે ત્યારે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. અને તેના પણ દોષો સંધરવાના આમદમાં ચોખ્ખું ધર્મોન્ધપણું છે; અને તેથી ધર્મની અવનતિ પણ છે.

અસ્પૃશ્યતાની શ્રદ્ધા

અસ્પૃશ્યતા એ શ્રદ્ધા છે; અને તે નિંદ્ય શ્રદ્ધા છે, તેનાથી ધર્મને નામે જે હજાર વર્ષનું પાપ હિંદુધર્મને માથે ચડ્યું છે અને હજુ ચડતું જાય છે. એ શ્રદ્ધાને જ 'પાખંડ' કહી શકાય. એ પાપકર્મથી નીકળવા વળુંહિંદુ-ઓએ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું જ છૂટકો જે શ્રદ્ધામાં સાત્ત અને ઇવાનો અભાવ છે તે શ્રદ્ધામાં ચોખ્ખું પાખંડ છે.

મનુસ્મૃતિ આદિ શાસ્ત્રોમાંથી આ શ્રદ્ધાને ટેકામાં સ્થોત્રો ટાંકવા નિરર્થક છે, કારણ કે તે શાસ્ત્રોમાં ઘણા સ્થોત્રો છે પણ તે કંઈ અર્થ રહી નથી. એવો એક પણ હિંદુ નહિ જડે જે મનુસ્મૃતિના બધાં શાસનોનું પાલન કરતો હોય અથવા ઇચ્છતો હોય. એ તેમ કાઠ કરે તે તે બ્રહ્મ યાગ એવું સહેજે સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે. વળી તેમાં કેટલાક પરસ્પરવિરોધી વચનો પણ દેખાય છે.

સનાતન ધર્મની રક્ષા, શાસ્ત્રોમાં છપાયેલા બધાં સ્થોત્રોને ચોખ્ખા જતા-વવાથી નથી થવાની; પણ તે શાસ્ત્રોમાં જે અચલિત સિદ્ધાંતો છે તે મુજબ વર્તન કરવાથી થવાની છે. સંસ્કૃત ભાષામાં છપાયેલ દરેક મ અને શાસ્ત્ર માની સર્ષએ તે પ્રુણ, પાપ સિદ્ધ થઈ શકે અને પાપ, પ્રુણ બની જાય માટે ખીતાની ભાષામાં શ્રદ્ધાએ તે ગીતાના સ્થિતગ્રહ તુ વચન એ જ શાસ્ત્રનો સુદ્ધિમાણ અર્થ યજ્ઞ શકે. પાંડિત્ય સાથે 'પ્રચ્છા'ને રિચર કરી રામદેવાદિને છૂટીને શાસ્ત્રોએ શાસ્ત્રાઈ કરવો ઘટે છે. યુગની અશરિયાનો અને નીતિ ભાવના સાથે જોનો એજ ન બેસે તેને વળગી રહેવું એમાં આપણાત છે.

‘સત્ય’ નો ગજ

કારણ કે કોઈ પણ પ્રાચીન સ્મૃતિનું પ્રમાણ કલિયુગના વર્તમાનકાલમાં અર્થાત પ્રમાણ કે માર્ગદર્શક આધાર ગણી શકાય નહિ. હિન્દુધર્મનું તરફ શું છે—તે જોવા માટે એક સીધા અને સરલ મજ આપણી પાસે પડેલો છે; એ ગજ ‘સત્ય’ નો. સત્યના માપમાં જે ન આવે તે તબ્બુનું પછી બસે તે મોટામાં મોટી સ્મૃતિમાં કેમ નહિ લખેલું હોય. એટલે જ જે કોઈ પ્રયાનો કે કંઈ માણસ અચાવ કરવા કચ્છતો હોય તેણે સિદ્ધ કરવું રહ્યું કે તે પ્રયા સત્યને અનુકૂલ છે. એટલું બતાવ્યા વગર તે માટે તે હજારો શાસ્ત્રોના પ્રમાણો આપે. એ વ્યર્થ છે. નામમાત્રથી શ્રુતિસ્મૃતિ કહેવાતા અર્ધા પુસ્તકો ધર્મવાક્ય યથ જતાં નથી. દૂકાર્માં, શાસ્ત્રવચનોનો અક્ષરાર્થ કરીને તેના કાંઈને હથ્થવું નહિ જોઈએ.

ઉપરના વિવેચન ઉપરથી જણાવું હશે કે અસ્પૃશ્યતા એ કેવલ આચાર-પરત્વે અને દૈહિક રિચિતપરત્વે જ રહેલી છે; અને તાત્કાલિક સ્નાન એ શુદ્ધિ માટે પૂરતું જણાવેલું છે. જેમ રજરવલા ચાર દિવસ અસ્પૃશ્ય રહે છે તેમ અત્યજ પોતાનું મલીન કામ કરે છે તેટલો સમય જ અસ્પૃશ્ય રહે છે. બહુ બહુ તો સૂતકી, ચાંદાલ વગેરેને બંધીને નહાવું એટલી શાસ્ત્રાચાર છે—એટલો જ સ્મૃતિપ્રોક્ત શૌચનો નિયમ છે; અને તે સમગ્રય તેમ છે.

પરંતુ તેટલા સાદા અને વ્યવહારુ વિચાર માટે એક નોખી અસ્પૃશ્ય જાતિ પેદા કરવી, તેને નોખા વાડામાં પૂરવી, જાનવર કરતાં પણ ત્યાજ્ય ગણવી, તેના ઝોળામાં ચેંદું અને કોઈકું ખાવાનું ફેંકવું, તેનાં છોકરને બજાવવા ના પાડવી, તેને વ્યાધિ થાય તો તે દૂર કરવા મદદ ન આપવી, તેને મંદિરમાં પેસવા ન દેવા, તેને કુવે પાણી ન ભરવા દેવું અને તેમનો, ત્રિંદગીબરના અસ્પૃશ્યોનો પચિમે વર્ણુ આ રીતે ઊભો કરવો તે કેવલ અત્યાચાર છે. સાદી શૌચની અને બાલશુદ્ધિની વાત ઉપરથી આટલા જુલમ શા ? અલગ ઢેડવાડા શા ? ઢેડબંગીના બધેથી બહિષ્કાર શા ?

આવી અસ્પૃશ્યતાને ધર્મનું અંગ માનીને આપણે હિન્દુધર્મની જડ ઉખેડવા બેઠા છીએ. આવી અસ્પૃશ્યતા આત્મઘાતક છે; એ અસહિષ્ણુતાની પરિસીમા છે.

વિચાર વગરનો આચાર

જે અસ્પૃશ્યતાનું હિંદુસમાજમાં સેવન યથ રહ્યું છે એ અસ્પૃશ્યતાને નથી સ્થાન ભાગવતમાં, કે નથી ગીતામાં; નથી વેદમાં કે નથી ઉપનિષદમાં. અરે,

અત્યારે તેને આચારમાં પણ રચાન નથી. કાવ્યો અરપૂરવતાને રચાન નથી આપતો; અદાલતોમાં જતા, દવાખાનામાં જતા, વૈજ્ઞેવો અરપૂરવોને અડે છે છતાં ઘણું ધર્મ જતા નથી.

આમ દહીશતમાં અરપૂરવતાની શક્તિ કોઈ પાળતું નથી; અને મને કે ક-મને તેનો દહાડે દહાડે લોપ થતો જાય છે; રેલમાં, મરકારી નિશાળોમાં, તીર્થક્ષેત્રોમાં, વ્યાસતોમાં, દવાખાનાઓમાં અને કારખાનાઓમાં તેને રચાન રહેતું નથી. કીલટું વ્યાજને અગ્રેને ત્યાં તેમ જ મુસલમાનોને ત્યાં માન પામે છે; અને અગ્રેને તથા મુસલમાનોને અડતાં આપણે. અચકાતા નથી. તેમનામાંના ધણીની સાથે બેઠી આપણે માત્ર પાગીએ છીએ. ખિરતી થવા પછી તેમને અરપૂરવ મજબૂતી આપણી દિ મત પણ ચાલતી નથી. આમ જે શક્તિ પાળા શકાય તેવી રહી નથી, જે અન્યવત જની મહ છે, તેનો જવાબ શાણા દિ દુઓ, ચોતાની જુદી માન્યતા હોય તો પણ ન કરે. મુસલમાન, પારગી, ખિરતી, વાહુડીને આપણે અરપૂરવ નથી મજબૂત તો પછી દિ દુઓનું જ જે અગ છે તેવા અરવ્યને અરપૂરવ ત્યાં સુધી મર્યા કરીશું.

અરપૂરવતાનિવારણ

જે સ્પર્શથી સામાન્ય લોકવ્યવહારમાં આપણે નથી અભાગ જત એમ માન્યે છિયે તે સ્પર્શને, વિચારપૂર્વક પ્રુપ્ત માનીને લોપ જીવે તો કોઈને વિરોધ કરવાનો રહે નહીં, ગીતાછ પણ એવ કહે છે. સમદર્શીને મન ખાટાણુ, જ્ઞાન, અંત્યજ બધા સરખા છે તેથીજ નરસિંહ મહેતાએ ગાયું છે કે વૈજ્ઞવમાં સમદર્શિ હોવી જોઈએ

જેમ ચાર વજુ એકબીજાનો સ્પર્શ કરતાં અભાગતા નથી તેમ જ અરપૂરવને વિષે પણ વરતવુ-એનુ જ નામ અરપૂરવતાનિવારણુ. એકબીજાને અડકે નહિ તે અમુક મનુષ્ય અમુક ભતિમાં જન્મ્યો એ જ કારણથી અરપૂરવ છે-એમ માનવુ એ સહિના નિશમયા. દવાધર્મથી તે સત્તાઓથી વિરહ છે. અંત્યજસ્પર્શનો અર્થ એ છે કે શાંતિબંધન જેવી સ્વચ્છ નીતિમાં જે એર વ્યાપી મધુ છે તે કહાડી નાખવું. જીવનીચની ભાષના બૂધી જવી તે ભાત્રમાવના બધે દાખલ કરવી આજ તો એ મડો એટલો બધો વ્યાપી મર્યા છે કે અંત્યજનેમાં પણ એ જીવનીચ ભાવનાએ ધર કધું છે.

અરપૂરવતા એ તો ઉચ્ચ વજુના દિ દુઓને સારે આત્મશુદ્ધિને અર્થે કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે શુદ્ધિ અરપૂરવોની નહીં, પણ કહેવાતા ઉચ્ચવર્ણીની

પોતાની યતી જરૂરની છે. ટૂંકામાં, સ્પર્શ કરવામાં આપણે દોષ માનિયે છિયે તે માન્યતા નિકળી જતી જોઈએ. અત્યારે આપણા એક અંગને અસ્પૃશ્ય ગણીને આંપણે ગહેરૂં જનાતી દીધું છે; અને તેના દરદથી આખું શરીર પીડાઈ રહ્યું છે !

બધા હિંદુઓ અસ્પૃશ્ય ખન્યા છે //

અંગ્રેજી આજે આપણને ' જંગી ' અથવા અસ્પૃશ્ય ગણે છે. વસાહતોમાં આપણને વહેપાર કરવાની જગા અલગ આપવામાં આવે છે. રહેવાના લગ્ના અને મુસાફરી કરવાને રેલગાડીના ડગા આપણે માટે જુદા હોય છે. આપણે એમને મન અસ્પૃશ્ય- ' પારિયા ' ગણાઈએ છિયે.

કેવળ અડકવા ન અડકવાના પ્રશ્ન ઉપર સમાજ કેવું વિચિત્ર વર્તન રાખે છે તે જોતાં નવાઈ લાગે છે ! અંલજ મુસલમાન થાય તો આપણે અડિયે, ખ્રિસ્તી થાય તો તેને સલામ બારિયે, જે ખ્રિસ્તી અથવા મુસલમાનને અડે તેને અડતા પ્રાપ્ત ન માનિયે-પણ તે અંત્યજને અડતાં આપણને સંકેત્ય થાય છે !

‘ હિંદુઓનું ખાસ સાયન્સ ’

શ્રી. રામનારાયણ પાઠકે ‘ સુવૈરવિહાર ’ નામે કટાક્ષલેખસંગ્રહમાં આ સંબંધી દીકટટોર કરી છે. તે ખરેખર અદ્ભુત છે: “હેડને અડેલાં વરતુ અનડાય. હેડને હિંદુ અડે તે હિંદુ અનડાય; તે નહાય ત્યારે શુદ્ધ યાય. હેડને અડેલા પૈસા લેવા હોય તો તેના પર પાણીની છાંટ નાખવી જોઈએ. પાણીથી લોટ અંકો યાય; પણ પાણીથી પૈસા ચોખ્ખા યાય. હેડને અડેલાં કપડાં ધોવાં પડે, પણ કોર્ટા કપડાંને માત્ર છાંટા નાખે તો ચાલે. ટોપી ઉપર છાંટ પણ ન નાખી શકાય, માટે તે મુસલમાનને અડાડો તો શુદ્ધ યાય. પણ નહાઈને તમે મુસલમાનેને અડો તો નહાવાની અસર નાણુક યાય. જમવા માટે તમારે ફરીથી નહાવું પડે ‘ અંકુ ’ નો અર્થ પહેલાં માત્ર ‘ જોડેણું ’ કે ‘ ખાધેણું ’ એટલે ઉગ્નિજીવિ એવા યતો હતો; પણ પાણીથી લોટમાં પાણી પડે, તે લોટ કે પાણી ઠાંઈએ ખાધું ન હોય તો પણ તે અંકુ યાય એ એવી શોધ થઈ છે !”

‘ આલડાઉટ ’

અસ્પૃશ્યતાની બાવના એટલે હિંદુ ધર્મ ઉપર વળગેલા મેંવ. અખા અડે તે લખ્યું છે કે આચારની ખૂબ છોજ રાખવાથી માણસ ધર્મનું ખડું તંત્ર જૂથી બંધ છે. તેથીજ નરસિંહ મહેતાએ કહ્યું છે કે “ કર્મનો મર્મ લેવા નિચારી;” છતાં માત્ર આચાર : પ્રયત્નો ધર્મ: । એવા પ્રકારની માન્યતા સમાજ-

માં ધર કરી બેસવાથી, લોભ માલ આચાર પર ખૂબ ખાર મૂકવા સામા. અખોએ પોતાની કટાક્ષપૂર્ણ વાણીમાં કહ્યું છે કે—

“આબડહેટ અંતઃગતી જણી, શાહજી વૈષ્ણવ દ્રાધા ધણી
ખારે માસ ભોગવે એ બેય, સૌને ધર આવી અર્ધ રહે;
અખા હરિ જાણ્યે જડ જાય, નહોતો મનસા વાચા પેંશી રહે કાપ.”

(છાપો)

શાહજી અને વૈષ્ણવો ખાસ કરીને શૈય-અશૈયની વિચિત્ર ઝીણવટો પાળે છે. તેથી તેમને રાતદિવસ ‘અડશે મા, તમે અખડાગો’-એવી ઝંખના થવા કરે છે. પરંતુ સાચી જડતા કાઢવા માટે તો હરિદુ’ જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે નહિ તો ગન, વાણી કે કર્મના માર્ગ દ્વારા-જમે ત્યાંથી અધર્મ પેંશી જવાનો પૂરા ભય છે.

મિથ્યા આચાર

વળી અખો કહે છે,

“પોતાનાં પડખાં નવ ધૂવે, હાડ મામડાં મૂરખ ધૂવે
શુદ્ધ કેમ ધાય જો મામડું ? મોટું :સહિ એ વાંકડું:
હરિ જાણ્યા વિના ભૂલા બને, અખો ધાર ન પામે કપમે
ઈશ્વર જાણે તે આચાર, ખીજ સૌ ઉપલા ઉપચાર”

(છાપો-૧૦, ૧૧)

“આચારી અર્ધ અજગા બેસે; વૃત્તિ સદાયે અખડાણી
સાચ્યદાનદ બહા લલાવિષ્ણુ. શુદ્ધ કરે નહીં પાણી”

(૫૬૨૨)

“નિર્વિષયપણું તે સજીવન દશા, વિકારસહિત તે મુહા જશા
મુહાની આબડહેટ ધણી, તે આબડહેટ કાપએ નવ અણી:
અજગી આબડહેટ એવા જાય, પોતાની આબડહેટ પ્રલય ન થાય.”

(છાપો ૭૩૪)

માત્ર દેહધર્મને અણધરતું પ્રાધાન્ય આપવાથી પોતાનો આત્મધર્મ ભૂલી જઈને દિ હૃદયે અરપૂરવતાને વિકરાલ સ્વરૂપ આપી દીધું છે

નવા યુગની નવી સ્મૃતિ થવાની જરૂર

ધર્મનું સ્વરૂપ ક્રમેશાં એકસરખું રહેતું નથી; સમયના પરિવર્તન સાથે તેના આભ સ્વરૂપમાં ફેરફાર થવો રહે છે અને એ ફેરફાર ધુપધુપના મનુષ્યદારાજ

જેઠા મહાપુરૂષો અને આચાર્યોને હાથેજ થાય છે. જેમ આપણી જાતિઓ અને વર્ણો પહેલાં જેવાં હતાં તેવાં આજે રહ્યાં નથી તેમ આપણો સ્મૃતિ-પ્રોક્ત ધર્મ, તે દિવસે જેવો હશે તેવો આજને માટે, રહ્યો નથી. નવા યુગની નવસ્મૃતિ રચાવા માંડી છે એમ સૌ ઠાઠ ઠહી શકશે બલે આજની પ્રવૃત્તિથી શ્રદ્ધિપૂજક સમાજને આઘાત પહોંચે; પણ એવી રીતે આઘાત ન પહોંચતો રહે તે સમાજની પ્રગતિ જ બંધ થાય. અનિષ્ટ શ્રદ્ધિ અને આચારનાં જાળાં વખતોવખત કપાતાં રહે તો જ સત્યનો સૂર્ય ઠંઠાઈ જાય નહીં.

ધર્મનાં બદલાતાં સ્વરૂપો

પહેલાંની પ્રકૃતિપૂજનાર્થી કર્મમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ અને બક્તિમાર્ગની જુદી જુદી પ્રજ્ઞાધિકાઓ, દેશકાલની પરિસ્થિતિને અનુસરી, અસ્તિત્વમાં આવતી ગઈ છે. પછી સંવેદનો સંપ્રદાય સર થયો, તેમજે ચાંડાલ, યદુ તથા અસ્પૃશ્યો અને ખેલોને પણ તેમના વાકામાં અપનાવી લીધા; અને વિશાલ હૃદયની વૈષ્ણવતા વ્યક્ત કરી, ઇસ્વી સનના આરમા સૈકાથી આરબી આધારિત મોજાની અસરથી યદોનાં બંધનો છૂટવા લાગ્યાં.

વલ્લભાચાર્યના યુષ્ઠિસંપ્રદાયમાં તથા ચૈતન્ય ભગવાનના મુખ્ય શિષ્યોમાં અંત્યજો તથા ખેલોનાં નામ એમ શકાય છે. રામાનંદ, કૃષ્ણીર, તુલસીદાસ તથા તુકારામનાં બક્તમંડળો તપાસશે તો તેમાં બક્તિનાં દ્વાર સૌ ઠાકને માટે ખુલ્લાં છે.

મદ્રાસ અને બંગાળામાં અસ્પૃશ્યતા.

વૈષ્ણવ ધર્મની ઉત્પત્તિ જ દયાર્માં, જ્ઞાનમાં અને પતિતને પણ પ્રુનિત કરવામાં રહેલી છે. વલ્લભાચાર્યે જે પશ્ચિમમાં 'ક્રિષ્ણ' તે ચૈતન્યે પૂર્વમાં 'ક્રિષ્ણ' છે. બંગાળમાં ચૈતન્યે લાખો અસ્પૃશ્ય મનાતાઓને ઉદ્ધાર થયો, તેમજે અસ્પૃશ્યતાની જડને ફેલાવી, આજે મદ્રાસમાં જેમ અસ્પૃશ્યતાની એક અંધધિ દેખાય છે તે-અંત્યજને શબ્દ કાને પડતાં પણ જમવા બેઠેલા પ્રાણીજનુ અમ અમકાઈ જાય છે, અને જાહેર માર્ગે અંત્યજથી પસાર થવાતું નથી, અથવા તો મુળામાં ટોપલી રાખી તેમાં ધૂકવાની ગોઠવણુ કર્યા પછી જ પસાર થઈ શકાય છે-જે અંધધિની સાથે, બંગાળાની હાલવા પ્રમાણની અસ્પૃશ્યતા ખૂબ જવાન બેચે છે. અંદીને અમકાણું શું એ તો ત્યાં કોઈ જડ જાણતું જ નથી. બંગાળાની અસ્પૃશ્યતા એટલે 'અસ્પૃશ્ય પાસેથી જમવડણુ ન કરવું તે તેને હળમત તથા ધે ખીની મેઝા ન આપવી'

ગુજરાતમાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણ પ્રવૃત્તિ

સૌથી સદીના આપણા બહુવિધ નરસિંહ મહેતાને પ્રથમ વંદના હરિષે એ બહુવિધને વૈષ્ણવ વંદાના હતા. તેઓએ 'ડેડવજી'માં 'દેહ હરિભક્તિ' ગોઠવેલી. ગુણસીક્યાગે અને ગોમૂર્તિની લીપેણું આમણું તેમને પવિત્ર સામણું હતું; અને ચુરત ગણાતા નાગર મૃદરમ

“ જોવા રે અખે એવા રે, વળી તમે કહે છે તેવા રે
ભક્તિ કરતાં જે બધ કહેયો તો કરશું દાખોદરની સેવા રે ”
એવું એમણું કહી દેતા હતા

ત્યાર પછી ધણે કાળ વહી ગયો બાબલો અને વૈષ્ણવો આચારની છાંછ બહુ પાળવા લાગ્યા ત્યારે અખાએ તેમને ટોચ કરી. વલ્લભસંપ્રદાય અને રવામીનારાયણ સંપ્રદાયે ચાલે, અંત્યજને અને મુસલમાનોને પણ સંપ્રદાયના વાડામાં દાખલ કરી તેમના પ્રાયે સહભાવ દર્શાવ્યો.

વૈષ્ણવ આચાર્યની ભૂતદયા

શ્રી વલ્લભાચાર્યના પુત્ર વિઠ્ઠલનાથજી ગેસ્વામીના “ જસે” ગાવન વૈષ્ણવો ” સંબંધી “ વાર્તાઓ ”—એ પુસ્તિકાપ્રકાશના વૈષ્ણવોને: ધર્મમંથ મનાય છે. તેમાંની ૪૬ મી વાર્તા ‘ કુંજરીની વાર્તા ’—એ નામની છે. તેમાં અજ્ઞત પ્રાયેનો તેમનો કહેવો કથાણુ વર્તાવ હતો તે રચે કહ્યું છે.

ગોમુલ જતાં માર્ગમાં એક કુંજરી નામે ‘ ગરીબ જાત ’ કહેવાતી, અસ્પૃશ્ય વર્ણની ડોશી તરસથી મરવા પડી હતી યુસાઈજીએ ખવાસને કહ્યું ‘ જે તપાસ કર, કાણુ પડ્યું છે? ’ ખવાસે કહ્યું, ‘ પેની ડોશી તરસથી મરી રહી છે. ’ યુસાઈજીએ કહ્યું કે ‘ આપણી (માટીની) ઝારીમાંથી એને જળ પાવ. ’ ખવાસે કહ્યું, ‘ આપણી ઝારી છિંવાઈ જશે ’ ત્યારે યુસાઈજીએ કહ્યું, ‘ ઝારી છિંવાઈ જાય તો દૂસરી આગેગી, પરંતુ યાકે પ્રાન તો જયે જ. ’ ત્યારે પછો ખવાસે તેને જળ પાડ્યું અને તે સચેતન થયું.

પછી ગોમુલમાં એ, દિવસના ગેવાની કુકાન મહિતી; અને વૈષ્ણવને જોઈ ખાવે વેચતી એમ સમજીને કે તે દારા કઈને કઈ દાહોરજીની સેવામાં અગીઠાર મવાની તક તેને મળે છે. રાતે એ આમજહાર નિકળી જતી; કારણ કે અકબરશાહે ગોમુલમાં જ તેટલું કરવા દેવાની પરવાનગી તેને આપી હતી.

અખાલક્તનો સિદ્ધાંત

અખાલક્ત અન્ય દંબી આચાર્યની ' છોજ ' ને ઠીક વગોવે છે:

' હામ આમ રસમાં બનેની, છુદ્ધિ બહુ બરમાણી:

કૃષ્ણવચનને કાન ધરે નહીં, વહાલી તે વિપય-કહાણી.

- આચારી યદ્યપ્યગમ રે બેસે, વૃત્તિ સદાયે અબહાણી'

' સચ્ચિદાનંદ ધન' લગાવણી, છુદ્ધ કરે નહિં પાણી !'

—ગુજરાતી ૫૬, ૨:

તેથી તેમનો છેલ્લો સિદ્ધાંત છે કે:-

• ' વધુ ધર્મ તું રહે મૂળજે, લેણે સર્વ પડે ત્યાંહાં વગે,

બત વિચારે તે આત્મા, આશ્રમ તો તારો તુજમાં. '

—છપો ૨૭

' વધુશ્રમ વહેવાર, એ લલા વર્તન વિગે:

સિદ્ધાંત કેરો માર, ત્યાંહાં અખા સરણું સહુ. "

* મહાત્મા વાલીલના અરંપૂરચતા સંબંધીના વિચારોનું એકાકીય ' હરિ-
જન ભાગવત ' નામથી યજુ' છે. તેનો આધાર આ લેખમાં મળ્યા છે.

ડૉ. મંજુલાલ મજમુદાર

અખાના સમકાલીન

અજ્ઞાત કૃષ્ણજ્ઞનાં પદો

અખા બકતો ખૂબ પ્રકાશમાં આણેલી એવી જ્ઞાનપરંપરાના મદાનદર્માં, ટેકેટલા અણપ્રીણેલાં અને ન-ખૂણેલાં એવાં કાવ્યકરણાં લખ્યાં છે તેનો તામ હજી કોઈએ કાઢ્યો જણાતો નથી.

વડોદરા " પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર " ના દરતલિખિત ગ્રંથોના સંગ્રહમાં સં. ૧૭૧૭માં જિતારેલી એવી એક " કૃષ્ણજ્ઞ પદો " ની ચોથી અંક ૮૧૫ની ગોજૂદ છે તેની જિતાયો સાલ ઉપરંથી સહજ અનુમાન નિકળે છે કે તેમાંનાં પદો તે સમય પહેલાં અથવા તે જ અરસામાં રચાયાં હોવાં જોઈએ. આ પ્રતની નકલ પંદર વર્ષ ઉપર મેં કરાવી રાખી હતી તેને આધારે આ નોંધ હું લખી શકું છું.

અખાબકતની ' અખેગીતા 'ની રચનાસંવત્ ૧૭૦૫ છે. તે ઉપરથી કહી શકાય કે કૃષ્ણજ્ઞનાં પદો તે સમયની જ પેઢાચ હોવી જોઈએ.

આ ગુટકામાં દર પદો જિતારેલાં છે. તેમાંથી કૃષ્ણજ્ઞ સંબંધી કંઈ પ્રકાશ મળી શક્યો નથી. છતાં એ પુદોની રચનામાં અખાજ્ઞના ચિર-પરિચિત પ્રાર્થિકાવિક શબ્દો ' અણસિંગી ' ' અણજ્ઞુ ' ' સમરસ ' ' આપણુપુ ' , ' જોટ ' , ' નિન્નપદ '—એવા, અહીં પણ મળી આવે છે.

આ અણખેશયેલા પ્રદેશ તરફ નજર કરાવવા, તથા-એના અભવાસની રેડીને જતાવવા માટેજ આ દૂંડો નોંધ, અત્યાર સુધી તથા અનવયાં એવાં સાધનોમાંથી આપી છે:

વાનગી તરીકે નીચે યોડાક પદ જિતાયો છે જેથી ત્રિગામુને વિશેષ પ્રેરણા મળે.

' પ્રખાતિયા ' માં નરસિંહનાં જ્ઞાનનાં પદોની તાજગી ઝીલાઈ છે

પ્રભાત

(બ્રહ્મણા)

હું ખરે તું ખરો, હું વિના તું નહિ,
 હું રહેશે ત્યાંલગી તુંય રહેશે :
 હું જાતે તું ગયો, અનિરવાચી રહ્યો
 હું વિના 'તું' તને કોણ કહેશે ?—હું ખરે
 જ્યાં લગી સગુણ ત્યાં લગી નિરુણ
 કહે સદ્ગુરુ એ વાત સાચી :
 સગુણ સંગતે, ગયો નિરુણ શમી,
 સુખ પૂરણ રહ્યો તે અનિરવાચી, —હું ખરે
 જીવ ને શિવનો ન્યાય તે એક છે
 જીવ હોયે ત્યાં લગી શિવ હોઈ:
 જીવ સમતે ગયો, શિવ સાંસો શમ્યો
 ટળી ગયો ધ્યાતા ધ્યાન ધ્યેઈ. —હું ખરે
 તાહરા માહરા નામનો નાશ છે,
 નીર ને લૂણતું રૂપ જોતે :
 મૃણ્મુજી અનુભવ સર્વ કાલે હીસે,
 છે છતે છે છતે વસ્તુ પોતે. —હું ખરે

પ્રભાત

(બ્રહ્મણા)

સ્વામીનું સુખ હતું ત્યાં લગી સૈયર !
 જ્યાં લગી હવ હુતિ રાત્ર્ય કેરી:
 સ્વામીના સુખનો સ્વાદ ભાગી ગયો,
 જોમ્બંતો ઉઠ્યો સૂર વેરી-સ્વામીનું સુખ

એવા સૂરના તેજમાં સાવ સમરસ વર્ધ
 તેજમાં પિયુ મારો ગયો સમાઈ
 પિઉને પગલે હું રે જોવા અટ્ટી,
 પિઉને ખોળતો હું જોવાઈ-સ્વામીનું સુખ
 એવા અટપટા ખેતમાં આખ્ય ઉલટિ ફરી
 હું જોતે હદ રહિ ગમ ખાઈ:
 વાણીમા અનુભવ એક વ્યાપે નહિ
 અનિર્વાચી =દ્યો નિગમ ગાઈ-સ્વામીનું સુખ
 એવી અચિત્ર વારતા કોય માને નહિ
 જેને વીતી હોયે તેય જાણે:
 વસ્તુને સાર સાવ સમરસ ભર્યો
 અણુછતો કૃષ્ણજી ધર્મને માણે-સ્વામીનું સુખ

૫૬ ૪

ઘોરે હેરી રે, ઉલજણ ઘોપે હેરી રે
 આપાના આલાસમાહે આખ હેરી રે
 -ઉલજણ ઘોપે હેરી રે- ૧

સાખી પણે આવર્યો, ભર્મિની જલે રે
 મૃત વ્યાસિ મૈનત હવ્યો, અહંતા આટે રે-ઉલજણ- ૨
 ધર્મવર ભાવના જે જીવનતા નાંબુપણામાં રે
 સંશે આત્મા અનત ભાસ્યો હલણામાં રે-ઉલજણ- ૩
 શબ્દમા ગહુરંગી વૈખરી માહાલી રે:
 પ્રત્યક્ષ વસ્તુ અંતર પાડિ પરોક્ષ ઘાલી રે-ઉલજણ- ૪
 પ્રીછયામાં પ્રભુ પાધરો, અણુપ્રીછે વાંકો રે:
 કૃષ્ણજી ધર્મજલની આટે આત્મા ઠાકો રે-ઉલજણ- ૫

૫૬ ૭

પામર જીવે પોત ન પ્રીછયું, વાત નિ જૂલે ધર્મજી રે,
 નોં મ રુપને લેઈ વળગી વાસના રે।

अंतःकल्पः निवर्तिमाना बहुविध तो रंग नाना रे,
 आशासमहि वरये जि हा ला स ना रे. ॥ १ ॥
 आपण्यु विसरिने गयु, जगदाकारे ययु - रे,
 असंभावमां है जै विपरीत लावना रे।
 धूमे भावक, जेवां हांकयो, कर्षण गंले अणो रे,
 अहिये .आवरिः नांण्यो अहन भावना रे. ॥ २ ॥
 क्लेश टाणे कर्म निवारे, न कशाने अनुसारे रे,
 पुरानो स भा ग म पु ष्ये पा मि ये रे।
 अष्टदिंगीने संग अनुसरते, श्रवण मन धरते रे,
 हरशन परसन करते दुग्धा वामिये रे ॥ ३ ॥
 अहंभावनि आंटी वागे, तम धाय जम आगे रे,
 साधन सरये रहि जय प्रक्षाकारमां रे ॥
 कृष्णल सुखा न पदया जाते, भरणवार्नी वाते रे,
 निज पद पायो परम तत्व सारमां रे ॥ ४ ॥

पद ४६

(राज-वेदाराती देखी)

समन्वये शुरुये सानमां रे लोल,
 आंण्डि भुअवि ज्ञानमां रे लोल.
 मनडे मनने शक्तिु रे लोल,
 आत्म दृष्टे अवलोकियु रे लोल.
 सुलमां हिठो भारो, आतमा रे लोल,
 शुद्ध शैतल परमातमा रे लोल.
 आपे आपण्युपाने छन्दते रे लोल,
 पाधेनु पदि गयु प्रीछते रे लोल.
 विधि निषेध ने वासनो रे लोल,
 भ्रम जाग्यो शिह वासनो रे लोल.

૨૦ જીર્મિ આવરે ને એકને રે લોલ,
 દેહનાં કૃત્ય સૌ દેહને રે લોલ.
 આપે આપણુપાને આવરો રે લોલ,
 કૃષ્ણજી અણુછતા ઉચરો રે લોલ.

પદ ૮૦

સંસારરૂપી વલગુ છે રિણુ, આપણુ ખાંધુ અણુમંચુઃ
 પામરે પ્રગટ પોત ન પ્રાંધુ, ભાત્ય ચિત્રામણે ભુલિયો રે—
 પોત પ્રીછયા નહિ, ભરમિયા ભાત્યે: જીવપણું જીવરુ જીવનિજાતે
 વ્યાજ ચડિ ગયુ વાતનિ વાતે, તો મુલગામાંયિ કુલિયા રે—
 જીવપણાની જડયમાં જડિયા, પરોક્ષભાવાન આટમાં ખટીયા
 વેખરીને વિચારે પડિયા, લ્યો વાગૂજલની ડાટમાં રે—૩
 આપ આપણે અતુમાને આણી, પરતંતર કરે તાણાતાણી:
 વસ્તુ વિચારની વાત ન જાણી, તો જીર્મિએ લીધા ચોટમાં રે—૪
 અણુછતા આભાસને ગેખી, આવરણમાં થઈ આખ્ય અટ્ટેખી:
 છે છતી વસ્તુને નાખી ઉવેખી, તો ઇશ્વર કહેનાં ઉલ્લે રે—૫
 આશ્ચર્યવાત એ કોએક પાને, જેને શુદ્ધ લાગ્યા હોય કાને:
 ઉલજણુ ભાગે કેવલ-જ્ઞાને, તો સમજણુ આવે સુલલે રે—૬
 મહાવાચક વિચારીને જોયે, એક વિના ભાસે નહિ કોયે:
 આત્મજોધનો અતુભવ હોયે, અધિકારીને ઇછતે રે—૭
 લોભાયા સમરસને ચટકે, અવરાયા નહિ ઉર્મિને લટકે:
 કૃષ્ણજી તત્વદર્શી ન ટકે, પાધરો મારગ પ્રીછતે રે—૮

: अंड ४ :

विवेचकोनी वाणीमां

AKHO, THE PHILOSOPHER

The three great poets who dawn upon our horizon with peace and quiet in seventeenth century, are Premanand, Samal and Akho. Each worked on his own original plan, each supplemented the work of the other and each excelled in his own great work. We are agreeably surprised to find that in the new epoch, religion and Bhakti no longer appropriate the whole field of poetry. But poetry now for the first time in the province grows up upon its own independent foundations, and itself emancipated and free, begins its own work towards the emancipation, enlargement and ennoblement of the minds and aspirations of men.

This is said, not with a view to cast any aspersion against religion, but to dispel the local superstition which has for centuries made poetry the hand-maid of religion, as if it were not entitled to be its own mistress. It is as gaining us no small point in this direction that the works of these admittedly great and popular poets require to be properly explained to the people.

We shall begin with Akho, for his work as a poet was more destructive than constructive. The poetry which had first inspired and enlivened Mira and Narasinha, had passed into the hands of the priests and heads of the Vallabhacharya sect by this time. Krishna, or, as he is fondly called, Kaniya, the ideas, imagery of whose early career had thrown a golden cloud of associations over the beautiful groves of Brij, was also idolised and enshrined in temples; and with this transmigration of the Deity from poetry to idol-

worship, the God in this new incarnation was made to travel into the heart of Mewar and Gujrat. The Mewar temple had not only its idol, but the idol had for its head-worshippers the ancestors of those whom we now call the Vaishnava Maharajas.

The relations between this Mewar idol and the Maharajas may, for the sake of brevity, be best expressed as having been similar in kind to those of the descendants of Shivaji and their ministers the Peshwas. The Gujrat headquarters of the idol were fixed at Dakor, and the Dakor temple has been fortunate in not having had its Peshwa. The Mewar temple seems to have risen into importance before the Dakor temple, and the poet Akho was, by birth and breeding, a pious devotee of the Mewar temple. But fiery minds can seldom resist the temptation of breaking through the prison-walls of birth and breeding, and they generally feel it their mission to break through the walls. The new field into which their minds issue, tries and taxes their originality and their power.

Akho was neither a Brahman nor a Banya. He was a goldsmith by caste, and his mind was unfettered by any hereditary predilections for the traditions of the Brahmans or the moral imbecilities of mercantile calculators. He wanted to think for practical purposes. When he had ideas, he managed to see that he had also words for his ideas, and his words are neither more nor less than his ideas. A practical philosophy is his method; and to find out the purest gold for the human soul is the all-absorbing aspiration of this goldsmith. He takes in hand thing after thing from what he finds among his surroundings, and rejects and destroys it

as worthless alloy. He succeeds at last in finding his gold in the philosophy of Shankar, and this he turns into fancy ornaments with exultations, and constructs his own system out of it.

Whether he destroys or constructs, he has a singular power of getting rid of the most inveterate superstitions of the land. The Vedantic fabric which he constructs, was fitted for the audience that he drew about him. But this fabric is after all derivative. His great originality lies in his destructive system.

He has a powerful wit for pithy and epigrammatic satire. His onslaughts are dreadful and never fail to hit the right nail on the head. For this purpose he coins new sayings and adages which, while they are entirely original, wonderfully appeal to latent but powerful sentiments of native life and, like several of Shakespear's expressions, have acquired a popular currency in the vernacular.

... ..

The constructive part of Akho is drawn from the Vedanta philosophy, and he himself says his philosophy should not be taken for poetry. Akho wants to rise and raise to The Highest Self, and the brilliant rays of this Highest Self, like the rays of the sun, are not a matter for description. They defy description, they are like the sky that cannot be weighed in any scales. They exceed the limits of the mind; and as for poor poet their powers and arts of the mind, as these powers and arts must, of necessity, be confined within the limits of the mind. The Brahma extends beyond the mind and is beyond poetry.

— 'The Classical Poets of Gujarat' pp. 31-;
(1892 A. D; 2nd Edition 1916)

Diwan Bahadur K. M. Jhaveri

AKHO, THE POET

Akha's works are all, as their very names imply, treatises on Vedanta Philosophy. They are very abstruse, and fail to yield their secrets or even their ordinary meaning to the uninitiated reader. He has, as his style clearly shows, addressed all of them to the general public, but in doing so, forgotten that the masses had not gone so far in search of the Parabrahma as he had done, nor so deep into the mysteries of the Kaitalya and other Vedantic principles himself.

Besides, all philosophy, and especially so hard and abstruse metaphysics as Shankara's Vedanta philosophy, is difficult to versify. The poetising of the subject hardly ever renders it attractive, and for this reason, these works of Akha have failed to command universal attention.

But the fact is otherwise in the case of his seven hundred and forty-six 'chhappas' (six-lined stanzas) and sixty 'padas' in which he has taught some very wholesome lessons about the world and its ways. He has mercilessly but justly unmasked the worldly wise, those so-called leaders of the different religious sects, the Sadhus and the Saints, the ascetics and the anchorites, steeped in the Maya (illusion) of the world, and painted the unfavourable aspect of wealth, women, progeny, attendants, friends and relatives, their hollowness and their vanity but true colours that their illusions and terrors property, and passed into ordinary household language.

His tenet was that your wife, your children, your friends, your relatives and your attendants, all fawn upon you because of your wealth; as soon as that disappears, they desert you. The world and its love, the 'samsara' and its hate, its likes and dislikes, are all unreal. The ways of the world are unreal. The Sadhus and Sannyasis are unreal and hypocrites. The one Real Being is the Parabrahma, and to him should we all turn, leaving "the trappings" of the world to take care of themselves.

Alha was not a very cultured but a बहुश्रुत individual. His language therefore is far from classical. It is like rough unhewn stone, albeit for some purposes it is exceedingly effective. For satire, caustic criticism, telling examples and similes, and fearless exposure, he is hard to beat. In this respect he is unequalled in Gujarati. He lashes vice, with a heavy whip but the range of his satire is limited, he repeats himself. Thus a selection of his satires is more edifying than a complete collection.

There is also to be noted the obscurity of a great many of the phrases and words he uses, and the unfamiliar sources of Vedantic metaphysics, from which he draws most of his similes. These two factors have constituted him, so far as the greater part of his compositions is concerned, a poet for the select few. His verses are devoid of wit. You feel they are the product of a man, severe and austere, who is moved to indignation at the immorality, hypocrisy and vice prevalent around him. He resembles Juvenal in his power of epigram and in the force of his attacks on contemporary superstition and vice. Society in Gujarat has not changed greatly since his time and some of his descriptions are as true to

day as they were when they were written.

He did not believe in the spiritual benefits of mere pilgrimage. He said, "at the feet of Harijan (a pious man, one who has known God) are a million places of pilgrimage." He came to this conclusion from experience gained as a widely travelled pilgrim.

He had reached the highest stage that a Vedantin aspires to. He had known the unity of Jiva and Ishva, he had reached the final beatitude, and become one with the Brahma. He said, "everyone is undergoing penance to get to Hari, but Akha moves in Hari (i. e. in Hari he lived, moved and had his being) by himself without the help or mediation of penances."

Also, "You become your own 'guru' there is none other to whom to pray. Leaving off concentrating upon externals, turn your devotion inside, i. e. inside your own heart (know thyself)."

In his opinion Sanskrit, the language of the learned, had no magic in it. Prakrit or even vernacular was equally good, when used effectively; and so he used the latter as the vehicle for the expression of his thoughts. His aim was to teach the masses, and open their eyes to the follies practised round about them. If that was attained, then it was all right; and so he said, "Why do you stick to (this or that) language, O idiot! He who succeeds on the battle-field (irrespective of the weapons he uses) is a hero."

In developing some of his themes, he uses very homely illustrations. A man who pays no heed to what is taught to him or what he has heard, he likens to a leaky leather-bag going down a deep well. A vain-glorious man who

happens to have a little sprinkling of knowledge is likened to a quarrelsome daughter-in-law who had become the mother of a son (this event, it need not be said, enhances her status greatly in a Hindu family) He is like a fighting bull, 'grazing his fill in clover in the monsoon or like a mud dog Everyone is afraid of such a man, says Akha, because, forsooth, he is like a monkey drinking wine (which increases its mischievous tendency). ' " He hearkened to the Katha (sacred reading) so long that he became deaf, still he did not know who Brahma was ' ' He (a fool) worships all stones as gods ' "

Akha has protested against his being called a poet. He styles himself a philosopher, a knower (Jnani), but still his ' chhappas ' have placed him, much against his will, in the rank of poets

— ' Milestones in Gujarati Literature ' (First Edition 1914 Revised Edition 1938) pp 80-87

For our purpose—as missionaries and reformers—Akha's poems will be found more useful than those of all the rest. He was no Brahman or Vaniya, but a working goldsmith. He began by being an enthusiastic Vaishnava of the Vallabhacharya sect.

But he was disillusioned, and in bitterness of soul he compared his Guru—the head of the sect—to an old bullock yoked in a cart he could not draw, a useless expense to his owner, nay, he compared him to a stone in the embrace of a drowning man, which sinks where it is expected to save.

He defies current views about defilement, and says it is not external bathing but internal purity that is needed. I have not space for more than two or three of his pithy verses:—

“ નવ દીસે તેને સત્ય વર્ણ્ય, દીસે તેને નાશ પ્રમાણ્ય. ”

The things that are seen are temporal, the things that are not seen are eternal.

“ ધને દરે ધોકા ના કરે, એ ગુરુ કષ્ટ્યાણ્ય શું કરે ! ”

The guru who takes away your money, but cannot remove your trouble, how can he do you any good ?

“ પડે નહીં જે પૃથ્વી સુએ, કને નહીં તે જા શું ખુવે ! ”

He that is down need fear no fall, he that is low no pride.

And there is one other verse which I must give you; for, it has always seemed to me to be one of the most remarkable in all Gujarati poetry,—

“ લુગડું જ્યમ માંદેયુ મરે, જે લે પેસે તે સૌ તરે. ”

‘ The gourd that has given up its life becomes thereby the means of salvation to the man who trusts himself to it, ’—which at once brings to mind our Saviour's profound words to the inquiring Greeks:

Except a grain of wheat fall into the earth and die, it abideth by itself alone, but if it die it beareth much fruit.

SOCIAL CONDITION IN AKHO'S TIMES

Untouchability, caste-rigidity and similar superstitions dominate the social atmosphere in Akho's times. In the field of religion, idolatry and Vaishnavism in its dogmatic and sectarian form, were rampant. Over a century before him the Bhakti movement was widespread all over India. Akho flourished between 1615 A. D. and 1674 A. D.; while the Bhakti movement prevailed in the 15th and 16th centuries A. D. Chaitanya was born in 1445 A. D. and his cult spread in Bengal, Orissa and Bihar. Nimbarka in the South based his creed on that of Ramanujacharya. Vallabhacharya was born in 1479 A. D. and his cult starting in the North spread and was rooted firmly in Gujarat. Vitthala-Worship in the South was no doubt purer than the Vallabha cult in Gujarat. Akho had faced only the latter. The whole atmosphere, saturate with idolatry and superstition, disgusted Akho and he rose in protest against it. True, his protestantism did not gather about him any large following like that of Kabira, Nanaka and others. But he certainly was a beaconlight of power by himself. The times in which he lived-gave rise to protestant activity not in India alone, but in Europe also. It seems the world was affected by an unseen influence of protestantism.

While this protestantism in Europe, used prose for its vehicle of ideas, our Indian side resorted to poetry for its weapon. To the Indian mind the metrical bent

European and Indian protestantism; adoption by them of different vehicles for their ideas.

is an inborn feature. But this alone will not account for this adoption of verse by Akho. If his mind was impregnated with the burden of Great Thought, he could not help it, but must deliver itself in song, no matter if the song was not well-ordered but rough. The impetus came to Akho from his disappointment at the unsufficing nature of the current religion and of the popular method of religious belief. (He tells us in an auto-biographical vein:—

“धर्मा कृतो कर्मा मे’ जाऊ, तो ये न जागी मननी दाम;
 दशन वेध जेध अहु रबो, पजी युरु करवाने गोकुल भयो,
 युरु कीषा मे’ गोकुल नाथ, नयुरा मनने, धात्री नाथ,
 मन मनावी मयुरो यथो, पञ्च विचार नयुरातो नयुरो रबो.”

Then came his connection with the real guru, Brahmananda Swami at Benares. This set the Spark to the mine, and his protestant-explosion came out in the form of his massive poetry.

Akho's protest was against superstitions no doubt, as is testified by his numerous verses against ^{म. ल. ३३६,}

The objects of Akho's protestantism caste, idol-worship and the like. But his protest, incidentally, was against literary effeminacy, as evidenced in the inordinate indulgence in the kind of poetry which dealt with Krishna-lila.

amours and dalliance of the gay hero with his shepherd girls on the banks of Yamuna. He rose in revolt against this erotic verse and, on his part, poetized philosophy.

He went to the extreme of despising the poet: ‘*कविता न मधील*’—exclaims Akho by way of protest. ‘Well, we take him at his word.

We must admit that the bulk of his compositions contains either philosophical aphorisms' or elaborate philosophical treatises. But Akho's compositions characterised by philosophic aphorisms or treatises, occasionally brightened by poetic flashes.

in the course of these come out flashes of poetic conceptions which differentiate the works from purely philosophical discourses I therefore call him philosopher-poet This poetic strain in his compositions is to be attributed to two elements: (1) his view of Bhakti which on the one side, leans towards the dualistic doctrine (દ્વૈત વાદ) and yet does not coincide with it; and, on the other side, accepts the monistic (Advaitic) interpretation of ભક્તિ, and yet fights shy of it, in a way; and (2) the sublime vision which is granted to the Monistic contemplator of God, His Universe and the relation of the two, which brings in the hypothetical Sorceress in philosophy,—I mean Maya.

These two elements furnish the material for the poetic outlook which characterizes Akho's compositions, the fervour, i. e, the Bhakti element, furnishing the emotional factor and the latter, the philosophic vision, furnishing the element of wonder-tinged imagination; which both are components or stimulants of poetry.

His poetic strain comprises two factors: (1) Bhakti of a type lingering between દ્વૈત and અદ્વૈત aspects, and (2) the sublime vision of the monistic contemplator.

—' Gujarati Language & Literature ' p. 107-110
Thakher Vasanti Lectures, Lecture V (1932)

Dr. I. J. S. Taraporewala

AKHO, THE PROTESTANT

Akho delighted in exposing the follies, the hypocracies and the knavery of a *sledge hammer*. He never minced his words and painted the unfavourable aspect of wealth, that women, progeny and attendants, friends and relatives, their hollowness and their lip-loyalty. He exposed the true business of human nature and tore off the mask of hypocritical virtue.

His language is homely without any attempt at polish—sometimes even vulgar; and this, in fact, constitutes the secret of his hold upon the popular mind. Many of his lines have become popular and are used in every house. In the every day affairs of life, his hold on people instinctively recognising the truth, appreciated his exposure of the vain outward shows of the world.

His most remarkable characteristic is the wealth of his illustrations, the apt and homely similes and comparisons by which he drives home the truth of his remarks. All these are drawn from the homely everyday life of the people, mostly of the village-folk. For, above all, he is the writer of the village masses.

He wrote in order to explain to them the great truths of life which he had found out after so much trouble and he uses their homely language and only such illustrations as they could understand.

He surely deals with the abstract discussions of Vedanta. For, his prime object was to popularise the abstract ideas of Sankara's philosophy. How far he has succeeded may be judged by the fact that his poems have caught the heart of the masses and have retained their hold

to this day. But in spite of all this deliberate simplification of thought and language the subject of Akho's poems is so complex that very often his lines convey no meaning unless after prolonged meditation.

As a Satirist Akho is unrivalled in Gujarati, although the range of his satire is somewhat limited. Akho was not an educated not even a polished man and hence his satire, though biting, lacks the gracious wit that should accompany it. He was essentially an enthusiast and somewhat of a bigot, hence he never got out of his somewhat narrow Vedantic circle. But he had got over the still narrower view of the Pandits that the philosophy of Vedanta is meant only for those learned in Sanskrit. His remarks on the use of the learned language are not at all flattering to lovers of Sanskrit.

He says distinctly that he wants to write in the language of the people without troubling his head about the classical Sanskrit. For the same reason, he says he has got wisdom and is a Jnanī and that all he cares to do in life is to put what he has got in the plainest language he can command.

Akho deliberately broke with the tradition of Bhakti which was prevalent in the preceding two centuries. From his time, poetry become more varied and to a large extent secular. The cult of the cowherd of Brindaban receded distinctly into the background, and "poetry became, so to speak, secular and ceased to minister to religion." But the importance of secular subjects in the field of literature was recognised more fully by Premnand and by Samal, who with Akho make the glorious trinity of poets in the seventeenth century.

AKHA, THE PHILOSOPHER POET

Akha's place in literature depends upon his 'chhappas' and 'padaas' in which, following the line of early writers like Mandana he expressed the dominant note of the age in biting verse. In these small poems, he fights the accepted formulae of life bitterly, brutally, making all kinds of ugly comparisons to bring his point home. But the fight is not for a vigorous and full life, but for an arid detachment.

Akha himself did not claim to be a poet but a *jnani*, a student of philosophy (Akha did not possess Narasinha's subjectivity, nor his *bhakti* was devoid of personal touch), a world-hater though he was.

He describes a *bhakta* in 'Akhegita':—

“ अहम् अहं कृते गाते यदे शमायित होय मान,
 कर्षं आसु नष्ट हेतु हृदय प्रभवेत् ते पात्र;
 आतो पीतो ओषतो, देयतो ते सधरो राम,
 वेधुं मन रडे तेदनुं सिधिल स'सारी काम.
 नवनीत सरधुं सुदे शमल, कधुं न जये हेत,
 आंय माहे अश्रुत भरिधुं, हरि-भक्ति-वेत् क्षेत्र;
 अयम जल-वणु धी युवती, तेनुं मन रडे प्रीतम पास,
 अर्द्धनिश रडे आलोयती, आर्ध ! अहं वुं मन हरिदास. ”

He had philosophic insight; his study of Vedanta was deep. But the poetic value of his works often lies in the Vedantic conceptions and images in which, from the lays of the Upanishads, the great Indian philosophers have embodied thought; his real contribution has been to use them with great force and appropriateness in the language.

અખો : 'ત્રીજા નેત્રની પ્રસાદી'

(નરમિહ મ્હેતાં અને મીરાનાં કાષ્ઠ કાષ્ઠ ભિમિંકાખો વિષે આપણે ગુજરાતીઓ એક અવાજે સ્વીકારીશું કે એ 'કન્યાપદ' 'ત્રીજા નેત્રની પ્રસાદી' છે. અખાની ટીકાની ધગધગતી શિખાઓ વિશે પણ આપણે કેટલેક ઠંકાણે સંમત થઈ શકીશું કે એ અગ્નિ અલૌકિક છે. (આવો 'પ્રૌદેટિક સેટાપર' આક્રમણમાં છે, કુરાનમાં છે, બાગવતમાં પણ આરમ્ભે કલિયુગનાં લક્ષણોના વર્ણનમાં છે.)

અગમ નિગમ, અવળવાણી; સંસારથી ધરાધને તેના યુષ્ઠકોષ ખેચ પૂરા અનુભવી લઈને તપ તર્ક વળનારો માણસ; એક કે વધારે પદોમાં પૂરા ભક્તિભાવથી ક્યાં પછી તે વાતાવરણમાંથી અને પંથમાત્રથી છૂટા પડી જુદી શુદ્ધતર આપકતર ભક્તિ-વાહિતો માણસ; હિંદુ મુસ્લિમ ખ્રિસ્તી બૌદ્ધ એવા મહાસંપ્રદાયોમાં પણ ધર્મતત્ત્વ પરિગિત છે, અને બેળસેળિયું છે, શુદ્ધ અપરિગિત ધર્મતત્ત્વ કંઈ આર, એવી મનોદશામાં વિકરતો માણસ; નવલખ તારાભરેલું મગન, મંગાણની પરમપાવક પ્રવાહ, સૂર્યના વરેણ્ય ભંગ, એ સર્વે બલે, પણ વિશ્વની આશ્રયક્રિત, તેની ખરી વિશ્લુતિઓ, તેનાં પરમધામ, તે એ રાખવાનું નહીં એ નહીંજ, એ સર્વ તે સત્તા માત્ર છુરખા, એ પ્રમાણે પોતાના અન્તરમાં જેવા ઇસાવવા અને જે કાષ્ઠ સંભળે તેને પ્રબોધવા મપતો માણસ;—અગમ નિગમના અર્ધસ્કુટ પ્રદેશમાં પ્રવેશે છે, અને પછી ત્યાં રહીને તે જે બોલે છે તેમાં અવળવાણીનો નવો અમતકાર વિદ્યુચ્છટાના જેવો વણાઈ જાય છે.

"જે હાથની દૂધી, અને ત્રણ હાથનું ખી!"—શી મૂખાઈની વાત, આ રહ્યાં ખી અને દૂધી, માખી જ જુઓને! અગમનિગમની અવળ-વાણીની આવી ટીકા કરનાર સામાન્ય માણસને જવાબ એજ મળે છે, કે ખાઈ, વાત ન સંભળવી હોય લો તમારી કુંચા, એ એકદમ સમજાય એવી નથી જ. પણ સમજી શકો: ચિત્તંત્ર-ગોરસિયુ સુદ્ધિ—સ્વેએ મથી મથાને એ માખણ પામી શકો: આખો ફાડીને એ દર્શન કર્યો શકો:—તો તમે પણ જ્ઞેષ શકશો, જે ખરા મૂખાં, પ્રતિનિવિષ્ટ મૂખાં, એવાં ક્યનોને સમજનારા નથી તરછાવનારા છે.

એક સાદી વાતને ઘૂટયાં કરે, તે અગમનિગમ ? નહીં જ. આ તો માત્ર દષ્ટાન્ત છે, એક નીચલા પગથિયાનું, વળી કાપીથી તેનું કારણ મોટું. વિશ્વ-કર્તા વિશ્વથી મોટો, બલે અગુપ્તમાત્ર, પણ મોટો તે મોટો, એ સિદ્ધાન્ત નથી સારો, નથી સ્વતંત્રસિદ્ધ, નથી સર્વસંમત અને ઉપલા એક હલકા દષ્ટાન્ત વડે એટલું વિશેષ વકતબ્ધ પણ છે, કે આ સિદ્ધાન્તને સર્વ દેશકાલના અગમનિગમવાદીઓ એક અવાજે સ્વતંત્રસિદ્ધ ગણે છે.

સાહિત્યની ઉત્પત્તિ આત્મસંતોષ માટે થાય છે એ જોઈતું ખરું છે, જોઈતું જ ખરું એ પણ છે કે ખીમચોને ઉપદેશક અને માર્ગદર્શક મની, પોતાનું વ્યસ્ત પ્રકાશમાં લાવવું એ પણ સાહિત્યની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ હોય છે. નરસિંહ-મીરા જેવા ગાંઠો આત્માનંદને માટે જ લખે છે; પરંતુ તેમનાં લખાણમાં પણ વાચકો અને શ્રોતાઓને ખ્યાલ નથી હોતો એમ નહિ. સાહિત્યમાનની ઉત્પત્તિમાં પરોપદેશ મૂળરૂપે ઘોડો ધણે તો હોય છે જ. લોકોમાં પ્રસરી રહેલ દંબ અને ઢાંચની ટીકા કરી, ઘટતો ગોષ આપવો એને સાહિત્યસર્જકો પોતાનું એક કર્તવ્ય જ સમજે છે.

કેટલાક સીધી રીતે તેવીજ પ્રવૃત્તિ કરે છે; કેટલાક આડકતરી રીતે લખી તે હેતુ સિદ્ધ કરવા મથે છે. અખાએ છાપાદારો એજ કામ ક્યું છે. પરંતુ અખાની પહેલાં પણ માંડણ નામના બંધારા માતિના એક લેખકે 'ખોષ ખત્રીસી' લખી, અખાના જેવુંજ કામ ક્યું છે. માંડણ સંવત ૧૫૨૫-૫૦ ના અરસામાં થયો હશે એમ મનાય છે. તેના પછી સો સવામો વર્ષો અખાએ તેવું જ સાહિત્ય ઉત્પન્ન ક્યું છે; લોકોને સ્વિકર થાય અને વધારે વ્યસર કરે તેવું નવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય એટલે જુદું સાહિત્ય વિચારાઈ જાય છે. અખાના છાપા લોકપ્રિય થતાં માંડણની 'ખોષ ખત્રીસી' મુદ્દાઈ જ ગઈ.

અખાએ લોકોના જીવનમાં ફરક મેચ માલુમ પડતી ક્ષતિઓ, ત્રુટિઓ, વિચિત્રતાઓ જે બંધાની કડક ટીકા કરી, તેમજ કટાક્ષ સાથે જોષ આપનારા છાપાઓ લખી, મનુષ્યસ્વભાવનો સારો પરિચય કરાવ્યો છે સંસારી લોકોના જીવનમાં જ ખોડખાપણ હોય છે તેવું જ નહિ, પણ ત્યાગી, વેરાગી અને ધાર્મિક જીવન માળનારાઓમાં પણ કેવાં દંબ, કેવા અનાધાર અને અત્યાચાર, કેવાં પાપભયો આચરણ પેસી ગયાં હોય છે તે વિષે પણ દાખલા દર્શાવતી એવું ક્રીક સત્ય પ્રકારા પાડ્યો છે. છાપા બધા મળી ૭૭૬ છે, પણ તેટલામાં તો સત્ય માન, વાજબી ટીકા, હોષોનું પ્રાકટય, ગુણોની પ્રશંસા, ઉત્તમ જોષ એવું ઘણું ઘણું લખી નાખ્યું છે.

અને વિવેચન વધારે છે; તેમ સારે, ખીન' લખાણો વેદાન્તના જ્ઞાન-પ્રચારને માટે હોઈ, સામાન્ય વાચકને કુર્ષ્ટ લાગે તેવાં છે. 'પંચી-કરણુ' 'અખેગીતા,' 'શુરુ-શિખ્ય સંવાદ' 'અનુભવત્રિફુ' અને કેટલાક અન્યો વગેરે પ્રધાં જ્ઞાનવિષયક હોય, તેના વાચનારા વિરલજ હોય એ સ્વાભાવિક છે.

પ્રજુએ આપેલી તીકણુ છુદિ અને સંસારના વિચિત્ર વ્યવહારને સમજવાતું જ્ઞાન અખામાં 'એવાં જોરહાર હતાં કે કુનિયાની છાપ તે ત્વરાથી અને સરળતાથી ગ્રીથી લેતો અને તેથી, જ્ઞાનના ફળ તરીકે ઘણાં ઘણાં સત્યો સ્ફુટ રીતે પ્રકટ કરી જતાવી શક્યો છે.

કવિઓ અને લેખકો સંસારનો સાધારણ જનસમુદાય રહે છે તેજ જગતમાં રહેતા હોવા છતાં, તેવો જનસમુદાય જે વિચિત્રતા અને જે ગંભીરતા જોઈ નથી શકતો તે, કવિઓ અને લેખકો જોઈ શકે છે, અને લેખકો છતારે છે. તે જોવાની અને લેખકો છતારવાની શક્તિના પ્રમાણમાં કવિઓ અને લેખકો સધુ શુરુપદને પામે છે. જગતને અખાએ કાંઈ અજ્ઞ અસૂક્ષ્મ દષ્ટિથી જોયું હવું તેના અનુભવ તેજો એવા તો સચોટ અને માર્ગિક શબ્દમાં લખ્યા છે કે તેની ઘણી છોટીઓ સાધુરણ કહેવત તરીકે રવીકાર પામી રહી છે.

તેનો વેદાન્તનો અભ્યાસ એવો તો ગાઢ અને તલરૂપથી હતા કે તેને સરળ રીતે સમજાવવા માટે ઘણી સરળતાથી પદ ઉપર પદ તે લખી શકે છે. તેની કેવલ્ય ગીતા, અખેગીતા, અને અનુભવ ત્રિફુ-ત્રણે લેખો નાના સરખા હોવા છતાં જ્ઞાનની ગંભીરતા, સમજાવવાની શક્તિ, ભાષાપરં પ્રજુત્વ અને દષ્ટાન્તો યોજવાની કુશળતા સારી રીતે વ્યક્ત કરે છે આ ઉપરાંત શુરુશિખ્ય સંવાદ, ચિત્ત વિચાર સંવાદ, અને વેદાન્તનાં પદો જ્ઞાનની તેની કેટલે સારી રીતે જતાવી આપે છે.

અલગત, આ બધાં લખાણો કવિ તરીકે-કવિ એટલે કેવળ જ્ઞાનક આપનાર ચિત્રોને શબ્દહારા ખડાં કરવાની સૂક્ષ્મ કળાનો પ્રજુદત્ત પ્રસાદ જેને મળ્યો છે તેથી વ્યક્તિ-તેવા કવિ તરીકે તો અખાની કાંઈ ઉંચી ગણના કરાવી શકે એવાં નથી. અખો પોતે પશુ તેટલું તો સમજતો હતો. 'કવિ' લેખાવા તેને જરા સરખી પખુ લોલુપતા હતી નહિ.

કવિ તરીકે નહિ, પરંતુ પોતાના અનુભવ અને પોતાની સમજ ભાષા-દ્વારા જજ્ઞાનવાની અરહી સાધકાત ધરાવનાર તે એક સરળ લેખક હતો.

એમ તો વેદાન્તવિષયક આ સઘર્જા સખાણો બહુ મારી રીતે ખતાવી આપે તેમ છે. જ્ઞાનનો વિષય જેમાં દ્રષ્યતા કે સૌન્દર્યને રથાન આપવાનું બની શકે જ નહિ, તેના વિષયને પણ પદોમાં અને નિયમવચ વાક્યોમાં ઉતારવાની કળા તો તેનામાં સારા પ્રમાણમાં હતી એમ ઉપર ગણવેદી કાવ્યોમાંથી અમે તે એક જોઈ જવાથી પણ ખાતરી યશે.

તેનો શબ્દનો અંકાર કાંઈ ઓછો ન હતો. પ્રાસ કે યમક મેળવવામાં તેને બહુ પ્રયત્ન કરવા પડ્યા હોય કે તેના તે શબ્દનો વાર વાર ઉપયોગ કરવો પડ્યો હોય એવું માલમ પડશે નહિ. તેની બાબા ટુંકી ઉભી, કાંઈક અચડ, કમ્પેશ અને કષ્ટપ્રિયતાની દરકાર નહિ કરનારી હતી—એ મતથી તો વિશ્વ પડી શકાય એમ નથી પણ તે તો તેનું ખાસ વ્યક્તિત્વજ હતું. આટલું કહ્યા પછી પણ એટલું તો સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે કે તેનો બાબા પર કાણુ સારો હતો. તેને શબ્દોની શોધ માટે બહુ પ્રયાસ કરવા પડેલા જણાતા નથી તેના વક્તવ્યને સફળ રીતે વ્યક્ત કરી શકે તેવી બાબા તે સરજતાથી વાપરી શકતો.

અખાની બાબામાં માધુર્ય નથી, પ્રસાદ નથી, ઓજસ નથી. તેના સખાણો, બાબા માટે જ કે બાબાને લીધે જ પ્રિય યાય કે વાચન અંગે તેના તો નથી અખાની ગણતરીમાં બાબા તો માત્ર વિચારોનું વાહન હતું. વાહન માટે તેણે ઝાઝી દરકાર કરી નથી તે તો માત્ર વિચારની જ દરકાર કરતો અને સચોટ રીતે, ટુંકામાં ટુંકી રીતે, અને શ્રોતાજન જરાક દરકાર કરે તો સમજી શકે તેવી રીતે પોતાના વિચાર જણાવ્યા જવાની જ દરકાર કરતો.

('સહિત્ય પ્રવેશિકા') (૧૯૨૨) પૃ ૨૪-૨૭

શ્રી. રામનારાયણ ધાંડક

અખાના કટાક્ષ

સામાન્ય રીતે પ્રેમાનંદ કુંજાર કે કુજુરસ માટે વખણાય છે; પણ તેનો હાસ્યરસ પણ કાંઈ નહીં. હદામ પ્રાચીન કવિઓમાં તેના જેવો મનોરો હાસ્યરસ કોઈનો નથી. પ્રાચીન કવિઓમાં મુખ્ય મુખ્ય સદા જ્ઞેષ્ઠએ તેા નરસિંહ મહેતામાં અક્રિયાકુંજાર મુખ્ય છે; અને ખાસ કરી જીર્મિપ્રધાન પ્રાચી સખવાના વલજીથી તેમાં હાસ્યનો અવકાશ બહુ ઓછો છે. શીતામાં તે રસ નથી, શામળમાં જે કાંઈ રસ છે તે હાસ્યરસ છે—કથામગતકાર છે.

અખો જ આ રસમાં આગળ મૂકી શકાય તેવો છે; પણ તેના રસને હાસ્ય રસ કહેવા કરતા કટાક્ષ કહેવો જ્ઞેષ્ઠએ. પ્રેમાનંદ અને અખાના માર્ગો અ જિન્ન છે. અખો માણસના દંબ અને નિર્ગળતા ઉપર કટાક્ષનાં શરૂપવેધી માણો જાણી મારતો હોય તેમ સખે હ તે જેને વાગે છે તે કહી શકવાનો નથી, અને તેનો વાચનાર પણ કહી શકતો નથી. અખા આનળ વાચનારે હસતુ એ પણ જાણે છુટ લેવા જેવુ લાગે છે, માત્ર અખો એવો મારતો જાય છે, હસતો જાય છે અને મારીને કોઈની સાથે પણ જોતો ન હોય એમ લાગે છે.

પ્રેમાનંદનો હાસ્ય એવો નથી. તે પોતે હસે છે, વાચનારને સાથે હસાવે , અને જે સમાજ ઉપર તે ટીકા કરે છે તેને પણ સાથે સાથે હસાવે છે. ના હાસ્યમાં અખા જેવો તિરસ્કાર નથી પણ માનવમાત્ર તરફ પણ-પ્રેમ ખાય છે. એ હાસ્ય જ વધારે મનોજી, પ્રેમવિશાળ, વધારે આકર્ષક, અને સાહિત્યમાં પણ વધારે ચિર જીવ છે-જે કે ઉલ્લા વિધાનમાં મતજેદ તથા ચક્રે.

ધારો, જોજો એ ફરકને પોતપોતાના હાસ્ય છે પણ તે કટાક્ષને

-શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા

અભિનવો આનંદ

અબો—દરે દુઃનામની સાથે જેલો રજી કું, અંતરમાં અલાભ્યેક
 વચ્ચે વચ્ચે મે. માયા વળી મે. જનમ-મરણનો ફેરો ટળી ને
 છે, રામરસાયન પી લીધો કે: હા, હો, બહાનુમારી ચડી છે ખરેખર
 'અબલે કલા ખેલત નવે ચાની, સતો! માત બહી મહાપદકો; રામરસ-
 કમળ નાંક લાગત, એસી રિવતિ બેઢકી, માત બહી મહાપદકી.'

આજનો આનંદ અદ્ભુત છે. 'અદ્ભુત આનંદ આપા, અમ મોહ
 અદ્ભુત આનંદ આપા' અકોહો, દૈર્ઘ્ય ચનચન નાચી ગયું છે. સદ્ગુરુએસારે
 પદ ખતાવી દીધો છે જાઓ બાહ અબો—

સદ્ગુરુ મળીઆ ' સાંસા ટળીઆ,

નિર્વાં પ નામ અ તા યા છ,

બખચોશસીનો રાહ સુકાચો ને

અખડને ધર આપ્યાછ—સદ્ગુરુ

જગને પરજ્યાને સરવણે સુધીઆ,

ધૂનમે ખ્યાન લાગ્યાછ,

વણવાદળીએ પી જ અગદે

મર્ત્યતાત ગેલાયાછ—મદ્ગુરુ

અબો કહે દુ કષ્ટ નવ જાણુ

એ તો હરિના સુખ જાણુ;

બખચોશસીનો રાહ સુકાચો ને

અખડને ધર આપ્યાછ—સદ્ગુરુ

—'અબો' નાંક (રહસ્યની આગતિ) પાંથી, પૃ ૪ -
 અહ વીગો, પ્રવેશ પડેવો.

